МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ПРИЩЕПА ТЕТЯНА МИКОЛАЇВНА

УДК 94(497.2:470+571):378]"1878/1915"

ПІДГОТОВКА ПРОФЕСІЙНИХ КАДРІВ ДЛЯ БОЛГАРСЬКОЇ ДЕРЖАВИ У РОСІЙСЬКІЙ ІМПЕРІЇ (1878-1915 РР.)

Спеціальність 07.00.02 – Всесвітня історія

ДИСЕРТАЦІЯ

на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
РУККАС Андрій Олегович
кандидат історичних наук, доцент

Київ – 2017

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ…….3

ВСТУП……4

РОЗДІЛ І. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ….9

1.1. Стан наукової розробки проблеми…...…….…….9

1.2. Джерельна база……..…….25

РОЗДІЛ ІІ. УЧАСТЬ РОСІЇ У ВІДНОВЛЕННІ БОЛГАРСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ (1877 – 1879 РР.)……..…….35

2.1. Організація Тимчасового російського управління в болгарських землях…36

2.2. Другий період діяльності російської адміністрації в Князівстві Болгарія…56

РОЗДІЛ ІІІ. ФОРМУВАННЯ БОЛГАРСЬКОЇ АРМІЇ ТА ПІДГОТОВКА БОЛГАРСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ КАДРІВ……...……..81

3.1. Створення болгарського війська……...82

3.2. Професійна підготовка національних кадрів для болгарської армії в російських навчальних закладах……..99

РОЗДІЛ IV. ПІДГОТОВКА БОЛГАРСЬКИХ КАДРІВ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ РОСІЇ…….…….128

4.1. Навчання болгар у російських університетах……128

4.2. Підготовка болгар у духовних навчальних закладах……147

4.3. Фахова підготовка інженерно-технічних кадрів……...167

ВИСНОВКИ……...…….179

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ….……185

ДОДАТКИ……...……213

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВМОО – Внутрішня македонсько-одринська організація

Держархів м. Києва – Державний архів міста Києва

Держархів Одеської обл. – Державний архів Одеської області

ІР НБУВ – Інситут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

КазДА – Казанська духовна академія

КДА – Київська духовна академія

МДА – Московська духовна академія

МІУ – Морське інженерне училище імператора Миколи І

НА БАН – Науковий архів Болгарської академії наук

ТРУ – Тимчасове російське управління

ТУМВ – Технічне училище Морського відомства

ЦДА – Центральний державний архів Республіки Болгарія

ЦДІАК України – Центральний державний історичний архів України

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Успішне функціонування будь-яких державних установ та інститутів, стабільний розвиток держави та її міжнародне визнання залежить від наявності кваліфікованих спеціалістів у різних сферах суспільно-політичного та господарсько-економічного життя. У Болгарській державі, відновленій в результаті російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр., таких професійних кадрів не було. Через відсутність власних навчальних закладів формування фахівців відбувалося за кордоном, в тому числі у Російській імперії. У такий спосіб Болгарія не лише подолала нестачу відповідних спеціалістів, але й сформувала власну мережу вищої освіти.

Актуальність дослідження також посилюється необхідністю аналізу цілей Російської імперії, які зумовлювали її участь у підготовці професійних кадрів для Болгарської держави. Через підготовку в своїх навчальних закладах спеціалістів у військовій, юридичній, медичній, духовній та педагогічній сферах, які після повернення на батьківщину займали високі місця у владній ієрархії, російське керівництво прагнуло виховати проросійську болгарську еліту. В цьому контексті цікавим є питання участі Росії у фаховій підготовці болгарських кадрів, як одного із проявів зовнішньополітичної стратегії імперського керівництва з просування та культивування русофільських поглядів на Балканському півострові. Це дасть можливість провести певні паралелі із сьогоденням, більш глибоко проаналізувати заходи Російської Федерації із поширення свого впливу на сусідні держави, у тому числі й ті, які стали складовою «гібридної війни» проти України.

Актуальність досліджуваної теми зумовлена також недостатньою розробленістю питання підготовки болгарських професійних кадрів у навчальних закладах Росії у вітчизняній історичній науці, незважаючи на те, що провідні навчальні заклади імперії знаходилися на території тогочасної України. Оскільки навчання спеціалістів для Болгарської держави здебільшого відбувалося на території України вивчення окресленої теми дозволить

розглянути й окремі сторінки з історії вітчизняних вищих навчальних закладів та українсько-болгарської співпраці в освітній сфері.

Зв'язок з науковими програмами, планами, темами. Дисертація виконана в межах науково-дослідної теми «Україна в загальноєвропейських історичних процесах: пошуки цивілізаційного вибору» (державний реєстраційний номер 16 БФ 046-01), включеної до тематичного плану історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Мета дисертаційного дослідження полягає у комплексному вивченні професійної підготовки болгарських професійних кадрів у навчальних закладах Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення наступних дослідницьких **завдань:**

- проаналізувати стан наукової розробки проблеми та джерельну базу дослідження;
- визначити зовнішні фактори у процесі відновлення Болгарської держави від османського панування у 1878 р.;
- розкрити процес створення військових сил Князівства Болгарія;
- охарактеризувати основні напрямки підготовки болгарських військових кадрів;
- прослідкувати процес навчання болгарської молоді в університетах імперії та розкрити їх професійну діяльність на батьківщині;
- визначити особливості підготовки болгарських студентів у російських духовних навчальних закладах;
- дослідити основні напрямки здобування болгарами інженерно-технічної освіти в навчальних закладах Росії.

Об'єктом дисертаційного дослідження є відносини Російської імперії та Болгарської держави наприкінці XIX – на початку XX ст.

Предметом дослідження є історичні передумови, практичні прояви та особливості професійної підготовки болгарських кадрів у навчальних закладах Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.

Хронологічні межі дисертації охоплюють період 1878 – 1915 рр. Нижня хронологічна межа – 1878 р., зумовлена завершенням російсько-турецької війни 1877 – 1878 років та звільненням Болгарської держави. Верхній рубіж дослідження –1915 р., обумовлений вступом Болгарії у Першу світову війну, що призвело до розриву дипломатичних відносин з Російською імперією.

Географічні межі дослідження охоплюють кордони Болгарської держави станом на 1915 р., включаючи територію Південної Добруджі, а також територію Російської імперії.

Теоретико-методологічною базою дослідження є сукупність загальнонаукових та спеціальних методів історичної науки. Методологічну основу дисертаційного дослідження становлять принципи історизму та системності. Залежно від виконання поставлених завдань використовувалися статистичний, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний, логічний методи. Статистичний метод використовувався для визначення кількості болгарських студентів у навчальних закладах Російської імперії та виявлення кількісних показників результату професійної підготовки. Порівняльно-історичний метод сприяв розкриттю особливостей організації та фінансування процесу навчання болгарської молоді в тогочасних російських навчальних закладах, а проблемно-хронологічний метод використовувався для з’ясування причин діяльності російської адміністрації на території Болгарії та визначення передумов відправлення болгарської молоді здобувати фахову освіту в імперії. Логічний метод дозволив зробити висновки щодо питання професійної підготовки болгар у навчальних закладах тогочасної Росії та виявити основний внесок випускників російської вищої школи для подальшого розвитку Болгарської держави. Методи класифікації та періодизації були використані при аналізі історіографії й узагальненні джерельної бази дослідження, що дозволило всебічно розглянути особливості формування болгарських професійних кадрів.

Наукова новизна отриманих результатів зумовлена тим, що вперше у вітчизняній історичній науці детально висвітлюються питання, пов’язані з

підготовкою професійних кадрів для Болгарської держави протягом 1878 – 1915 рр.

Вперше:

• введено до наукового обігу раніше неопубліковані історичні джерела з архівів України та Республіки Болгарія, зокрема, матеріали Тимчасового російського управління, матеріали періодичної преси, спогади та листування болгар, котрі навчалися в Російській імперії;

• комплексно проаналізовано участь та роль Російської імперії у підготовці професійних кадрів для Болгарської держави після завершення російсько-турецької війни 1877 – 1878 років;

• здійснено аналіз не лише професійної підготовки болгар у російських навчальних закладах, але й розкрито їх діяльність на батьківщині.

Удосконалено:

• висновки щодо питання впливу російського уряду на становлення Болгарської держави наприкінці XIX – на початку XX ст.;

• наукове уявлення про систему формування болгарських професійних кадрів;

Набули подальшого розвитку:

• систематизація та аналіз джерел та наукової літератури з проблеми дослідження;

• дослідження становлення болгарської державності в умовах зовнішньополітичного впливу Російської імперії;

• вивчення процесу фахової підготовки іноземних студентів в тогочасних закладах Російської імперії, в тому числі й українських.

Практичне значення одержаних результатів полягає в поглибленні розуміння процесу становлення Болгарської держави через призму підготовки кадрового потенціалу. Результати дослідження можуть бути основою для подальших наукових розробок з питань формування професійних кадрів та культурно-освітніх процесів Болгарії та України, а також використовуватися при підготовці узагальнюючих праць, підручників та навчальних посібників з

всесвітньої та вітчизняної історії; написанні робіт з історії освіти; розробці нормативних та спеціальних лекційних курсів з історії Болгарії.

Апробація результатів дисертації. Матеріали дослідження було оприлюднено та обговорено на всеукраїнських та міжнародних науково-теоретичних та науково-практичних конференціях, зокрема: «Дні науки історичного факультету» та «Шевченківська весна» (Київський національний університет імені Тараса Шевченка, 2014, 2015, 2016); «Історико-краєзнавчі дослідження: традиції та інновації» (Сумський державний педагогічний університет імені А. С. Макаренка, 2016) та ін.

Публікації. За темою дисертаційного дослідження опубліковано 6 статей у наукових фахових виданнях, у тому числі одна публікація – в зарубіжному виданні. Окремі положення та результати дисертації додатково відображені у 7 публікаціях тез та виступів на наукових конференціях.

Структура дисертації обумовлена метою, завданнями та характером дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів (9 підрозділів), висновків, списку використаних джерел та літератури (27 с., 255 позицій), додатків. Загальний обсяг дисертації становить – 222 сторінки тексту, з яких основний зміст викладено на 184 сторінках.

РОЗДІЛ І
ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1 Стан наукової розробки проблеми

Історіографічну базу дослідження можна умовно поділити на три періоди, котрі відповідають історичним процесам існування болгарської державності від 1878 року до початку XXI ст.: перший 1878 – 1944 рр.; другий 1944 – 1990 рр.; третій з 1990 р. – до сьогодення.

До першого хронологічного періоду належать наукові здобутки від часу проголошення Князівства Болгарія, котрі мають загально-оглядовий зміст, характеризують процес звільнення болгарського народу з-під влади Османської імперії та розкривають діяльність російської адміністрації – Тимчасового російського управління (ТРУ) на території Князівства, окреслюючи при цьому роль Російської імперії у процесі відновлення болгарської державності.

Серед перших авторів, котрі належать до першого хронологічного періоду, можна виокремити декількох істориків, дослідження яких заклали своєрідний базис для розуміння проблемних питань щодо процесу становлення болгарської державності після завершення російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр. та звертають увагу на питання професійної підготовки болгар у Російській імперії. Одним із першопочатківців висвітлення проблеми навчання болгар у Росії був історик Н. Попов[1]. Його дослідження присвячене підготовці болгарської молоді в Південнослов'янському пансіоні імені Т. Минкова в Миколаєві. Автор підтримує позицію керівника пансіону Тодора Минкова й зазначає, що однією із провідних причин направлення болгар до Росії була відсутність в Болгарії освітньої галузі як такої. Однак, дослідження охоплює досить короткий хронологічний період й зосереджене лише на одному навчальному закладі, тому в повній мірі не розкриває суті досліджуваного питання.

---

[1] Попов Н. Воспитание болгар и Южнославянский пансион Ф. Н. Минкова в Николаеве / Н. Попов – Санкт-Петербург, 1880. – 33 с.

Враховуючи умови розвитку післявоєнної Болгарії, а також присутність на її території значної кількості російських політиків та військових, дослідження все ж таки з'явилися у Російській імперії. У 1881 р. генерал російської армії П. Плеве[2] видав роботу, в якій розглянув питання відбудови болгарської держави по завершенню російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр. та зазначив про роль російського уряду для становлення національного болгарського війська. Автор зазначає, що навчання болгарських військових здійснювали російські інструктори, що свідчить про відсутність професійних навчальних закладів у Болгарії. Основну увагу П. Плеве звертає на характеристику військового складу та робить окремі відступи, де зазначає куди відправляли болгар для здобуття військової підготовки.

Заслуговує на увагу серія праць військового історика М. Овсяного[3], в яких автор розкриває питання формування болгарського державного апарату за часів діяльності ТРУ. М. Овсяний детально описує діяльність князя В. Черкаського та князя О. Дондукова-Корсакова, які, за твердженням автора, підготували основу для подальшого будівництва болгарської політичної системи. Проте в дослідженнях М. Овсяного не висвітлено процес професійної підготовки болгарської молоді в Російській імперії, згадується лише той факт, що після завершення терміну дії Тимчасового управління на заміну російським чиновникам будуть поставленні болгарські, які повинні мати відповідну профільну вищу освіту. Не зважаючи на це, дослідження М. Овсяного мають

---

[2] Плеве П. Военно-статистический обзор княжества Болгарского и стратегическое его значение в случае войны с Турцией и Австрией / П. Плеве – Санкт-Петербург: Типография Штаба войск гвардии и Петербургского военного округа, 1881. – 238 с.

[3] Овсяный Н. Русское управление в Болгарии в 1877-78-1879 гг. – Т. I. Заведывавший гражданскими делами при Главнокомандовавшем Действующей армии князь В. А. Черкасский. – Издание Военно-Исторической Комиссии Главного Штаба. / Н. Овсяный. – Санкт-Петербург: Т-во Художественной Печати, 1906. – 340 с.; Він же. Русское управление в Болгарии в 1877-78-1879 гг. – Т. II. – Российский Императорский Комиссар в Болгарии, генерал-адъютант князь А. М. Дондуков-Корсаков. – Издание Военно-Исторической Комиссии Главного Штаба / Н. Овсяный. – Санкт-Петербург: Т-во Художественной Печати, 1906. – 291 с.

цінний матеріал, адже автор був учасником діяльності ТРУ, тому подавав матеріал «з перших вуст».

Наприкінці XIX ст. в болгарській державі склалися організаційні основи для формування історичної науки. В першу чергу такі зміни були зумовлені звільненням болгарського народу від османського панування. З іншого боку, досить вагоме значення у цьому контексті відіграла діяльність харківського професора М. Дринова та історика К. Іречека, котрі плідно працювали над питання розвитку освітньої справи та становлення болгарської історіографії.

Питання діяльності Марина Дринова розглянув історик М. Попруженко[4]. Основну увагу автор приділив питанню характеристики основних напрацювань М. Дринова під час його роботи на посаді завідувача відділом народної освіти та духовних справ, а також міністерського періоду (1878 – 1879 рр.). Автор чітко визначив роль та місце болгарського професора у питаннях запровадження освітнього процесу серед населення Князівства. Для нашого дослідження особливу увагу має аналіз інструкцій та правил щодо організації болгарського навчального процесу, котрі розробив М. Дринов перебуваючи на посаді міністра народної освіти.

Для другого періоду в історіографічних дослідженнях характерні певні зміни, які зумовлені встановленням марксистської ідеології в результаті вересневих подій 1944 року. Як відомо, саме тоді в Болгарії відбувся державний переворот, а визначальне місце в політичному розвитку країни зайняли комуністи. За таких умов, більшість досліджень були зосередженні на питаннях соціально-економічного розвитку країни, революційних подіях чи класовій боротьбі. При цьому російський вплив на культурний розвиток болгарської держави особливо пов’язували з впливом революційно-демократичних ідей. Особливу увагу дослідники цього періоду приділяли діяльності провідних болгарських революціонерів, котрі були випускниками навчальних закладів Російської імперії, а також продовжували висвітлювати роль Росії у звільненні

[4] Попруженко М. Г. М. С. Дринов (Очерк изъ истории возрождения болгарскаго народа) / М. Г. Попруженко – Харьков: Печатное дело, 1908. – 21 с.

болгарського народу. В першу чергу це праці В. Виноградова[5], К. Поглубка[6], В. Конобєєва[7] та ін.

Проблема російсько-болгарських культурних зв'язків протягом XX ст. залишалася провідною як серед болгарських, так і серед російських дослідників. В дослідженнях Л. Степанової[8], яка зазначає про тісні російсько-болгарські зв'язки в освітній сфері, основна увага приділяється ролі Російської імперії у формування болгарської інтелігенції. Дослідниця зазначила, що болгари, котрі здобували освіту в навчальних закладах імперії займали провідні посади в болгарському адміністративному апараті. Проте, дослідження Л. Степанової має узагальнюючий характер та доведене до 70-х рр. XIX ст. Незважаючи на це, зазначена робота постає, свого роду, як зразок для подальших наукових розробок із досліджуваної проблематики. Подібний характер мають дослідження болгарського історика Л. Дунчева[9] та радянського славіста П. Соханя[10]. Слід наголосити, що Л. Дунчев наголошує на тісних зв'язках болгарського народу з Російською імперією, говорячи, що Росія виступала єдиним захисником та покровителем болгарської незалежності. Такі заяви є проявом русофільських настроїв автора. П. Сохань у своїй праці зазначає про навчання болгар в Києві, Одесі, Харкові та Миколаєві, згадує й про діяльність професора М. Дринова.

Питання діяльності ТРУ продовжувало висвітлюватися в дослідженнях істориків другої половини XX ст. Проте відтепер дещо змінюється ракурс

---

[5] Поглубко К. Весна освобождения 1878-1978 / К. Поглубко. – Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1978. – 200 с.

[6] Виноградов В. Русско-турецкая война 1877-1878 гг. и освобождение Болгарии / В. Виноградов. – М.: Мысль, 1978. – 296 с.;

[7] Конобеев В. Бойната дружба между руси и българи през Освободителната война 1877-1878 г. / В. Конобеев. – София: Държавно военно издателство при МОН, 1957. – 92 с.

[8] Степанова Л. Вклад России в подготовку болгарской интеллигенции в 50 – 70-е гг. / Л. И. Степанова. – Кишинев: Штиинца, 1981. – 214 с.

[9] Дунчев Л. Българо-руски културни взаимоотношения (1878-1944). / Любен Дунчев. – София: Отечествен фронт, 1985. – 255 с.

[10] Сохань П. С. Очерки истории украинско-болгарских связей / П. С. Сохань. – К.: «Наукова думка», 1984. – 288 с.

досліджуваних питань. Провідними стають проблеми розробки болгарської конституції, вплив російського уряду на підготовку професійної групи болгарського чиновництва. Однією із перших до конституційного питання звернулась у своїх дослідженнях І. Козьменко[11]. Значну увагу дослідниця приділила діяльності В. Черскаського, О. Дондукова-Корсакова та С. Лукьянова. Заслуговують на увагу основні проекти болгарської конституції, які автор достатньо охарактеризувала та зазначила про причини змін, котрі були зроблені російськими політиками в проектах болгарської конституції.

До проблеми створення основного болгарського закону та ролі ТРУ у цьому процесі звертався історик М. Коротких[12]. Автор зазначає, що під час створення Тирновської конституції були залучені не лише сербська та румунська конституції, а й російське законодавство, яке вплинуло на структуру проекту. На думку історика, російський уряд, за допомогою впровадження у Болгарії місцевого самоуправління на демократичних засадах, котрих не було в російські державі, свідчить про бажання царського уряду закріпити свої позиції на Балканах та отримати підтримку серед місцевого населення.

Заслуговує на на увагу праця болгарського історика Г. Тодорова[13], в якій висвітлено питання функціонування ТРУ у рамках становлення болгарської державності. Автор ґрунтовно розкриває проблему формування адміністративного устрою післявоєнної Болгарії та зазначає про входження до її складу перших болгар. За його підрахунками станом на 1 лютого 1879 р. в Болгарії на державній службі перебувало 2 862 болгарських посадовців та 150

---

[11] Козьменко И. В. Первоначальные проекты Тырновской конституции. // Освобождение Болгарии от турецкого ига. – М., 1953. – С. 231-247.

[12] Коротких М. Г. Россия и конституционное строительство в Болгарии (1878-1879). / М. Г. Коротких. – Воронеж, 1982.; Він же. История создания Тырновской конституции 1879 г.: к 100-летию первой Болгарской конституции / М. Г. Коротких // Известия вузов. Правоведение. – 1979. – №2. – С. 55-61.

[13] Тодоров Г. Временното руско управление в България през 1877-1879 гг. / Г. Тодоров. – София: Българската комунистическа партия, 1958. – 459 с.

російських офіцерів[14]. Однак автор не зазначає по рівень професійної підготовки болгар.

У другій половині XX століття до проблеми відродження болгарської державності звернувся І. Абакумов[15]. Він також досліджував діяльність російського управління на болгарських землях й особливу увагу звернув на розвиток освітньої справи, на формування основних органів влади та окреслював питання створення військових сил. Подібні питання у своїх дослідженнях розглядав й історик С. Нікітін[16] та Х. Гандєв[17].

На другий період припадають й дослідження відомих особистостей болгарського війська. Ґрунтовною роботою, в якій висвітлюється суспільно-політична та професійна діяльність болгарського генерал-лейтенанта Георгі Вазова є праця Т. Мітєва[18]. До монографічного дослідження включено низку болгарських та російських архівних матеріалів, за допомогою яких автор розкрив й політичний образ військового міністра Г. Вазова.

Заслуговує на увагу публікація О. Шевченко[19], в якій автор аналізує українсько-болгарські освітні зв'язки. Дослідниця зазначає, що незважаючи на складність дипломатичних відносин Болгарії та Росії наприкінці XIX ст., кількість болгар у російських навчальних закладах залишалася значною.

---

[14] Тодоров Г. Временното руско управление в България през 1877-1879 гг. / Г. Тодоров – София: Българската комунистическа партия, 1958. – С. 116.

[15] Абакумов А. И. Помощь России в воссоздании болгарской государственности (Организация русского гражданского управления). / А. И. Абакумов. // Вопросы новой и новейшей истории. – Новосибирск, 1956. – С. 115-116.

[16] Никитин С. Русское гражданское управление в Болгарии. / С. Никитин. // Освобождението на България 1878-1968. Доклади от юбилейната научна сесия в София. – София: Българската Академия на науките, 1970. – С. 27-40.

[17] Гандев Хр. Руската помощ за изграждането на българската държава през 1877-1879 г./ Хр. Гандев // Освобождението на България от турско иго. 1878-1958. Сборник стати. – София: Българската комунистическа партия, 1958. – С. 308-340.

[18] Митев Т. Генерал Георги Вазов. / Трендфил Митев. – София: Военно издатество, 1983. – 200 с.

[19] Шевченко О. Українсько-болгарські зв'язки у галузі освіти (кінець XIX – початок XX ст.) / О. Шевченко // Історія зарубіжних країн. Республіканський міжвідомчий збірник наукових праць. – Випуск 15. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 26-33.

Окрему увагу авторка зосередила на підготовці болгар в університетах тогочасної України. Проте, дослідженню О. Шевченко притаманний помітний ідеологічний вплив, котрий прослідковується у зображенні «братерської» допомоги болгарському народові.

Початок якісно нового періоду у дослідженні професійної підготовки болгарської молоді у навчальних закладах Російської імперії припадає на кінець XX століття. У 1993 році вийшла книга болгарського історика С. Нєдєва[20], де подається основна інформація про учасників військових дій за національне об'єднання болгарського народу. Для нашого дослідження особливе значення має інформативна база щодо отримання фахової освіти болгарськими військовими у російських вишах. Крім того, автор показав, як здобуті знання в російських навчальних закладах болгари використали на практиці. Особливо цінною є інформація про військову діяльність провідних болгарських військових міністрів, таких як Никофор Константинов, Рачо Петров, Стиліян Ковачов, Георгі Вазов та ін.

До питань відновлення та побудови болгарської державності звертається болгарський дослідник С. Радєв[21], який у своїй двохтомній праці подає ґрунтовні характеристики суспільно-політичних діячів, розкриває проблеми державного будівництва, а також звертає увагу на історію болгарсько-російських відносин. Проте у питаннях професійної підготовки болгар дослідженню С. Радєва притаманна поодинока фрагментарність. Подібним за характером є дослідження Н. Станєва[22].

Поряд з працями загального характеру, в яких основна увагу приділялася питанню відбудови болгарської державності, у 90-х рр. XX ст. відбувся значний поворот до дослідження саме питання професійної підготовки болгар за

---

[20] Командването на българската войска през войните за национално обединение 1885, 1912, 1913, 1915, 1918. / Съставител Светлозар Недев. – София: Св. Георги Победоносец, 1993. – 201 с.

[21] Радев С. Т. Строителите на съвременна България. / С. Т. Радев. – Т. 1-2. – София: Български писател, 1990. – 840 с.; 694 с.

[22] Станев Н. История на нова България. 1878-1941. / Никола Станев. – София: Ив. Вазов, 1992. – 413 с.

кордоном. До таких робіт, в прешу чергу, належать дослідження болгарських істориків І. Танчева[23] та Р. Манафової[24]. Дослідження зазначених істориків засвідчили про появу нових тенденцій у болгарській історіографічній думці, пов'язаних із розширенням спектру джерельної бази та кількості досліджуваних питань. Їхні дослідження насамперед були звернуті до питань професійної підготовки болгарської молоді у російських та західноєвропейських навчальних закладах. Використовуючи низку архівних матеріалів, І. Танчев та Р. Манафова досить вдало висвітлили основні причини відправлення болгарських студентів здобувати освіту за кордон, а також частково охарактеризували налагодження державної допомоги студентам у навчальних закладах Російської імперії. У дослідженнях І. Танчева та Р. Манафової не достатньо розкрито питання діяльності підготовлених кадрів після повернення на батьківщину.

Важливими для розкриття теми постають дослідження, котрі висвітлюють роль провідних болгарських політиків та військових керівників, котрі отримали професійну підготовку в навчальних закладах імперії. Маловідомі факти з біографії генерал Р. Петова висвітлює болгарський історик Є. Костов[25], згадуючи при цьому про навчання майбутнього генерала в Миколаївській академії Генерального штабу в Санкт-Петербурзі.

М. Манєва досліджує один із відомих родів болгарської інтелігенції – Славейковичів. Серед представників цього роду був болгарський військовий

---

[23] Танчев И. Българската държава и учението на българи в чужина / И. Танчев. – София: Марин Дринов, 1994. – 217 с.

[24] Манафова Р. В. Интелигенция с европейски измерения (1878-1912) / Р. В. Манафова. – София: Св. Климент Охридски, 1994. – 317 с.; Вона ж. Културна и просветната политика на изпълнителната власт. / Р. В. Манафова // 120 години изпълнителна власт в България. – Научна конференция, София, 6-7 юлю 1999 година. – София: Тутенберг, 1999. – С. 77-90.

[25] Костов Е. Генерал Рачо Петров и строителство на железопътната линия Радомир – Кюстендил – турската граница. / Е. Костов // Исторически преглед. – 1999. – № 10. – С. 95-113.

діяч Рачо Славейков[26]. Особливу цінність має інформативна база про місце навчання військового, а також про його діяльність у болгарській армії.

Публікація С. Наумової розкриває професійну діяльність болгарського юриста, випускника Московського університету Стефана Бобчева[27]. Монографія Л. Вєлєвої та Л. Піпонкової[28] також присвячена постаті С. Бобчева. Дослідниці розкривають період навчання болгарського юриста в Москві, роблять наголос на його публіцистичній, науковій та суспільній діяльності. Окремо висвітлюють період перебування С. Бобчева на посаді міністра освіти.

Заслуговує на увагу й дослідження В. Косиком[29] життя російської еміграції в Болгарії. Використовуючи широкий спектр архівних документів та матеріалів особистого характеру, автор досить вдало висвітлив чим займалися російські емігранти в болгарській державі, а також продемонстрував взаємовпливи у культурно-освітніх процесах російського та болгарського народів.

І. Григораш на основі архівних матеріалів російського Міністерства закордонних справ зазначає про суттєвий вплив Росії на формування болгарської державності після 1878 року[30]. У своїй статті російський історик звернув особливу увагу на діяльності на посаді міністра внутрішніх справ Князівства Болгарія російського генерала Л. Соболєва.

Особливе місце в процесі підготовки професійних кадрів для болгарської держави займає діяльність харківського професора болгарина Марина Дринова. В історіографії суспільно-політична діяльність М. Дринова розкривається в

---

[26] Манева М. Славейковият род. / Марияна Манева. – Варна: Славена, 2011. – 23 с.

[27] Наумова С. Теоретичните възгледи и емпиричните изследвания на проф. Стефан Бобчев – принос в европейската правно-социологическа мисъл / С. Наумова // Научни трудове на Русенския университет. – 2013. – Т. 52. – Серия 7. – С. 14-15.

[28] Велева Л., Пипонкова Л. Стефан Бобчев. 1853 – 1940. / Л. Велева, Л. Пипонкова. – София: УНСС, 2014. – 370 с.

[29] Косик В. И. Софии русский уголок. /В. И. Косик – М.: ПРОБЕЛ-2000, 2008. – 250 с.

[30] Григораш И. Россия и становление болгарской государственности (1878-1908 годы) / И. Григораш // Новая и новейшая история. – 2005. – № 6. – С. 78-91.

роботах болгарських істориків Г. Тодорова[31] та Л. Горіної[32]. Г. Тодоров на основі архівних матеріалів та значної документальної бази висвітлив діяльність харківського професора М. Дринова у питаннях організації освітньої справи, а також показав проблему надання стипендій болгарським студентам.

Л. Горіна висвітлює суспільно-політичну діяльність М. Дринова протягом 1877 – 1879 рр., використовуючи при цьому матеріали особистого архіву М. Дринова, його науково-публіцистичні праці, що дозволило критично висвітлити роль болгарського професора у становленні Князівства. Дослідниця зазначає, що основним завданням харківського професора постало відновлення та організація болгарського навчального процесу. В адміністрації князя О. Донкукова-Корсакова М. Дринов завідував відділом народної освіти та духовних справ, а з липня займав посаду міністра народної освіти, тому маємо значну спадщину різних програмних документів, указів та листування з приводу запровадження освітнього процесу в Болгарії. Найбільш важливі програми Л. Горина включила до свого дослідження й здійснила їх ґрунтовний аналіз.

З 90-х рр. XX ст. відбулися помітні зміни в методології та проблематиці досліджень російсько-болгарських відносин. В болгарській історіографії з'являються роботи, в котрих висвітлюються нові факти щодо російського впливу серед болгарського народу у питаннях освіти. Серед таких робіт варто зазначити дослідження І. Конєва[33] та Н. Генчева[34].

---

[31] Тодоров Г. Д. Общественно-политическата дейност на проф. М. Дринов по време освобождението на България от турско рабство. / Г. Д. Тодоров // Изследвания в чест на Марин С. Дринов. – София: Българската академия на науките, 1960. – С. 51-74; Він же. Тодоров Г. Временното руско управление в България през 1877-1879 гг. / Г. Тодоров. – София: Българската комунистическа партия, 1958. – С. 121-122.

[32] Горина Л. В. Марин Дринов – историк и общественный деятель. / Л. В. Горина – М.: Изд-во МГУ, 1986. – 208 с.

[33] Конев Ил. Българското Възраждане и Просвещението. – Т. 3. – София: Марин Дринов, 1998. – 431 с.

[34] Генчев Н. Българо-руски културни общувания през Възраждането. – София: ЛИК, 2002. – 308 с.

Професійну та соціальну структуру болгарської інтелігенції висвітлив болгарський історик Й. Колєв[35]. На основі архівних матеріалів та основних урядових періодичних виданнях автор чітко окреслив основні аспекти болгарських соціальних структур. Історик здійснив детальну характеристику основних груп болгарської інтелігенції та показав, де здобували професійну освіту чиновники, військові, представники інженерно-технічної сфери, медики, юристи, духовні особи та ін. Автор зазначає, що одним із моментів обрання болгарами напряму навчання за кордоном була популярність тієї чи іншої професії у тогочасному болгарському соціумі.

Професійну групу болгарських інженерів та архітекторів у своїх дослідженнях висвітлила Д. Петрушкова[36]. Вона подала цінну для дослідження інформацію, звертаючи увагу на симбіоз інженерно-технічних знань у відновленій Болгарії через систему отримання болгарами професійних знань у Російській імперії та Західній Європі. Використовуючи документи офіційного значення та законодавчі бази провідних болгарських інженерно-технічних організацій, дослідниця вдало висвітлила процес формування та професійної діяльності інженерно-технічних кадрів Болгарської держави.

Серед болгарських дослідників розглядається й питання богословської освіти. Л. Любенова та П. Маджаров у своїх наукових дослідженням звернули увагу на діяльність болгарських богословів, частина яких здобула професійну освіту в духовних семінарія та академіях Російської імперії[37]. Хоча питання здобуття богословської освіти не є основним у зазначених дослідженнях, для

---

[35] Колев Й. Българската интелигенция 1879-1912. / Й. Колев. – София: Св. Климент Охридски, 1992. – 315 с.

[36] Петрушкова Д. Формиране на инженерната общност в България (1878 г. – 1944 г.) Построяване на водопровод «Рила – София». / Д. М. Петрушкова. – София: Нике – Нт – 89, 2004. – 248 с.

[37] Любенова Л. Последните български владици в Македония. – София: Изток-Запад, 2012.; Маджаров П. Да положиш душата си за народа. Български свещеннослужители, участници в освободителното движение на Одринско (1895-1913). / П. Маджаров. – София: Ваньо Недков, 2007. – 176 с.

нас є цінною інформація про місце навчання. До питання богословської освіти в межах Російської імперії у своїх публікаціях звертався й І. Танчев[38].

Про значення богословської освіти для Болгарської держави зазначає у своїй монографії Р. Грішина[39]. Дослідниця звертає увагу на той факт, що у другій половині XIX ст. саме церква виступала єдиним визнаним загальнонародним органом серед болгарського населення.

У 2015 році у Варні вийшла друком монографія болгарського історика, доцента військової історії Асена Кожухарова[40], присвячена професійній підготовці болгарських військово-морських кадрів у Російській імперії та Західній Європі протягом 1882 – 1944 рр. Автор зазначає, що навчання болгар у Російський імперії припало на складний період для болгарської держави, адже саме на другу половину XIX ст. припадає сербсько-болгарська війна (1885 р.) та розрив дипломатичних відносин між Князівством Болгарія та Російською імперією (1887 – 1889 рр.).

Розкриваючи процес професійної підготовки болгарських військово-морських офіцерів та морських інженерів у Росії, А. Кожухаров наголошує на питанні ефективності навчання болгар в тому чи іншому закладі. Автор підкреслює, що в результаті навчання болгар в імперії відбувається проникнення ідей російської системи військово-морської освіти до Князівства, а в подальшому відбувається й накладання цих ідей на болгарську систему військово-морської підготовки. Монографічне дослідження болгарського історика має особливу цінність для нашого дослідження. Адже автор залучив до наукового обігу значну кількість архівних матеріалів, котрі раніше не були використанні.

---

[38] Танчев И. Болгарское присутствие в иностранных духовных (восточно-православных) учебных заведениях (1878-1912). / И. Танчев // Bulgarian Historical Review. – 2000. – № 1-2. – С. 104-138.

[39] Гришина Р. П. Лики модернизации в Болгарии в конце XIX – начале XX векав (бег трусцой по пересечнной местности). Серия «Человек на Балканах». / Р. П. Гришина. – М.: Институт славяноведения РАН, 2008. – 256 с.

[40] Кожухаров А. Н. Обучението на българските морски офицери зад граница (1882 - 1944). / А. Н. Кожухаров. – Варна, Тера Балканика, 2015. – 258 с.

Крім того, у публікаціях А. Кожухарова[41] висвітлюється питання фахової підготовки болгарських офіцерів морського відомства, артилеристів та інженерів військово-морської справи.

У квітні 2009 р. в Москві відбулася конференція, присвячена року Болгарії в Росії, на основі якої у 2010 році вийшов збірник наукових доповідей як болгарських, так і російських науковців[42]. Тематично збірник поділений на дві частини. До першої входять статті, що відображають уявлення та стереотипи сприйняття болгар і росіян протягом тривалого періоду часу і динаміку цих процесів в контексті історії обох країн. Друга частина висвітлює різні аспекти взаємин між Болгарією і Росією протягом кількох століть. На основі нової джерельної бази – розсекречених документів з архівів Росії та Болгарії, а також за допомогою використання нових підходів до оцінок подій минулого, автори пропонують їх оригінальну інтерпретацію, зосереджуються, головним чином, на недостатньо вивчених і дискусійних проблемах болгарської та російської історії. Для нашого дослідження особливу вагу має доповідь Д. Лабаурі[43],

---

[41] Кожухаров А., Емелин, А. Дебютът на обучението на българи в Морското училище в Санкт Петербург (1882-1889). / А. Кожухаров, А. Емелин // Исторически преглед. – 2010. – Кн. 3-4. – С. 136-143; Кожухаров А. Н., Наймушин И. Н. Обучение болгар в кронштадтском Техническом училище Морского ведомства (1885-1893). // Кортик. Флот. История. Люди. – 2011. – № 12. – С. 36-46; Кожухаров А. Н. Болгарские слушатели артиллерийского офицерского класса (1901-1914 гг.) / А. Н. Кожухаров // Новая и новейшая история. – 2013. – № 1. – С. 216-220; Він же. Воспитанники русских мореходных классов в военном флоте Болгарии в начале XX в. / А. Кожухаров // Вопросы истории. – 2011. – № 2. – С. 121-144; Він же. Болгарские офицеры – воспитанники Морского инженерного училища императора Николая I. / А. Кожухаров // Военно-исторический журнал. – 2009. – № 3. – С. 31-34; Він же. Бъгларски стипендианти в Морския копус – Санкт Петербург (1899-1914 г.): обучение и образователни аспекти на кариета им. / А. Кожухаров // Педагогика. – Т.1. – 2011. – С. 128-144.

[42] Россия – Болгария: векторы взаимопонимания. XVIII – XXI вв.: Российско-болгарские научные дискуссии. – М.: Институт славяноведения РАН, 2010. – 636 с.

[43] Лабаури Д. О. Мемуары Христо Шалдева как источник по истории болгарских студенческих объединений в России в начале XX в. / Д. О. Лабаури // Россия – Болгария: векторы взаимопонимания. XVIII – XXI вв.: Российско-

котрий на основі значної кількості архівних матеріалів, показав одну із сторін студентського життя болгарської молоді в Росії – діяльність болгарських товариств у навчальних закладах імперії.

Заслуговує на увагу збірник наукових доповідей російських науковців, котрі брали участь в Міжнародній конференції «Образ Росії на Балканах» у Варшаві 7-9 листопада 2011 року[44]. Провідні дослідники балканського регіону в своїх дослідженнях основну увагу звертають на важливі історичні моменти розвитку балканських країн, втому числі й Болгарії. При цьому, ключова роль належить Росії, яка мала вплив на становлення окремих балканських країн. Цікавим аспектом у зібраних матеріалах є дослідження проблеми ставлення болгарського народу до російської культури, мови та російського народу.

Заслуговує на увагу і енциклопедична праця болгарського історика Т. Ташева[45], яка присвячена 120 річниці утворення першого болгарського уряду Т. Бурмова у липні 1879 року. Автор, на основі відомостей з Державного вісника, архівних матеріалів та періодичних видань відтворив бібліографічні дані міністрів болгарських урядів, починаючи з 1879 р. й закінчив 1999 р.

У 1996 році вийшла друком серія досліджень енциклопедичного характеру, автором якої став болгарський історик Агел Цураков[46]. Робота складається із двох частин, в яких автор досить чітко вибудував хронологію діяльності болгарських урядів з часів звільнення Болгарії від османського

болгарские научные дискуссии. – М.: Институт славяноведения РАН, 2010. – С. 165-184.

[44] Образ России на Балканах: мифологемы, идеологемы, религиозные, исторические и культурные связи. Доклады российских ученых к научному коллоквиуму Международной ассоциации по изучению стран Юго-Восточной Европы. (Варшава, 7-9 ноября 2011 г.) – М.: Институт славяноведения РАН, 2011. – 152 с.

[45] Ташев Т. Министрите на България 1879-1999. / Т. В. Ташев. – София: Марин Дринов, 1999. – 682 с.

[46] Цураков А. Енциклопедия Правителствата на България. Хронология на политическия живот 1879 - 2005. / Ангел Цураков. – София: Петр Берон, 2005. – 484 с.; Він же. Правителствата на България. Част първа 1879-1913. /Ангел Цураков. – София: Гея-Либрис, 1996. – 143 с.; Правителствата на България. Част втора 1913-1944. /Ангел Цураков. – София: Гея-Либрис, 1996. – 143 с.

панування та завершив 1944 роком. Вже на початку XXI століття вийшла наукова робота, також у енциклопедичному вигляді, у якій А. Цураков хронологію подій довів до 2005 року. Для нашого дослідження особливе значення має період 1878-1915 років. В своїх роботах А. Цураков вперше опублікував повний склад урядових кабінетів, розкрив їхню зовнішню та внутрішню політику та найголовніше, показав, де здобували освіту болгарські урядовці. Використовуючи архівні матеріали, публікації державних органів влади, а також значні періодичні видання, автор здійснив біографічний опис понад 600 болгарських політиків, значна частина дослідженого матеріалу була вперше введена в науковий обіг. Не зважаючи на енциклопедичний характер, дослідження А. Цуракова мають вагоме значення для розуміння нової болгарської історії.

Подібними за характером подання інформації є енциклопедії болгарської інтелігенції[47] та бібліографічний довідник Л. Метева[48]. Автор довідника висвітлює інформативну базу про відомих болгарських юристів, які займали посади як у вищих органах влади, так і на місцевому рівні. У енциклопедичному змісті висвітлюється й діяльність провідних політиків протягом 1879-1994 років[49].

У 2014 та 2015 роках історіографічна база доповнилася біографічним словником, упорядником якого є професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка В. І. Ульяновський[50]. Словник містить

---

[47] Българската възрожденска интелигенция: учители, свещеници, монаси, висши духовници, аптекари, писатели, издатели, книжари, търговци, военни...: Енциклопедия / Р. Аврамова, В. Василева, Д. Давчева и др. Съст. Н. Генчев, К. Даскалова. – София: Петър Берон, 1988. – 739 с.; Енциклопедия «България» / Българска акад. на науките. Гл. ред. В. Георгиев. Т. 1. – София: Изд. на БАН, 1978. – 671 с.

[48] Метев Л. Видни български правници 1879-1944. / Лалю Метев. – София: Атлас, 2013. – 139 с.

[49] Българските политически водители 1879-1994: албум-справочник. / Съст. О. Андонова и М. Куманов. – София: Хераклит А&Н, 1995. – 255 с.

[50] Биографический словарь выпускников Киевской духовной академии: 1819–1920-е гг. : Материалы из собрания проф. протоиерея Ф. И. Титова и архива

відомості про випускників Київської духовної академії. Основою для написання словника стали матеріали, зібрані професором Ф. Тітовим, котрі збереглися в фонді 175 Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського, а також документів із особових справ випускників, котрі зберігаються у ЦДІАК України в архівному фонді 711. На сьогодні маємо два томи: від А до П включно. До складу двох томів увійшли анкети, послужні списки, автобіографії, спогади, листи та фотографії, котрі більш чітко розкривають відомості про випускників богословського навчального закладу. Для нашого дослідження особливу вагу мають відомості про болгарських випускників, інформація про яких також включена до словника.

Західні історики через недостатню кількість архівних матеріалів досліджують лише фрагментарні питання болгарської історії періоду 1878 – 1915 рр. Відповідно їхні праці використанні як оглядовий матеріал для узагальнюючого критичного аналізу досліджуваного періоду. Першу спробу дослідження балканської історії було зроблено в Нью-Йорку. В. Міллер, подаючи узагальнюючу історію балканських країн, показав історичний перебіг болгарських подій періоду 1878 – 1896 років[51].

Таким чином, в сучасній історіографічній базі питання професійної підготовки болгар у навчальних закладах Росії протягом 1878 – 1915 рр. поки що не знайшло свого повного відображення. Критичний аналіз історіографії теми засвідчує про необхідність продовження досліджень проблеми професійної підготовки болгарських професійних кадрів у Російській імперії та їхньої діяльності для становлення відновленої державності.

КДА: в 4 т. / [сост. В. И. Ульяновский] – Т.1-2; А-П. – К. : Издательский отдел Украинской Православной Церкви, 2014.– 576 с.

[51] Miller W. The Balkans: Roumania, Bulgaria, Serbia and Montenegro. / W. Miller. – New York, G. P. Putnam’s. London: T. Fisher Unwin, 1907. – p. 119-249.

1.2 Джерельна база

Для поставленої мети та досягнення результатів поставлених дослідницьких завдань було використано різноманітний масив документів, котрий можна поділити на декілька груп: архівні матеріали, опубліковані документи, матеріали періодичної преси, спогади учасників подій та праці учасників політичного процесу, котрі брали участь в зазначеному процесі. В процесі дослідження були використані як опубліковані, так і не опубліковані раніше джерела. Оскільки в історіографії відсутні повноцінні документальні публікації з досліджуваної теми, то переважна більшість документів знаходиться в архівах та є неопублікованою.

Для всебічного вивчення поставленої проблеми були опрацьовані фонди Центрального державного історичного архіву м. Києва (ЦДІАК), Державного архіву м. Києва (Держархів м. Києва), Державного архіву Одеської області (Держархів Одеської обл.), а також Центральний державний архів Республіки Болгарії (ЦДА), Науковий архів Болгарської академії наук (НА на БАН), котрі стали основою для дослідження.

У фондах ЦДІАК України міститься важлива інформація щодо здобуття болгарами богословської освіти в Київській духовній семінарії та академії (Ф. 711), а також знаходяться матеріали здобуття вищої професійної освіти в межах Російської імперії (Ф. 304, Ф. 1597). Документи, що стосуються навчання болгар в духовних закладах імперії, дозволяють з’ясувати сам процес підготовки, а також прослідкувати як контролювався цей процес як з болгарської сторони, так і з російської.

Важливі відомості містяться у фондах Держархіву м. Києва – фонд «Київського університету Св. Володимира» (Ф. 16). Зібрані там матеріали дозволяють з’ясувати на яких умовах зараховувалися болгарські студенти до лав університетів Російської імперії, прослідкувати яка частина болгарської молоді перебувала в університеті на правах студентів та чи була значною частина сторонніх слухачів. Однією із важливих обставин, котра міститься в

фонді архіву є інформація про те як навчалися болгари та чому були змушені після завершення навчання повертатися до Болгарії. Цінною є інформація й про стипендіальне забезпечення студентів з Балкан, а також можна прослідкувати як реалізовували себе підготовлені кадри на батьківщині.

Серед фондів Державного архіву Одеської області особливе значення має фонд «Новоросійського університету» (Ф. 45.), де містяться важливі документи щодо здобуття болгарами вищої освіти. В результаті дослідження, можемо сказати, що більшість болгар, котрі навчалися в Новоросійському університеті, здобували юридичну, фізико-математичну та історико-філологічну освіту.

З матеріалів болгарського Центрального державного архіву Республіки Болгарія було опрацьовано фонди Народних зборів (Ф. 173К), Міністерства народної освіти (Ф. 177К), Міністерства закордонних справ та віросповідання (Ф. 176К). В болгарських архівних матеріалах міститься інформація про формування першого болгарського уряду, до складу якого вже тоді входили випускники російських навчальних закладів. Аналіз доступних джерел дозволяє більш критично оцінити становище відновленої болгарської держави та проаналізувати потребу у підготовці професійних державно-чиновницьких кадрів.

Важливою базою для дослідження є болгарський проект «Цифровий архів Марина Дринова», в якому зібрана значна частина архівних матеріалів періоду перебування харківського професора на посаді міністра народної освіти, біографічні дані, а також документація державного та особистого характеру (Ф. 104К).

Особливе значення для подальшого дослідження має аналіз Тирновської Конституції, в якій були закладені основи подальшого розвитку болгарської державності. Не менш важливим для дослідження є протоколи засідання Установчих зборів, на яких затверджувалися державні посадовці, а також висвітлювалася їх професійна діяльність[52].

---

[52] Протоколите на Учредителното българско народно събрание в Търново. – Пловдив-София-Русчук, 1879.

Окрему групу джерел утворюють опубліковані збірки документів, котрі вміщують матеріали болгарських архівів, офіційних наказів, особистого листування та періодичних видань. Документи дозволяють розширити уявлення про формування відновленої болгарської державності наприкінці XIX – на початку XX століття та прослідкувати певні тенденції у організації освітнього процесу на території Болгарії, котрий характеризувався й направленням болгарської молоді до навчальних закладів тогочасної Росії.

Зокрема особливе значення мають списки студентів та сторонніх слухачів Новоросійського університету, котрі видавалися по кожному факультету окремо[53]. Аналізуючи такі списки, можемо прослідкували освітню підготовку болгарських студентів перед вступом до вищого навчального закладу імперії та з'ясувати з яких соціальних станів вони походили.

Заслуговує на увагу «Сборник материалов по гражданскому управлению и оккупации в Болгарии в 1877-78-79 гг.», котрий у 1903 році підготував М. Овсяний. В збірнику містяться важливі документи періоду діяльності Тимчасового російського управління на території Болгарії. Особливу цінність мають документи, присвячені облаштуванню судової частини, діяльності управлінських рад та інші[54].

---

[53] Списки студентов и посторонних слушателей Императорскаго Новороссийскаго университета в осеннем полугодии 1902-1903 учебнаго года. По историко-филологическому факультету. – Одесса: Экономическая типография, 1902. – 77 с.; Списки студентов и посторонних слушателей Императорскаго Новороссийскаго университета в осеннем полугодии 1902-1903 учебнаго года. По юридическому факультету. – Одесса: Экономическая типография, 1902. – 135 с.; Списки студентов и посторонних слушателей Императорскаго Новороссийскаго университета в осеннем полугодии 1902-1903 учебнаго года. По медицинскому факультету. – Одесса: Экономическая типография, 1902. – 77 с.

[54] Сборник материалов по гражданскому управлению и оккупации в Болгарии в 1877-78-79 гг. / Под ред. Генерал-майора Н. Р. Овсяного. – Выпуск. 1. – Санкт-Петербург: Издание Военно-исторической коммисии Главнаго Штаба, 1903. – 362 с.

Інформація про діяльність Тимчасового російського управління міститься в праці А. Муратова[55], В. Георгієва та С. Тріфонова[56] та збірнику документів «Подбрани извори за българската история»[57]. Серед значної кількості документів особливу вагу мають спогади випускників російських навчальних закладів. Одним із них є спогади випускника історико-філологічного факультету Київського університету Св. Володимира Добри Ганчева, який після повернення до Болгарії працював викладачем історії у Військовому училищі в Софії[58].

Корисні матеріали знаходяться в університетських уставах Російської імперії[59], а також в Повному зібранні законів, де містяться устави російських духовних закладів[60]. В роботі використані основні законодавчі акти, що визначають правовий статус іноземних студентів у вищих навчальних закладах імперії, розкривають основні умови вступної компанії та подають причини можливого навчання в Росії.

Приділяючи окрему увагу питанню зарахування болгарських студентів до військових навчальних закладів Російської імперії, важливим джерелом постають правила прийому, в яких зафіксовані основні вимоги до абітурієнтів з Балкан[61]. У додатках до «Правил» подаються форми атестатів для закордонних

---

[55] Муратов А. Документи за дейността на русите по уредбата на гражданското управление на България от 1877-1879. / А. Муратов. – София: М-во на Народното просвещение, 1905. – 404 с.

[56] История на българите в документи 1878-1944. / Съст. В. Георгиев, С. Трифонов. Т. 1: 1878-1912. Ч. 1. Възстановяне и развитие на българската държава. – София: Просвета, 1994. – 632 с.

[57] Подбрани извори за българската история. В 4 т. – Т. 4, Кн. 1. – Българската държава и българите (1878-1946). – София: Тангра ТанНакРа ИК, 2009. – 506 с.

[58] Там само. – С. 72-73.

[59] Общий устав Императорских российских университетов 1884 года. – Харьков: Университетская типография, 1911.

[60] Устав православных духовных академий, Высочайше утвержденный 20 апреля 1884 г. // Полное собрание законов Росийской империи. – Т. IV. – Санкт-Петербург, 1884. – С. 232, С. 240.

[61] Правила приема подданных южнославянсих государств в русские военно-учебные заведения с объяснительной запиской и предложениями. Выработаны

студентів, а також можна побачити зразки свідоцтв та дипломів, які свідчили про завершення навчального закладу.

Через два роки були прийняті нові «Правила», в яких були певні відмінності щодо прийому південних слов'ян до російських військових навчальних закладів. Нові «Правила» містили інформацію щодо прийому студентів в загальні та спеціалізовані військово-навчальні заклади, котрі перебували у віданні військового та морського міністерств[62]. У зазначеному документі міститься список як середніх, так і вищих військо-навчальних закладів Російської імперії, до яких мали право вступати болгари.

Порівнюючи процес вступу болгар до університетів, духовних академій та військових навчальних закладів, ми можемо прослідкувати основні тенденції освітнього процесу, а також визначити певні перспективи здобуття вищої освіти в тому чи іншому російському навчальному закладі.

Важлива інформативна база знаходиться в збірнику документів, присвяченому звільненню Болгарії від Османської імперії. Особливе значення для дослідження мають звернення болгарських діячів до В. Черкаського з проханням надання місця роботи в ТРУ[63], а також листування князя Черкаського з представниками слов'янських товариств з приводу навчання болгар в російських навчальних закладах[64].

Серед документів, присвячених звільненню болгарського народу в результаті російсько-турецької війни 1877-1878 рр., заслуговує на увагу збірник документів на основі архівних матеріалів та болгарської преси[65]. Збірник

особым совещанием под председательством Якубовского. – Санкт-Петербург, 1910. – 26 с.

[62] Правила приема подданных южно-славянсих государств в русские общия и специальныя военно-учебные заведения и офицерские школы, находящияся в ведении военнаго и морского министрств. – Санкт-Петербург, 1912. – 17 с.

[63] Освобождение Болгарии турецкого ига. Документы в трех томах. – Т. 3. – М.: Наука, 1964. – С. 98, 106.

[64] Там само. – С. 118-119.

[65] 100 години от Руско-турската освободителна война 1877-1878. – Книга първа. Руско-турската освободителна война: документален сборник с подобрани

вийшов у 1879 році й присвячений річниці звільнення Болгарії. До його змісту входять документи, що висвітлюють події Берлінського конгресу та діяльність ТРУ. Важливе місце замають документи про формування Болгарського ополчення, формування перших медичних служб та зародження нової болгарської владної структури.

У 1978 році вийшов збірник «Външната политика на България. Документа и материали. 1879-1886 гг.»[66], де частина документів вперше були залучені до наукового обігу. За допомогою критичного аналізу залучених документів, можемо прослідкувати як розвивалися двосторонні відносини між Князівством Болгарія та Російською імперію та аргументувати, що вони були сприятливими для навчання болгарської молоді в російських начальних закладах.

Варто пам'ятати, що основна частина документів була видана протягом панування в Болгарії комуністичного режиму, тому база обраних матеріалів у більшості випадків здійснювала тенденційно. Ситуація помітно змінюється з 1980-х років, коли починають вводити до наукового обігу джерела, котрі більш чітко характеризують процес професійної підготовки болгарських кадрів у навчальних закладах тогочасної Росії.

Важлива інформація міститься в наукових розвідках сучасників досліджуваних подій. На її сторінках можна зустріти як окремі епізоди, так і загальні тенденції професійної підготовки болгарської молоді на території Російської імперії. У 1992 році в Софії було видано щоденник О. Батенберга[67], в якому проаналізовано погляди болгарського князя під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. Аналіз щоденника першого болгарського князя допомагає нам зрозуміти й оцінити перші кроки у становленні відновленого Князівства Болгарія.

материали от архивите и бъогарския възрожденски печат 1876-1878. – София, 1979.

[66] Външната политика на България. Документа и материали. – Т. 1. 1879-1886 гг. – София: Наука и изкуство, 1978. – 856 с.

[67] Александър Батенберг. Дневник. – София: Христо Ботев, 1992. – 144 с.

Вагомим внеском для дослідження є використання мемуарної спадщини провідних болгарських політичних та військових діячів. Пам'ятаючи про певний суб'єктивізм, котрий притаманний такому виду історичних джерел, у щоденниках болгарських діячів міститься достатня кількість фактичного матеріалу. Одним із таких джерел є спогади та щоденник першого керівника болгарського уряду Тодора Бурмова, який був опублікований у 1994 році[68]. По завершенню російсько-турецької війни Т. Бурмов був активним політичним діячем, боровся за церковну незалежність Болгарії. З автобіографії болгарського політика бачимо, що у всій час здобув вищу богословську світу в Київській духовній академії, що в подальшому дозволило йому увійти до складу Тимчасового російського управління та очолити перший уряд.

Досліджуючи проблематику професійної підготовки болгарської молоді, варто залучити до огляду джерел й творчу спадщину Марина Дринова. Корисну інформацію має праця «Съчинения на М. С. Дринов», особливу її третій том, в якому зібрані публіцистичні статті, службові записки, спогади та оцінки[69]. Праці професора Дринова містять роздуми політичного та просвітницького характеру. В них висвітлюється детальний аналіз організації освітньої справи на території Болгарії, а також подаються важливі деталі щодо направлення болгарської молоді на навчання до Російської імперії. В результаті дослідження спадщини М. Дринова бачимо, що з багатьма болгарськими студентами, котрі навчалися в Росії, професор Дринов був особисто знайомим та допомагав у процесі навчання.

П. Міятєв зібрав важливу кількість матеріалів із особистого архіву К. Іречека, залучивши до наукового обігу листування з болгарами, які перебували за межами Князівства, а також документи наукового, культурного

---

[68] Тодор Бурмов. Дневник. Спомените ми. Автобиография. / Т. С. Бурмов. – София: Любомъдрие, 1994. – 392 с.

[69] Съчинения на М. С.Дринова. Под ред. на проф. В. Н. Златарски. Т. III. – София, Държавна Печатница, 1915.

та політичного характеру[70]. Для нашого дослідження особливу вагу мають документи, що стосуються переписки К. Іречека з М. Дриновим щодо питання професійної підготовки болгар в Російській імперії. В одному із листів від 10 січня 1881 року, харківський професор Дринов відповідаючи на лист К. Іречека, здійснив поділ болгарських студентів, котрі навчалися в російських університетах та висловив свої роздуми щодо питання надання таким студентам грошової допомоги[71].

Не менш важливими для дослідження є наукові напрацювання відомого болгарського юриста, одного із засновників соціології права в Болгарії С. Бобчева[72]. Здобувши вищу освіту в Московському університеті, юрист Бобчев працював міністром народної освіти протягом 1911-1912 рр. В своїй роботі болгарський дослідник досить чітко висвітлює юридичні проблеми у питаннях нерухомості та спадкування. Проте, до такого типу джерел, варто ставитися більш критично, оскільки всі вони мають суб'єктивний характер.

Великий інтерес викликають питання, пов'язані із формування болгарських професійних товариств. Одним із таких було Болгарське літературне товариство, яке в майбутньому трансформувалося в Болгарську академію наук. Історика Ів. Снєгарова, П. Міятєв, Д. Велєва підготували збірник документів, де зібрано листування членів товариства, на основі яких можна прослідкувати взаємовідносини болгарської наукової спільноти з російськими товариствами, котрі допомагали болгарські молоді здобувати професійну освіту на території імперії[73].

---

[70] Из архива на Константин Иречек. / Петър Миятев. Т. II. – София, Издание на Българската академия на науките, 1959. – 381 с.
[71] Там само. – С. 158-159.
[72] Бобчев С. Сборникъ на българските юридически обичаи. – Част втора. Държавно право. – София: Печатница на П. М. Бжзайтов, 1908. – 324 с.
[73] Документи за историята на българското книжовно дружество. – Т. II. 1878-1911. – София: Българската академия на наките, 1956. – С. 262-263; 311.

У 1996 році Р. Білунова, Л. Жила та А. Карасєв видали збірник робіт відомого російського болгариста Б. Білунова[74]. До збірника ввійшли наукові статті Б. Білунова, в яких висвітлюються найбільш проблемні аспекти болгарської історії XIX ст. Провідне місце займає дослідження болгарсько-російських культурних зв'язків. Заслуговують на увагу наукові розвідки Б. Білунова щодо політичних взаємозв'язків між Болгарією та Росією, в яких автор намагається відобразити історію становлення болгарсько-російських політичних контактів, а також відомості про навчання болгар в Московському університеті, де автор зазначає про гостру потребу в Князівстві кваліфікованих спеціалістів[75].

Поряд з джерелами особового походження цінні відомості містяться в періодичних виданнях державного характеру. Одним із таких постає «Държавен вестник», офіційне видання Князівства, а потім й Царства Болгарія. На сторінках журналу друкувалися нормативні акти, офіційні повідомлення, а також неофіційні публікації. Для нашого дослідження особливе значення має перший номер вісника, де міститься інформація про формування першого болгарського уряду[76].

Серед російських періодичних видань заслуговує на увагу щомісячний історичний журнал «Русская старина», який виходив протягом 1870-1892 рр. Поряд з працями історичного та історико-літературного характеру в журналі зустрічається значна частина публікацій, котрі мають епістолярний, мемуарний та відомчий характер. Для нашого дослідження цікавим є матеріал генерал-майора Д. Анучіна, котрий в адміністрації Тимчасового російського управління перебував на посаді помічника князя В. Черкаського. На сторінках журналу міститься праця російського генерал-майора про діяльність ТРУ. Для

---

[74] Болгария и Россия. Сборник трудов Б. Н. Билунова. / Сост. Р. И. Билунова, Л. И. Жила, А. В. Карасев. – М.: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1996. – 493 с.

[75] Болгария и Россия. Сборник трудов Б. Н. Билунова. / Сост. Р. И. Билунова, Л. И. Жила, А. В. Карасев. – М.: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1996. – С. 179.

[76] Държавен вестник. – Година I. – Брой 1. – Суббота, 28 юлый 1879 г. – С. 1.

написання такого звіту Д. Анучін використовував, доступну йому, базу матеріалів[77]. Це були як офіційні, так і приватні документи. Важливим моментом є те, що серед використаних документів були й раніше неопубліковані джерела. До таких можна віднести особистий щоденник автора, а також матеріали, отримані від учасників ТРУ. Критичний аналіз цих документів дає можливість пояснити становище різних частин Тимчасового управління та визначити рівень розвитку місцевої організації, складу якої поступово залучалися болгарські політичні сили. Проте, до такого роду джерел необхідно ставитися дуже обережно, адже редколегія журналу могла певним чином скорегувати текст Д. Анучіна під фахове забарвлення видання.

Важлива інформація про становлення інженерно-технічної галузі в Князівстві / Царстві Болгарія, в тому числі й про навчання в профільних навчальних закладах імперії, міститься в періодичних фахових виданнях[78]. До цієї групи джерел варто залучити й матеріали періодичних видань, котрі мають достатній науковий зміст та доступні для широкого кола читачів[79].

Підсумовуючи, можна стверджувати, що доступні джерела дозволяють скласти досить повне уявлення про становлення болгарської державності та прослідкувати процес професійної підготовки болгарських кадрів у навчальних закладах Російської імперії протягом 1878 – 1915 років. Критичний аналіз документів та їх комплексне використання дозволили виконати поставлені дослідницькі завдання.

---

[77] Русская старина. – Т. 83. – Выпуск 2. – Февраль. – 1895. – С. 1-34.

[78] Тодоровски Д. 120 години университетско химическо образование в България. // Химия и индустрия. – Т. 81. – брой 1. – юни 2010.

[79] Исторически преглед; Bulgarian Historical Review; Болгары та ін.

РОЗДІЛ ІІ
УЧАСТЬ РОСІЇ У ВІДНОВЛЕННІ БОЛГАРСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ 1877 – 1879 РР.

Російсько-турецька війна 1877 – 1878 років закінчилася звільненням болгарського народу від багатовікового османського панування та заклала основи державного будівництва нової Болгарії. У шостій статті Сан-Стефанського договору від 3 березня 1878 року зазначалося про утворення самоврядного Князівства Болгарія з християнським урядом та земським військом[80]. Хоча попереду ще маємо результати Берлінського конгресу, котрі не підтвердили всі умови Сан-Стефанського договору та поділили Болгарію на декілька частин[81], все ж таки, можемо говорити, що процес відновлення болгарської державності розпочався саме з домовленостей, заключених у Сан-Стефано.

Процес становлення болгарської державності по завершенню російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр. являє собою один із складних історичних процесів, що відбувалися на території Балканського півострова наприкінці XIX – на початку XX ст. Розвиток болгарської політичної системи, економіки, медицини та культури відбувався в досить складних історичних умовах й нерозривно пов’язаний з діяльністю Тимчасового російського управління (ТРУ) – російської адміністрації, котра діяла на звільнених болгарських землях протягом 1877 – 1879 років[82]. За умовами Берлінського конгресу ТРУ мало функціонувати на території відновленої Болгарії протягом дев’яти місяців. Основним завданням російської адміністрації було налагодження мирного

---

[80] Сан-Стефанский прелиминарный мирный договор // Сборник договоров России с другими государствами 1856-1917. – М.: Гос. изд-во политической литературы, 1952. – С. 163.

[81] Косев К., Дойнов С. Освобождението (1877-1878). / К. Косев, С. Дойнов. – София: Марин Дринов, 2003. – С. 217-218.

[82] Муртузалиев С. И., Магомедова М. А. Дипломатическая и административная деятельность России в Болгарии (1850-е – 1885 годы): (К 130-летию Освобождения Болгарии). / С. И. Муртузалиев, М. А. Магомедова. – Махачкала: [б. и.], 2009. – С. 98.

життя на звільненній території, а також організація державного устрою для відновленої Болгарії[83].

На звільненій території перш за все необхідно було побудувати повноцінний державний апарат, адміністративну систему, відродити національну культуру та здійснити збалансоване реформування галузей соціальної сфери. Вирішення нагальних проблем вимагало значних коштів, затрати певного часу та досвідчених спеціалістів, яких в тогочасній Болгарії не було. Саме тому, перші кроки у вирішенні державно-правового оформлення болгарської державності були покладені на діяльність Тимчасового управління, керівники якого намагалися якомога ефективніше підготувати своєрідний базис для подальшого становлення та функціонування як болгарської держави, так і підготовки болгарських професійних кадрів.

2. 1 Організація Тимчасового російського управління в болгарських землях 1877 – 1878 рр.

Ще до початку російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр., на початку жовтня 1876 року в Лівадії розглядалося питання про формування Тимчасового управління при головнокомандуючому російської армії. А вже в листопаді того ж року була створена спеціальна комісія з питань організації відповідного адміністративного органу в болгарських землях після їх звільнення від Османської імперії[84]. Яскравим прикладом активної російської політики у питаннях болгарських земель була діяльність значної мережі дипломатичних

---

[83] Берлинский трактат // Сборник договоров России с другими государствами 1856-1917. – М.: Гос. изд-во политической литературы, 1952. – С. 185.

[84] Гандев Хр. Руската помощ за изграждането на българската държава през 1877-1879 г. / Хр. Гандев // Освобождението на България от турско иго 1878-1958. Сборник статии. – София: Българската комунистическа партия, 1958. – С. 309-310.

представництв, котрі функціонували на території Балканського півострова ще з минулого століття[85].

1 листопада 1876 року військовий міністр Д. Мілютін отримав записку щодо майбутнього облаштування російського управління на звільнених болгарських землях. Автором документу був майбутній очільник російської адміністрації князь В. Черкаський[86].

Володимир Олександрович Черкаський народився 5 лютого 1824 р. в селі Одинцово Чернського повіту Тульської губернії. Княжий рід Черкаських був досить відомим у тогочасній Росії. Черкаські мали родинні зв'язки з російськими княжими родами, у свій час брали активну участь у політичному житті країни та займали високе становище в управлінському апараті. Серед них були реформатори, полководці, канцлери[87]. Батько Володимира, князь Олександр Черкаський, спочатку перебував на службі в Преображенському полку, а потім був аташе при російському посольстві в Лондоні[88].

Князь Володимир Олександрович володів англійською, французькою та німецькою мовами. Отримавши непогану домашню підготовку, вступив на юридичний факультет Московського університету. Його особливий політичний талант розкривався ще під час підготовки селянської реформи 1861 року. Значну роль князь В. Черкаський відіграв в історії Царства Польського. Саме він у 1864 році розробив «Положення про селянську реформу в Польщі». Крім

---

[85] Стоилова Т. Болгарские земли как стратегическое направление внешней политики России в XVIII в. / Т. Стоилова // Россия – Болгария: векторы взаимопонимания. XVIII – XXI вв. – М.: Институт славяноведения РАН, 2010. – С. 356.

[86] Даскалов Р. Българското общество 1878-1939. – Том 1. Население. Общество. Култура / Р. Даскалов – София: Гутенберг, 2005. – С. 25-26.

[87] Черкасский В. А. Национальная реформа / Составление, предисловие и комментарии А. К. Голикова / Отв. ред. О. А. Платонов. – М.: Институт русской цивилизации, 2010. – С. 9.

[88] Овсяный Н. Р. Русское управление в Болгарии в 1877-78-79 гг. – Т.1. Заведывавший гражданскими делами при Главнокомандовавшем Действующей армии д. с. с. князь В. А. Черкасский. / Н. Р. Овсяный. – Санкт-Петербург: Издание Военно-Исторической Комиссии Главного Штаба, 1906. – С. 161.

того, в Царстві Польському він перебував на посаді головного директора Комісії внутрішніх та духовних справ. Протягом 1869 – 1871 років князь Черкаський перебував на посаді міського голови Москви[89]. У зв'язку з підготовкою до наступної російсько-турецької війни отримав посаду уповноваженого при дієвій армії[90].

Вище зазначений розроблений документ складався із двох частин. В першій частині записки розкривалася загальна проблема щодо нагальної потреби організації самого управління. Одним із головних завдань ТРУ, на думку В. Черкаського, було закладання основи для подальшого розвитку самостійної болгарської державної адміністрації. Саме тоді Володимир Олександрович зазначає про необхідність запровадження окремої адміністративної посади при Головнокомандуючому російської армії – завідувача цивільними справами, основні обов'язки якого полягали в організації місцевого управління, а також у підготовці основних проектів для політичного облаштування майбутньої болгарської адміністрації.

Друга частина складалася із 9 пунктів, в яких було окреслено основні завдання та напрямки діяльності ТРУ. Князь В. Черкаський стверджував, що російське військове командування не зможе одночасно проводити військові операції та займатися організацією місцевого управління. Відповідно виникає потреба в облаштуванні окремої управлінської адміністрації, головним завданням якої постане остаточний проект післявоєнного облаштування болгарського краю[91].

---

[89] Плотникова А. В. Специфика взаимодействия российских и болгарских политических элит в процессе воссоздания государственности Болгарии в конце XIX в. / А. В. Плотникова. // Управленческое консультирование. – 2013. – № 5. – С. 136.

[90] Черкасский В. А. Национальная реформа / Составление, предисловие и комментарии А. К. Голикова / Отв. ред. О. А. Платонов. – М.: Институт русской цивилизации, 2010. – С. 21-22.

[91] Докладная записка князя В. А. Черкасскаго военному министру ген.-ад. Милютину, отъ 1 ноября 1876 г. // Овсяный Н. Р. Русское управление в Болгарии в 1877-78-79 гг. / Н. Р. Овсяный – Т.1. Заведывавший гражданскими делами при Главнокомандовавшем Действующей армии д. с. с. князь

16 листопада того ж року була затверджена «Інструкція Завідувачу цивільними справами» та підписано указ про затвердження відповідної посади[92]. Інструкція містила 10 пунктів, які були складовою частиною попередньої записки князя В. Черкаського від 1 листопада 1876 року.

В першому пункті «Інструкції» наголошувалось на необхідності зібрання основних статистичних та історичних відомостей про болгарський край, щоб в майбутньому правильно організувати процес реформування. Про поступову організацію діяльності нового місцевого управління зазначалося в другому пункті «Інструкції». Відповідний процес запроваджувався на звільнених територіях Задунайського краю й повинен був затверджуватися відповідним наказом Головнокомандуючого російської армії.

На завідувача цивільними справами покладалося завдання нагляду за процесом діяльності місцевої адміністрації в тилу армії та сприяння військовому керівництву в охороні місцевого населення від будь-яких утисків. В четвертому пункті наголошувалось на необхідності залучення до роботи ТРУ болгарського місцевого населення. Зазначалося, що болгарські кадри повинні були мати певний досвід адміністративної роботи, а також знати інформацію щодо особливостей історичного розвитку краю.

Про необхідність реформування податкової системи наголошувалося в сьомому пункті документу. Зазначалося, що необхідно покращити процес збирання податків та сформувати відповідну наглядову систему, котра відповідала б за ефективність впровадження змін.

Відповідно до 8 пункту «Інструкції» завідувач зобов’язувався допомагати військовому керівництву в організації болгарських дружин та місцевої

В. А. Черкасский. – Санкт-Петербург: Издание Военно-Исторической Комиссии Главного Штаба, 1906. – С. 152-158.

[92] Копия с Инструкции высочайше утвержденной 16-го ноября 1876 года Заведывающему гражданскими делами при Главнокомандующем Действующею армиею. // Н. Р. Овсяный. Русское управление в Болгарии в 1877-78-79 гг. – Т.1. Заведывавший гражданскими делами при Главнокомандовавшем Действующей армии д. с. с. князь В. А. Черкасский. – Санкт-Петербург: Издание Военно-Исторической Комиссии Главного Штаба, 1906. – С. 161.

військової сили взагалі. Саме на ці військові підрозділи покладалося завдання охороняти країну після виходу російських військ[93].

Вже на наступний день після затвердження «Інструкції» було сформовано спеціальний штат канцелярії, а відповідну комісію прикріпили до Ставки верховного Головнокомандуючого російської армії. Штат канцелярії затверджувався головнокомандуючим армії, як і сама кількість посад. Першим завідувачем Тимчасової російської адміністрації в Болгарії було обрано князя Володимира Черкаського[94].

Основними завданнями ТРУ періоду головування князя Черкаського було відновлення в болгарських землях мирного порядку, підготовка та організація місцевої адміністрації, формування болгарських національних кадрів та обмеження впливу Порти[95].

Для підготовки національних болгарських чиновників керівництво Тимчасового управління запровадило спеціальні курси, а також практикувало запровадження болгарської мови у державній адміністрації. Відповідно до нововведень, діловодство в управлінських, судових та місцевих радах велося на болгарській мові. Виключенням було лише листування між губернаторами та окружними начальниками, воно було на російській мові.

За дорученням князя В. Черкаського була створена спеціальна комісія на чолі з полковником Генерального Штабу Л. Соболєвим, яка займалася дослідженням матеріалів з етнографічного та історичного розвитку болгарських земель. 30 квітня 1877 р. дослідницька група, до складу якої окрім Л. Соболєва

---

[93] Копия с Инструкции высочайше утвержденной 16-го ноября 1876 года Заведывающему гражданскими делами при Главнокомандующем Действующею армиею. // Н. Р. Овсяный Русское управление в Болгарии в 1877-78-79 гг. – Т.1. Заведывавший гражданскими делами при Главнокомандовавшем Действующей армии д. с. с. князь В. А. Черкасский. – Санкт-Петербург: Издание Военно-Исторической Комиссии Главного Штаба, 1906. – С. 161-16.

[94] Анучин Д. Г. Князь В. А. Черкаский и гражданское управление в Болгарии 1877-1878 гг. / Д. Г. Анучин. // Русская старина. – Февраль. – Т. 83. – Санкт-Петербург: Общественная польза, 1895. – С. 14.

[95] Улунян А. Россия и освобождение Болгарии от турецкого ига: 1877-1878 гг. / А. Улунян. – М.: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1994. – С.79.

увійшли С. Шаховський, Н. Геров, Т. Бурмов, Т. Лисевич, Хр. Стоянов, І. Іванюков, Д. Хомяков, К. Станишев, І. Ценін, відправилася до Бухаресту, де розпочала свою роботу 3 травня 1877 року[96]. Такий склад комісії, до якої входили не лише російські представники, але й болгари, свідчить про початок болгарсько-російського співробітництва у процесі відновлення болгарської державності.

Оскільки керівництво ТРУ володіло незначними відомостями про болгарські землі, то така дослідницька робота була необхідною для розробки проекту реформ відбудови болгарської держави та вдалого залучення до адміністративного апарату національних кадрів. Не було в наявності й необхідних підручних матеріалів. Найкращим картографічним зображенням Болгарії була робота іноземного походження, котра охоплювала й інші сусідні території – «Карта Дунайської Болгарії, Балкан та південно-східної Сербії», яка була складена за фотографіями австрійського географа Фелікса Каніци й видана у Відні[97]. В свою чергу, Міністерство закордонних справ видало князю Черкаському одну статтю «Про Дунайський вілайєт», складену російським консулом в Рущуці[98].

У зв’язку з тим, що відомостей про болгарські землі в російській літературі було досить мало, представники ТРУ змушені були зверталися за допомогою до іноземної літератури. У процесі роботи комісії були замовлені відповідні матеріали із Відня та Константинополя. Значну допомогу В. Черкаський

---

[96] Гандев Хр. Руската помощ за изграждането на българската държава през 1877-1879 г. / Хр. Гандев // Освобождението на България от турско иго 1878-1958. Сборник статии. – София: Българската комунистическа партия, 1958. – С. 310.

[97] Анучин Д. Г. Князь В. А. Черкаский и гражданское управление в Болгарии 1877-1878 гг. / Д. Г. Анучин. // Русская старина. – Май. – Т. 83. – Санкт-Петербург: Общественная польза, 1895. – С. 49.

[98] Овсяный Н. Р. Русское управление в Болгарии в 1877-78-79 гг. – Т.1. Заведывавший гражданскими делами при Главнокомандовавшем Действующей армии д. с. с. князь В. А. Черкасский. / Н. Р. Овсяный. – Санкт-Петербург: Издание Военно-Исторической Комиссии Главного Штаба, 1906. – С. 23.

отримав від своїх друзів І. Аксакова та П. Васильчикова, які були представниками Московського та Петербурзького слов'янських комітетів.

Результати діяльності комісії Л. Соболєва були опубліковані в описі «Матеріали для вивчення Болгарії». Вся зібрана інформація була поділена на чотири розділи:

1) упорядкування адміністрації та міліції;

2) упорядкування судової структури;

3) фінансове управління;

4) податкова служба[99].

Перша книга була опублікована в травні 1877 року в Бухаресті[100]. Всього вийшло п'ять випусків «Матеріалів», в яких також містилися статті, що мали рукописні джерела. Зібраний матеріал став значною допомогою для подальшої організації діяльності ТРУ. Адже, це було своєрідне джерело, яке характеризувало турецьку адміністративну, судову та фінансову системи, законодавчу базу, котрі функціонували в тогочасному болгарському краю. «Матеріали» містили також відповідні дані щодо чисельності та національного складу населення міст та сіл, відомості про болгарське землеволодіння та сільськогосподарський сектор.

Крім «Матеріалів для вивчення Болгарії» Тимчасове управління започаткувало видання «Збірника офіційних розпоряджень та документів по болгарському краю»[101]. Протягом 1877 – 1878 років вийшло 7 випусків «Збірника»[102].

---

[99] Абакумов А. И. Помощь России в воссоздании болгарской государственности (Организация русского гражданского управления). / А. И. Абакумов // Вопросы новой и новейшей истории. – Новосибирск, 1956. – С. 115-116.

[100] Ценова Р. Избирателни процедури и изборно законодателство в Княжество България (1878-1880 г.) – политически стереотипи и съвременен дискурс. / Р. Ценова // Икономически альтернативи. – Брой 6. – 2008. – С. 125.

[101] Централен държавен архив, ф. 379К., оп. 1, а. е. 8, 65 л.

[102] Гандев Хр. Руската помощ за изграждането на българската държава през 1877-1879 г. / Хр. Гандев // Освобождението на България от турско иго 1878-1958. Сборник статии. – София: Българската комунистическа партия, 1958. – С. 314.

На початкове облаштування ТРУ та організацію канцелярії російське керівництво виділило 3 тис. рублів. На перших порах склад канцелярії був незначним. На посаду голови канцелярії було затверджено генерал-майора М. Домантовича, а полковник Л. Соболєв був призначений чиновником для особливих доручень[103].

Після прибуття в Кишинів князь В. Черкаський відразу приступив до формування повноцінного складу адміністрації. Відбулося затвердження генерал-майора Анучіна на посаду помічника завідуючого. До роботи в ТРУ Д. Анучін був радомським губернатором генерального штабу та разом із князем Черкаським працював у Царстві Польському. Взагалі, за клопотанням князя Черкаського, для зайняття адміністративних посад в Болгарії було призначено 76 штаб і обер-офіцерів із російської гвардії, а також повітові військові начальники[104].

Реформи Тимчасового російського управління в болгарських землях охопили основні галузі як державного управління, так і науково-культурної сфери. Для організації ефективної роботи керівництво ТРУ відразу ж розробило та затвердило основні напрямки своєї роботи. Відповідно до планів, протягом липня-серпня 1877 року були видані наступні документи, котрі регулювали основні напрямки діяльності російської адміністрації:

1) Положення щодо цивільного управління в санджаках та округах ;
2) Тимчасові правила для управління адміністративними радами в округах та містах Болгарії;
3) Тимчасові правила для створення в Болгарії міліції та збройних караулів із місцевого населення;

---

[103] Овсяный Н. Р. Русское управление в Болгарии в 1877-78-79 гг. – Т.1. Заведывавший гражданскими делами при Главнокомандовавшем Действующей армии д. с. с. князь В. А. Черкасский. / Н. Р. Овсяный. – Санкт-Петербург: Издание Военно-Исторической Комиссии Главного Штаба, 1906. – С. 22.

[104] Анучин Д. Г. Князь В. А. Черкаский и гражданское управление в Болгарии 1877-1878 гг. / Д. Г. Анучин. // Русская старина. – Февраль. – Т. 83. – Санкт-Петербург: Общественная польза, 1895. – С. 51.

4) Тимчасові правила для окремих польових судів в Болгарії[105].

Однією із перших була проведена адміністративна реформа, в результаті якої, територія Болгарії, за ініціативою князя В. Черкаського, була поділена на окремі губернії та округи. Першою була утворена Свіштовська губернія, яка складалася із трьох округів, відділених від Рущукського санджаку. Губернатором нової губернії був призначений болгарин Найден Геров, а віце-губернатором – болгарин Марко Балабанов[106]. Всього до кінця війни було утворено 8 губерній: Свіштовська, Рущукська, Тулчанська, Раховська (Відінська), Тирновська, Софійська, Пловдивська, Слівенська та 56 округів[107].

Особливу увагу ТРУ приділяло підбору кадрів для адміністративно-управлінської діяльності. Оскільки болгари не мали відповідної професійної підготовки, то головні управлінські посади займали російські офіцери. Передбачалось, що в процесі діяльності Тимчасового управління відбудеться заміна російських чиновницьких кадрів на болгарські. У зв'язку з цим, князь Черкаський проводив переговори з представниками Петербурзького та Московського благодійних товариств й просив їх надати відповідну інформацію про колишніх болгарських стипендіатів, котрі після навчання в російських навчальних закладах могли б повернутися до Болгарії. Так, Володимир Олександрович в одному зі своїх листів звертався за допомогою до голови Петербурзького слов'янського товариства О. Васильчикова з проханням надати списки болгарських студентів, які отримали освіту в Російській імперії. В результаті листування з представником Московського слов'янського товариства І. Аксаковим, він отримав рекомендації щодо осіб, які

---

[105] Овсяный Н. Р. Русское управление в Болгарии в 1877-78-79 гг. – Т.1. Заведывавший гражданскими делами при Главнокомандовавшем Действующей армии д. с. с. князь В. А. Черкасский. / Н. Р. Овсяный. – Санкт-Петербург: Издание Военно-Исторической Комиссии Главного Штаба, 1906. – С. 117.

[106] История на България в четиринадесет тома. – Т. VII . Възстановяване и утвърждаване на българската държава. Национално-освободителни борби / 1878 – 1903 /. – София: Българската академия на науките, 1991. – С. 26.

[107] Улунян А. Россия и освобождение Болгарии от турецкого ига: 1877-1878 гг. / А. Улунян. – М.: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1994. – С. 182.

навчалися в Московському університеті, в Київській духовній академії, Новоросійському університеті та в Миколаївському пансіоні Т. Минкова. Крім того, Іван Аксаков надав Володимиру Черкаському ґрунтовну інформацію щодо тих вихованців навчальних закладів імперії, котрі на той час працювали на болгарській території[108].

Важливим кроком в запровадженні нової адміністративної реформи було те, що віце-губернаторами, як правило, призначали саме болгар. Так, Петко Каравелов став віце-губернатором Раховської (Відінської) губернії, Тодор Бурмов – Пловдивської, Драган Цанков – Свіштовської, Н. Даскалов – Рущукської, Марко Балабанов – Тирновської, Марин Дринов – Софійської[109].

Округи очолювали російські офіцери, проте їхніми помічниками призначали болгар. Губернатори та начальники округів розпоряджалися всією адміністративною владою на звільненій території. Для ефективного адміністративного будівництва губернатори ретельно досліджували свої губернії. Так, окружні начальник отримали від вищого керівництва спеціальні інструкції, в яких основним завданням був збір інформації від місцевого населення про історичні межі округу, його населення, відстань між містами та ін. Така необхідність постала через те, що турецькі чиновники забрали з собою основну частину архівних матеріалів, а новопризначені чиновники не могли без основних даних проводити адміністративну роботу[110].

Необхідно зазначити, що адміністративні ради округів та міст, які існували в болгарському краї до заняття його російськими військами, продовжували

---

[108] Письмо И. С. Аксакова В. А. Черкасскому со сведениями о болгарах, получивших образование в России, на счет Московского славянского общества. // Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в трех томах. – Т. 2. – М.: Наука, 1964 – С. 118-119.

[109] Овсяный Н. Р. Русское управление в Болгарии в 1877-78-79 гг. – Т.1. Заведывавший гражданскими делами при Главнокомандовавшем Действующей армии д. с. с. князь В. А. Черкасский. / Н. Р. Овсяный. – Санкт-Петербург: Издание Военно-Исторической Комиссии Главного Штаба, 1906. – С. 114-115.

[110] История на България в четиринадесет тома. – Т. VII . Възстановяване и утвърждаване на българската държава. Национално-освободителни борби / 1878 – 1903 /. – София: Българската академия на науките, 1991. – С. 27.

існувати. На початковому етапі діяльності ТРУ розпочинався процес облаштування в кожному окрузі особливої управлінської ради, яка повинна була існувати в головному місті кожного округу. В містах меншого значення утворювали спеціальні міські управління. Такі адміністративно-управлінські ради складалися із членів-посадовців та виборних осіб. Кількість виборних членів коливалася в межах від чотирьох до дванадцяти на кожну раду. Остаточну кількість визначав губернатор, який також затверджував та звільняв голову адміністративної ради. Одній особі дозволялося одночасно перебувати у складі окружної та міської ради, проте зарплатня виплачувалася лише за одну із посад. Засідання таких управлінських рад повинні були проводитися із дозволу начальника округу. Головними завданнями нових адміністративних рад було піклування про правильне стягування податків, нагляд за існуючими навчальними закладами та лікарнями, а також сприяння їхньому кількісному збільшенню[111].

Відповідальними за адміністративну владу та діяльність поліції на болгарських землях були військові російські посадовці. А для того, щоб виконувати розпорядження адміністративної влади в якості виконавчого органу було сформовано спеціальну вартову поліцію, яка формувалася із вільних найманців серед місцевого населення. Її склад затверджувався з відповідного розрахунку – на кожну тисячу чоловік припадало 4 вартових[112].

На початковому етапі діяльності ТРУ відбулося реформування й болгарської поштової служби. Керівництво ТРУ подбало про організацію в Габрово та Тирново поштових управлінь. За період діяльності російської адміністрації кількість поштових станцій на болгарській території була значно

---

[111] Централен държавен архив, ф. 379К., оп. 1, а. е. 8, л. 20; Утвержденный Великим Князем Главнокомандующим 8-го августа г. проект временных правил об управительных (адмистративных) советах в округах и городах Болгарии. // Сборник материалов по гражданскому управлению и оккупации в Болгарии в 1877-78-79 гг. Под ред. Генерал-майора Н. Р. Овсяного. – Вып.1. – Санкт-Петербург: Издание Военно-Исторической Комиссии Главного Штаба, 1903. – С. 49-53.

[112] Матвеев П.А. Болгария после Берлинского конгресса: исторический очерк. / П. А. Матвеев. – Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашева, 1887. – С. 17.

збільшена. Якщо до початку діяльності російської адміністрації на болгарських землях діяло лише три поштових тракти (Систов – Рущук – Тирново; Систов – Плевна; Плевна – Габрово – Шипка), то тепер виникли нові, котрі має з'єднання із залізничною мережею та виходили до Чорного моря (Шипка – Єні – Нова Загора; Єні – Нова Загора – Бургас)[113]. В результаті запровадження поштової реформи відбулося з'єднання Північної Болгарії з Південною, що автоматично включало до поштової мережі нові санджаки та округи.

Важливі зміни за період діяльності ТРУ відбулися й в болгарській системі судочинства. В процесі реформування було запроваджено нову посаду – завідувача судовою частиною, яку очолив російський юрист С. І. Лукьянов. За його ініціативи у місті Систові була сформована спеціальна юридична комісія, котра розробила ряд документів щодо облаштування судової системи. Були напрацьовані проекти щодо роботи адміністративних судів, про розмежування сфер діяльності між судами загальної юрисдикції та судами духовними, положення про облаштування відомств земських судів та ін. Крім того, комісія розробила окреме спеціальне положення щодо судів для мусульманського населення[114].

За ініціативи В. Черкаського спеціальна юридична комісія розробила початковий проект тимчасових правил для облаштування судової справи в Болгарії. Відповідно до проекту, турецька судова система повністю ліквідовувалася. Відтепер вся судова влада належала полюбовним судам, загальним судам та судам особливим. До першої категорії увійшли ради старійшин в населених пунктах, до другої – суди окружні та губернські, до

---

[113] Овсяный Н. Р. Русское управление в Болгарии в 1877-78-79 гг. – Т.1. Заведывавший гражданскими делами при Главнокомандовавшем Действующей армии д. с. с. князь В. А. Черкасский. / Н. Р. Овсяный. – Санкт-Петербург: Издание Военно-Исторической Комиссии Главного Штаба, 1906. – С. 117.

[114] Александрович С. Реформы русского гражданского управления в Болгарии (январь-май 1878 г.) // Працы гістарычнага факультэта БДУ: навук. зб. – Вып. 5. – Мінск: БДУ, 2010. – С. 158.

особливих судів віднесли суди адміністративні, духовні та суди кадіїв[115]. Щодо ради старійшин, варто відзначити, що у разі присутності різних конфесій серед населення того чи іншого адміністративного округу, запроваджували утворення окремої мусульманської ради. До складу окружних судів входили голова суду, троє постійних членів, яких призначав імператорський комісар та дванадцять членів обиралися. Губернські суди складалися із голови та восьми членів[116].

Якщо до цього часу в болгарських землях існували лише суди першої інстанції – виборні судові ради в округах, то тепер постало питання про відкриття й апеляційних судів. У відповідних розпорядженнях зазначалося про майбутнє відкриття в кожному губернському місті апеляційних судів. На перших етапах діяльності ТРУ такі суди відкрили в Філіпполі, Слівно, Тирново та Варні. В процесі реформування судової сфери відкривалися суди й інші види судів. Комерційні суди відкрили в містах, де на високому рінві функціонувала торгівля та була достатньо розвинена промисловість. Такі суди відкрили в містах Філіпполі та Рущук. Для вирішення військових питань організували діяльність спеціальних польових судів в Тирново та Систові[117].

Однією із особливостей запровадження судової реформи було те, що російське керівництво залишило без змін церковні суди й використовувало у даному питанні певний досвід від турецького судочинства. Така практика була необхідною для збереження юридичних прав серед мусульманського населення, значно частина якого проживала на території Болгарії[118].

У період реформування судової галузі завідувач цивільними справами В. Черкаських наголошував, що метою діяльності російської адміністрації

---

[115] Централен държавен архив, ф. 379 к., оп. 1, а. е. 8, л. 41-42.

[116] Временныя правила для устройства судебной части в Болгарии. // Сборник материалов по гражданскому управлению и оккупации в Болгарии в 1877-78-79 гг. Под ред. Генерал-майора Н. Р. Овсяного. – Вып.1. – Санкт-Петербург: Издание Военно-Исторической Комиссии Главного Штаба, 1903. – С. 193-201.

[117] Александрович С. Реформы русского гражданского управления в Болгарии (январь-май 1878 г.). / С. Александрович // Працы гістарычнага факультэта БДУ: навук. зб. – Вып. 5. – Мінск: БДУ, 2010. – С. 158.

[118] Тодоров Г. Д. Временното руско управление в България през 1877-1879. / Г. Д. Тодоров. – София: Българската комунистическа партия, 1958. – С. 82.

постає питання залучення болгарських спеціалістів до складу судових адміністрацій відразу ж після виходу російських військ. Про таку необхідність він повідомляв в одному із листів до імператора, зазначаючи, що в результаті розширення нових адміністративних округів гостро постає потреба з нових кадрах[119].

Початкові реформи у сфері фінансів Тимчасове управління проводило з певним обмеженням. Така ситуація була пов'язана із неостаточним облаштуванням країни (до рішень Берлінського конгресу). Тому діяльність адміністрації періоду В. Черкаського у фінансовій сфері була направлена на вивчення матеріалу щодо функціонування фінансової системи періоду турецького панування, а також на впорядкування процесу збору податків.

В липні 1877 р. князь В. Черкаський розробив «Проект головних підстав для облаштування фінансового управління в Болгарії», в якому окреслювалися основні напрямки діяльності ТРУ у налагодженні фінансової сфери[120]. Варто зазначити й про розробку правил щодо діяльності казначейств, які утворювалися в санджаках й зберігали всю суму коштів, які були направлені на рахунок доходів болгарської держави. Кожен губернатор мав при собі радника з питань казначейства, який також спостерігав за фінансовими справами в санджаках. До початку утворення таких санджакових казначейств всі кошти зосереджувалися в корпусних казначействах. Для остаточного ухвалення особового складу нових фінансових структур необхідно було затвердження з боку Головнокомандуючого російської армії. При цьому кандидатів

---

[119] Докладная записка В. А. Черкасского Николаю Николаевичу (Старшему) о порядке назначения болгар на должности служащих русского гражданского управления. // Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в трех томах. – Т. 2. – М.: Наука, 1964 – С. 149.

[120] Проект главных оснований для устройства финансового управления в Болгарии, составленный, по повелению Его Императорского Высочества Великого Князя Главнокомандующего Действующей Армиею, заведывающим гражданскими делами. // Сборник материалов по гражданскому управлению и оккупации в Болгарии в 1877-78-79 гг. Под ред. Генерал-майора Н. Р. Овсяного. – Вып.1. – Санкт-Петербург: Издание Военно-Исторической Комиссии Главного Штаба, 1903. – С. 9-11.

пропонували начальник польового штабу та завідуючий цивільними справами. Першопочатково такі казначейства були відкриті в Софії, Рущуці, Філіпполі[121].

Говорячи про діяльність ТРУ в фінансовій сфері, варто зазначити й про відновлення діяльності ощадно-позичкових кас, які були запровадженні в Болгарії в 70-х роках XIX ст. ще за часів правління Мітхад-паші[122]. За наказом завідуючого було відновлено діяльність кас та фінансових установ, котрі відповідали за грошові операції[123]. Слід зазначити, що ініціатива реформувати болгарську фінансову систему йшла від самого Володимира Черкаського. Це було пов'язано з його особистими інтересами, оскільки він сам досконало розумів як фінансову справу, так і фінансове право.

В результаті діяльності ТРУ протягом 1877 року були запроваджені зміни щодо майбутнього реформування податкової системи. Були розроблені відповідні інструкції щодо порядку збору податків, а також прийнято заходи щодо їх охорони. Цікавим є той факт, що турецькі податки, які існували на території болгарського краю до війни 1877 – 1878 рр., зберігалися. Було відмінено лише податок бедель, який стягувався за звільнення чоловіків-християн від військової повинності. Відтепер до військової повинності притягувалося все чоловіче населення без будь-яких особливих розмежувань[124].

Організація поліції та охорони порядку в болгарських містах та селах відбувалася за «Проектом тимчасових правил для облаштування в Болгарії поліції з вільнонайманих вартових та озброєних місцевих караулів». Відповідно до нових положень у болгарських адміністративних центрах необхідно було

---

[121] ЦДА, ф. 379К, оп. 1, а. е. 4, л. 3-7.

[122] Овсяный Н. Р. Русское управление в Болгарии в 1877-78-79 гг. – Т.1. Заведывавший гражданскими делами при Главнокомандовавшем Действующей армии д. с. с. князь В. А. Черкасский. / Н. Р. Овсяный. – Санкт-Петербург: Издание Военно-Исторической Комиссии Главного Штаба, 1906. – С. 121.

[123] Никитин С. Русское гражданское управление в Болгарии. / С. Никитин. // Освобождението на България 1878-1968. Доклади от юбилейната научна сесия в София. – София: Българската Акадимия на науките, 1970. – С. 159.

[124] Никитин С. Русское гражданское управление в Болгарии. / С. Никитин. // Освобождението на България 1878-1968. Доклади от юбилейната научна сесия в София. – София: Българската Акадимия на науките, 1970. – С. 36.

формувати команди пішої та кінної поліційної варти із вільних найманців, а також озброєні караули місцевих жителів християнського віросповідання, котрі облаштовувалися за власний рахунок. Представники команди пішої та кінної варти зобов'язувались прослужити на посаді не менше року, проте їх могло звільнити вище керівництво, незважаючи на термін відбуття служби. Кількість вартових визначалася окремо в кожному санджаку у відповідності до кількості населення (на кожну 1000 чоловік не більше 4 вартових). «Проект» запроваджував певний адміністративний поділ. Округи поділялись на дільниці, міста – на квартали, в яких зосереджувалося по декілька вартових. Запроваджувалася й оплата за несення вартової служби. Відповідно до встановлених норм піший вартовий отримував зарплату в розмірі 2,5 тис. піастрів, а кінний – 4 тис. піастрів[125].

Звертаючись до питання освіти, варто зазначити, що до початку російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр. шкільна справа на території Болгарії була достатньо розвинена. В містах та селищах існували вищі чотирьохкласні, п'ятикласні та шестикласні народні училища. Такі навчальні заклади відкривали й підтримували за власний рахунок освічені місцеві патріоти. Але з початком військових дій майже всі навчальні заклади були закриті, а будівлі перетворені на лікарні або ж використовувалися для військових цілей.

Для організації болгарського навчального процесу із Харківського університету було запрошено болгарського професора Марина Дринова, який працював в університеті на кафедрі слов'янознавства. В Болгарію професор М. Дринов прибув в кінці липня 1877 року й зупинився в Тирново[126]. Тут він

---

[125] Утвержденный Великим Князем Главнокомандующим 8-го августа 1877 г. проект временных правил для образования в Болгарии полицейской вольнонаемной стражи и вооруженных местных караулов. // Сборник материалов по гражданскому управлению и оккупации в Болгарии в 1877-78-79 гг. Под ред. Генерал-майора Н. Р. Овсяного. – Вып.1. – Санкт-Петербург: Издание Военно-Исторической Комиссии Главного Штаба, 1903. – С. 54-55.

[126] Тодоров Г. Д. Общественно-политическата дейност на проф. М. Дринов по време на освобождението на България от турско иго. / Г. Д. Тодоров. // Изследвания в чест на Марин С. Дринов. – София: Българската академия на науките, 1960. – С. 54.

відразу ж зайнявся дослідженням пам'ятників болгарської культури. Це була свого роду музейна робота, яка велася у складних умовах. Проте завдяки цій діяльності, харківський професор зумів доповнити історичну спадщину болгарського народу й професійно організувати процес відновлення освітньої справи у післявоєнній Болгарії.

Князь В. Черкаський досить часто звертався за професійними порадами до Марина Дринова. Відомо, що він радився з професором щодо питання випуску болгарських газет до закінчення військових дій. Професор М. Дринов відповів позитивно на запитання князя. Він вважав, що болгарам необхідно знати офіційні розпорядження та документи, які розробляються в адміністрації ТРУ. Крім того, М. Дринов наполіг, щоб такі важливі документи друкувалися на болгарській мові. Подальша діяльність харківського професора розгорнулася вже при головуванні в ТРУ імператорського комісара О. Дондукова-Корсакова.

Як вже згадувалося раніше, при адміністрації князя В. Черкаського не відбулося серйозних змін щодо реформування церковних справ. Однією із причин, чому керівництво ТРУ не бралося до серйозних церковних змін, було те, що церква на період другої половини XIX ст. була своєрідним символом національного єднання болгарського народу[127]. Тимчасове управління повинно було піклуватися про збереження православ'я і допомагати мирно врегульовувати релігійні суперечки. Такі конфлікти зустрічалися в Тульчинському санджаку між болгарськими та грецькими священиками, в яких представники російської адміністрації діяли як миротворці й не брали на себе відповідальність вирішувати спірні церковні питання[128]. В результаті створення єдиної болгарської держави князь В. Черкаський планував перенести із Константинополя до Софії болгарського патріарха, який отримав би від

---

[127] Болгарская православная церковь: исторический очерк. / К. Бойкикева. – София: Любомъдрие, 2005. – С. 157.

[128] Александрович С. Реформы русского гражданского управления в Болгарии (январь-май 1878 г.) // Працы гістарычнага факультэта БДУ: навук. зб. – Вып. 5. – Мінск: БДУ, 2010. – С. 163.

Тимчасової адміністрації певні кошти для розвитку церкви, облаштування духовних училищ, придбання необхідної літератури тощо.

В планах Володимира Черкаського було змінити спосіб утримання вищого духовенства. В Османській імперії православне духовенство утримувалося за рахунок так званої «владичніни», яку сплачувала кожна шлюбна пара в розмірі від 5 до 9 піастрів на рік[129]. Вся сума поділялася на три частини. Перша йшла екзарху, друга – місцевому архієрею, а третя частина була розрахована на витрати, пов'язані із утриманням училищ або ж інші єпархіальні потреби. Князь Черкаський пропонував замінити владичніну на відповідне грошове утримання.

18 лютого 1878 року В. Черкаський виголосив свою останню доповідь, на якій презентував «Проект встановлення управління Князівства Болгарія»[130]. Документ складався із 15 пунктів, в яких були охарактеризовані основні положення щодо майбутнього облаштування Князівства Болгарія. Відповідно до «Проекту» для керування основними організаційними та управлінськими справами, а також для розробки законодавчих проектів й положень при верховному комісарі необхідно утворити спеціальну Раду управління Князівством Болгарія. При цьому право головування в такій Раді управління має сам верховний комісар. Тама Рада повинна була складатися із віце-голови та восьми членів. Крім того, членами Ради були б болгарський Екзарх та всі болгарські єпархіальні архієреї. Духовні представники Ради управління повинні були викликатися в спеціальному порядку, який визначався імператорським комісаром за згоди екзарха.

Володимир Черкаський проектував Раду із певних частин:

---

[129] Овсяный Н. Р. Русское управление в Болгарии в 1877-78-79 гг. – Т.1. Заведывавший гражданскими делами при Главнокомандовавшем Действующей армии д. с. с. князь В. А. Черкасский. / Н. Р. Овсяный. – Санкт-Петербург: Издание Военно-Исторической Комиссии Главного Штаба, 1906. – С. 125.

[130] Проект учреждения управления Княжества Болгарского. // Овсяный Н. Р. Русское управление в Болгарии в 1877-78-79 гг. – Т.1. Заведывавший гражданскими делами при Главнокомандовавшем Действующей армии д. с. с. князь В. А. Черкасский. / Н. Р. Овсяный. – Санкт-Петербург: Издание Военно-Исторической Комиссии Главного Штаба, 1906. – С. 235.

1) управління внутрішніми справами;

2) управління фінансовим відділом;

3) управління судовою частиною;

4) управління освітніми та духовними справами;

5) управління військовою сферою.

До компетенції Ради належали всі справи управління, які вимагали нового закону або ж ті справи, які не могли самостійно вирішити начальники окремих відділів. Всі справи в Раді розглядалися колегіально. Рішення приймалися більшістю голосів. У випадку рівного поділу голосів, перевага надалася тій стороні, котра мала підтримку з боку голови. Для того, щоб рішення Ради управління набуло чинності необхідно, щоб на засіданні, крім голови Ради, були присутні три її члени. В документі наголошувалося, що імператорський комісар при собі повинен мати чиновників для особливих наказів та власну канцелярію[131].

Варто зазначити, що тривалі військові дії значно загальмували організаторсько-адміністративну діяльність князя В. Черкаського. Крім того, йому, як представнику від Червоного Хреста, необхідно було організовувати діяльність лікарів, доставку ліків, допомагати пораненим та болгарам-біженцям[132].

Війна завершилася підписанням прелімінарного Сан-Стефанського мирного договору 3 березня 1878 року. За умовами договору створювалося автономне Болгарське князівство, головою якого оголошувався князь. Окреслювалися основні кордони відновленої Болгарської держави. Османська

---

[131] Проект учреждения управления Княжества Болгарского. // Овсяный Н. Р. Русское управление в Болгарии в 1877-78-79 гг. – Т.1. Заведывавший гражданскими делами при Главнокомандовавшем Действующей армии д. с. с. князь В. А. Черкасский. / Н. Р. Овсяный. – Санкт-Петербург: Издание Военно-Исторической Комиссии Главного Штаба, 1906. – С. 235-239.

[132] Данова Н. Българо-руски медицински връзки и освободителната руско-турска война (1877-1878 г.). / Н. Данова // Освобождението на България и първи стъпки в изграждането на общественото здравеопазване. Доклади от Национална научна конференция с международно участие. – 23. XI. 2007. – С. 44.

імперія повинна була вивести свої війська з болгарської території, зберігаючи за собою право на їх проведення через територію новоутвореного Князівства. Відповідно до 7-ї статті договору на території відновленої Болгарії протягом двох років повинно було діяти Тимчасове російське управління[133].

В день підписання мирного договору князь В. Черкаський помер, тому посаду завідуючого цивільними справами спочатку зайняв генерал Д. Анучін, а потім князь О. Дондуков-Корсаков. Діяльність В. Черкаського на посаді завідуючого цивільними справами відіграла вагому роль для подальшого облаштування болгарського краю. Його напрацювання в майбутньому стали основою для проведення основних реформ та заклали початок болгарського конституційного будівництва. С. С. Бобчев, дослідник особистості князя В. О. Черкаського, зазначав, що самі болгари з великою повагою згадують про його діяльність, наголошуючи, що князь зі всією душею відносився до справи щодо облаштування звільненої Болгарії. В газеті «Болгарин», яка виходила в Бухаресті, писали, що В. Черкаський був для болгар великою людиною та здібним адміністратором, ім’я якого буде навіки збережено в літописах болгарського звільнення [134].

Перший період діяльності ТРУ в Болгарії завершився підписанням Берлінського трактату, який набув чинності 1 липня 1878 року. За новим договором передбачалось створення за території Південної Болгарії автономної області Східна Румелія, яка перебувала в складі Османської імперії. Відтепер змінився й характер діяльності російської адміністрації, термін якої було скорочено з двох років до дев’яти місяців[135].

---

[133] Сан-Стефанский прелиминарный мирный договор // Сборник договоров России с другими государствами 1856-1917. – М.: Гос. изд-во политической литературы, 1952. – С. 159.

[134] Бобчев С. С. Болгары о князе Черкасском / С. С. Бобчев // Черкасский В. А. Национальная реформа / Составление, предисловие и комментарии А. К. Голикова / Отв. ред. О. А. Платонов. – М.: Институт русской цивилизации, 2010. – С. 522-524.

[135] Берлинский трактат // Сборник договоров России с другими государствами 1856-1917. – М.: Гос. изд-во политической литературы, 1952. – С. 185-187.

2.2. Другий період діяльності російської адміністрації в Князівстві Болгарія

Наступником князя В. О. Черкаського, відповідно до імператорського наказу від 16 квітня 1878 року, став генерал-ад'ютант Олександр Дондуков-Корсаков[136]. Князь Олександр виїхав із Санкт-Петербурга 20 квітня і прибув до Філіпполя лише 20 травня.

Генерал-ад'ютант, генерал від кавалерії О. Дондуков-Корсаков народився 12 вересня 1820 року в Псковській губернії, походив із дворянської родини. Початкову освіту Олександр Михайлович здобував в Петербурзі, в університетському благородному пансіоні. В 16-ти річному віці відправився на навчання на юридичний факультет Санкт-Петербурзького університету, який закінчив в 1840 році зі званням кандидата. Разом із батьком Олександр Михайлович подорожував Німеччиною, Бельгією, відвідав Париж, Мілан, Венецію, Швейцарію, Варшаву, Угорщину. Після повернення до Петербургу він вирішив присвятити себе військовій службі, вступивши юнкером до армійського кавалерійського полку. В серпні 1844 року князь Дондуков-Корсаков був переведений до кавказької армії та зарахований поручиком по армійській кавалерії. Вже в наступному 1845 році за військову діяльність був нагороджений орденом Св. Анни 3-го ступеня, а в наступному році – золотою шаблею з написом «за хоробрість». В 1850 році був переведений спочатку в ротмістри, а потім в полковники. Вже через два роки був призначений командиром 2-го дивізіону Нижньогородського драгунського полку, який очолював до 1855 року, поки його не призначали командиром всього полку. Тоді ж О. Дондуков-Корсаков був переведений в генерали, а в 1861 р. – генерал-лейтенанти. Така стрімка військова служба завершилася відставкою в 1863 р., через суперечку із тогочасним військовим міністром Д. Мілютіним.

---

[136] Овсяный Н. Р. Русское управление в Болгарии в 1877-78-79 гг. – Т.II. Российский императорский Комисар в Болгарии, генерал-адъютант князь А. М. Дондуков-Корсаков / Н. Р. Овсяный. – Санкт-Петербург: Издание Военно-Исторической Комиссии Главного Штаба, 1906. – С. 1.

Проте довго без військової служби молодий князь не був. У 1868 р. Олександр Михайлович був зарахований до штабу російського Міністерства внутрішніх справ. Наступного року він був призначений Київським, Волинським, Подільським генерал-губернатором та нагороджений званням генерал-ад'ютант. Під час російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр. князь Дондуков-Корсаков був командиром 13-го армійського корпусу [137].

За умовами Сан-Стефанського договору імператорський комісар зобов'язувався:

1. Розробити виборчу систему до болгарських зборів з питання розробки та прийняття Органічного уставу Князівства. Відповідно до 7 статті договору при розробці Органічного уставу необхідно було звертати особливу увагу на потреби інших народностей, які компактно проживали поряд з болгарами. В першу чергу це були турки, греки та валахи.

2. Необхідно було розрахувати середній дохід Болгарії для майбутнього визначення щорічного податку, який буде сплачуватися Порті.

3. Вирішити спірні питання щодо поземельної власності, в яких переважали інтереси мусульман та інших національних менших[138].

Відразу ж після підписання мирного договору князь О. Дондуков-Корсаков отримав Інструкцію від Міністерства закордонних справ, в якій визначався основний склад російської адміністрації та було поставлене завдання організації наступних відділів:

1. Внутрішніх справ;
2. Фінансів та контролю;
3. Духовних та навчальних питань;
4. Судових справ;

---

[137] Овсяный Н. Р. Русское управление в Болгарии в 1877-78-79 гг. – Т.II. Российский императорский Комисар в Болгарии, генерал-адъютант князь А. М. Дондуков-Корсаков. / Н. Р. Овсяный. – Санкт-Петербург: Издание Военно-Исторической Комиссии Главного Штаба, 1906. – С. 2-4.

[138] Сан-Стефанский прелиминарный мирный договор // Сборник договоров России с другими государствами 1856-1917. – М.: Гос. изд-во политической литературы, 1952. – С. 164-167.

5. Поштовий, телеграфний та шляхів сполучення;
6. Військових справ;
7. Відділ канцелярії для загальних справ та дипломатичних відносин[139].

На чолі кожного відділу був управляючий, яких призначав та звільняв імператорський комісар.

Центральне управління на початковому етапі діяльності імператорського комісара Дондукова-Корсакова організували наступним чином. Начальником канцелярії було призначено генерал-майора М. Домантовича, відділ військових справ очолив генерал-майор В. Золотарьов, судовий відділ перебував під головуванням С. Лукьянова, а професор М. Дринов керував справами народної освіти[140]. На початковому етапі діяльності адміністрації О. Дондукова-Корсакова посади віце-губернаторів займали болгари. Н. Даскалов став тульчинським віце губернатором, М. Балабанов рущукським, Д. Цанков тирновським, а Т. Бурмов філіппольським[141].

Діяльність імператорського комісара Дондукова-Корсакова в Князівстві Болгарія чітко контролювалася з боку російського військового міністра Д. Мілютіна, який вимагав від О. Дондукова-Корсакова ґрунтовних щомісячних доповідей про всі болгарські справи. Крім того, імператорський комісар змушений був доповідати про свою діяльність ще й Головнокомандуючому

---

[139] Овсяный Н. Р. Русское управление в Болгарии в 1877-78079 гг. Т.II. Российский императорский Комисар в Болгарии, генерал-адъютант князь А. М. Дондуков-Корсаков. / Н. Р. Овсяный. – Санкт-Петербург: Издание Военно-Исторической Комиссии Главного Штаба, 1906. – С. 10.

[140] История на България в четиринадесет тома. – Т. VII . Възстановяване и утвърждаване на българската държава. Национално-освободителни борби / 1878 – 1903 /. – София: Българската академия на науките, 1991. – С. 30.

[141] Овсяный Н. Р. Русское управление в Болгарии в 1877-78-79 гг. – Т.II. Российский императорский Комисар в Болгарии, генерал-адъютант князь А. М. Дондуков-Корсаков. / Н. Р. Овсяный. – Санкт-Петербург: Издание Военно-Исторической Комиссии Главного Штаба, 1906. – С. 10-14.

дійсних військ та вів постійне листування з російським послом в Константинополі князем О. Лобановим-Ростовським[142].

Після переїзду імператорського комісара О. Дондукова-Корсакова із Філіпполя до Софії відбулася певна реорганізація посад в адміністрації ТРУ. В першу чергу відбулися зміни в центральному управлінні. Відтепер генерал-майор М. Домантович став завідуючим всіма справами ради, директором канцелярії та членом ради генерального штабу. Генерал-майор В. Золотарьов отримав посаду керівника військового відділу. Статський радник С. Лукьянов залишився на посаді завідуючого судовими справами. Фінансовий відділ очолив статський радник К. Бух, а професор М. Дринов продовжив керувати відділом народної освіти та духовних справ. Начальником центрального управління митного відділу було затверджено статського радника Ф. Тухолку[143].

Відбулися відповідні зміни й серед губернаторського та віце-губернаторського складу:

1. Генерал-майор В. Акімов — Рущукський губернатор.
   Віце-губернатор — Болгарин М. Балабанов.
2. Генерал-майор О. Гібш-фон-Гросталь — Філіппольський губернатор.
   Віце-губернатор — Болгарин Т. Бурмов.
3. Генерал-майор І. Кишельський (болгарин) — Віддінський губернатор.
   Віце-губернатор — Колезький секретар Ценін.
4. Статський радник П. Баумгартен — Варненський губернатор.
   Віце-губернатор — Болгарин Т. Стоянов.
5. Камер-юнкер І. Щербинський — Тирновський губернатор.

---

[142] Евдокимова А. В. Российская политика в Болгарии в конце 70-х гг. XIX в. / А. В. Евдокимова. // Научные труды Северо-Западной академии государственной службы. – Т. 2. – Выпуск 2. – Санкт-Петербург, 2011. – С. 60.

[143] Овсяный Н. Р. Русское управление в Болгарии в 1877-78-79 гг. – Т.II. Российский императорский Комисар в Болгарии, генерал-адъютант князь А. М. Дондуков-Корсаков. / Н. Р. Овсяный. – Санкт-Петербург: Издание Военно-Исторической Комиссии Главного Штаба, 1906. – С. 43.

Віце-губернатор Болгарина П. Каравелов.

6. Статський радник болгарин І. Іванов Сливенський губернатор.

Слід відзначити, що серед начальників округів також зустрічаємо болгарських представників. Так, болгарин А. Узунов був керівником Сливенського округу, Н. Бенєв – Татар-Базарджикського, а В. Наботков – Ески-Загрського[144].

Такий склад адміністрації ТРУ, з деякими незначними змінами, існував до кінця його перебування на території Князівства Болгарія. Як бачимо, представники Тимчасового управління активно залучали болгарське населення до діяльності адміністративного апарату відновленої балканської держави. Такий крок зустрічав неабияке схвалення серед місцевого населення, яке могло без будь-яких перешкод звертатися за допомогою як до російських, так і до болгарських владних чиновників.

Приступивши до адміністративної діяльності, князь Олександр Дондуков-Корсаков відразу ж зайнявся питанням запровадження цивільного управління в звільнених болгарських землях. В результаті запровадження відповідних норм, станом на липень місяць 1878 року російська адміністрація розгорнула свою діяльність уже у вісьмох болгарських губерніях – Тульчинській, Варненській, Рущукській, Відінській, Тирновській, Софійській, Філіппольській та Сливенській[145].

За результатами Берлінського конгресу, що проходив з 1 червня по 1 липня 1878 р., були змінені рішення Сан-Стефанського мирного договору щодо болгарського питання. Відповідно до VII статті Берлінського трактату термін діяльності Тимчасового російського управління зменшувався з 2 років до 9

---

[144] Овсяный Н. Р. Русское управление в Болгарии в 1877-78-79 гг. – Т.II. Российский императорский Комисар в Болгарии, генерал-адъютант князь А. М. Дондуков-Корсаков. / Н. Р. Овсяный. – Санкт-Петербург: Издание Военно-Исторической Комиссии Главного Штаба, 1906. – С. 44-46.

[145] История на България в четиринадесет тома. – Т. VII . Възстановяване и утвърждаване на българската държава. Национално-освободителни борби / 1878 – 1903 /. – София: Българската академия на науките, 1991. – С. 32.

місяців[146]. Проте при цьому не змінилися основні завдання, покладені на діяльність російської адміністрації. Відразу ж після підписання Берлінського договору князь Дондуков-Корсаков отримав нову Інструкцію від Міністерства закордонних справ Російської імперії, в якій наголошувалось звернути особливу увагу:

1) На необхідність організації болгарського земського війська;
2) На підготовку Органічного статуту для управління Князівством Болгарія;
3) На своєчасне виведення всіх турецьких військ з території Болгарії;
4) На організацію міської та земської поліції;
5) На дотримання місцевою владою правил щодо іноземних підданих[147].

Підписання Берлінського трактату та зміни умов перебування Тимчасового управління на болгарських землях російська адміністрація не змінила існуючий курс реформ[148]. Активно розробляли план побудови болгарського війська. Для того, щоб підвищити рівень військової підготовки серед болгарського населення, князь В. Черкаський пропонував організувати мережу гімнастично-стрілецьких товариств[149]. В результаті послідовної діяльності російських військових такі товариства були утворені на території Східної Румелії, але вже після смерті В. Черкаського. Станом на 1879 р. нараховувалось 14 гімнастично-стрілецьких організацій. До складу таких формувань зараховували болгар віком

---

[146] Берлинский трактат // Сборник договоров России с другими государствами 1856-1917. – М.: Гос. изд-во политической литературы, 1952. – С. 185.

[147] Овсяный Н. Р. Русское управление в Болгарии в 1877-78-79 гг. – Т.II. Российский императорский Комисар в Болгарии, генерал-адъютант князь А. М. Дондуков-Корсаков. / Н. Р. Овсяный. – Санкт-Петербург: Издание Военно-Исторической Комиссии Главного Штаба, 1906. – С. 43.

[148] Киняпина Н. Киняпина Н. Внешняя политика России второй половины XIX века. – М.: Высшая школа, 1974. – С. 216.

[149] За гимнастическите дружества и подготовка за гражданско управление // Подбрани извори за българската история. – Том четвърти. Книга първа. Българската държава и българите (1878-1946). – София: Тангра ТанНакРа Ик, 2009. – С. 44-45.

від 20 до 40 років. Основним завданням учасників гімнастично-стрілецьких організацій було слідкування за порядком серед місцевого населення[150].

На перших етапах формування військові структури в Князівстві Болгарія проходило у формі сільських та міських караулів. В основу новоутворених військових загонів була покладена організація болгарського четницького руху. Формували такі караули за певним матеріальним цензом. Були випадки, коли до караулів зараховували й бідніше населення, але за умови поручительства сільської общини або міського чиновника. За склад таких караулів відповідала спеціальна рада старійшин, яка контролювалася вищим керівництвом ТРУ[151].

За дорученням Олександра Дондукова-Корсакова в 1878 р. у Софії відкрили Військове училище[152]. З відкриттям училища в Софії пов'язують й становлення болгарської військової освіти. В новому училищі планували готувати офіцерів для болгарської армії. Викладачами тут були провідні російські військові. Необхідну для навчального процесу фахову літературу було доставлено з навчальних закладів Російської імперії. Новоутворений навчальний заклад був розрахований на 200 курсантів, а перше керівництво закладу складалося з шести чоловік[153]. Інша ж частина болгарської молоді, за ініціативою адміністрації, відправлялася на навчання до Російської імперії.

В процесі реформування було реорганізовано й болгарську поліцію. 5 вересня 1878 року О. Дондуков-Корсаков затвердив «Тимчасові правила облаштування поліції в Князівстві Болгарія». Відповідно до «Правил» на території болгарських земель необхідно було утворити спеціальні поліцейські

---

[150] Маджаров М. Източна Румелия (Исторически преглед). – София: Печатница С. М. Стойков, 1925. – С. 30-33.

[151] Улунян А. Россия и освобождение Болгарии от турецкого ига: 1877-1878 гг. / А. Улунян. – М.: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1994. – С. 192.

[152] Заповед № 14 по Военното управление на Българската земска войска. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nvu.bg/node/18. – Дата звернення: 28.08.2016.

[153] Улунян А. Россия и освобождение Болгарии от турецкого ига: 1877-1878 гг. / А. Улунян. – М.: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1994. – С. 192.

команди, до складу яких входили кінні та піші жандарми[154]. На відміну від військових караулів, підрозділ поліції більш чіткіше контролювався російською адміністрацією. Болгарська поліція мала своєрідний міський характер – організація відбувалася переважно у містах, дуже рідко такі загони організовували у селах. Основним завданням працівників поліції було охороняти вхід до міста, нести патрульну службу, контролювати дороги, а також слідкували за діяльністю мусульманського населення на території Болгарії. Дещо пізніше, такі загони поліції були перелаштовані у місцеві озброєні караули, які діяли як в містах, так і в селах.

За дорученням О. М. Дондукова-Корсакова відбувся процес подальшого реформування податкової системи. Тут слід зазначити, що ТРУ станом на той час ще не було готовим до різкого переходу на новий порядок оподаткування. Велася поступова підготовка до запровадження податку від прибутку та податку на нерухомість. В 1879 році була затверджена відповідна інструкція, яка передбачала зміни в системі оподаткування нерухомого майна[155].

Князь О. Дондуков-Корсаков наполіг на перегляді питання щодо поземельного податку, який на той час залишався головним фінансовим джерелом країни. В розв’язані цього питання виникли труднощі, пов’язані із відсутністю в центральному управлінні матеріалів для вирахування даного податку в 1878 р. Таким чином, до повного зібрання необхідної інформації, не було встановлено чіткої системи вирахування поземельного збору. В результаті ефективного проведення податкової реформи ТРУ досягло значних фінансових

---

[154] Правила об устройстве полиции. // Овсяный Н. Р. Сборник материалов по гражданскому управлению и оккупации в Болгарии в 1877-78-79 гг. / Н. Р. Овсяный. – Вып. 2. – Санкт-Петербург: Издание Военно-Исторической Комиссии Главного Штаба, 1903. – С. 190.

[155] Инструкция о налогах на недвижимыя имущества и на доходы. // Овсяный Н. Р. Сборник материалов по гражданскому управлению и оккупации в Болгарии в 1877-78-79 гг. / Н. Р. Овсяный. – Вып. 2. – Санкт-Петербург: Издание Военно-Исторической Комиссии Главного Штаба, 1903. – С. 346.

успіхів. Про це говорить той факт, що залишаючи Князівство, російська адміністрація передала болгарському уряду 15,5 мільйонів франків[156].

Під час діяльності Тимчасового управління на території Князівства було закладено й основи для подальшого розвитку банківської справи. 25 січня 1879 року О. Дондуков-Корсаков підписав відповідний «Устав Болгарського Народного банку»[157]. Перший Народний Банк було відрито в болгарській столиці, а його відділення існували в інших містах, де була достатньо розвинена торгівля та промисловість – Тирново, Рущуці, Варні та ін.[158].

Відповідно до «Тимчасової інструкції для митних установ Болгарського Князівства» від 5 лютого 1879 р. на болгарському кордоні розпочали свою діяльність митниці та митні пункти пропуску. Для більш чіткого контролю за митною службою було запроваджено Центральне митне управління[159]. Імперський комісар О. Дондуков-Корсаков продовжив, розпочатий князем В. Черкаським, курс на реорганізацію митної служби. В зв'язку з цим відбулося призначення чиновника А. Теохарова відповідальним за зібрання інформації про становище митниць та організацію нових митних зборів[160].

---

[156] Овсяный Н. Р. Русское управление в Болгарии в 1877-78-79 гг. – Т.II. Российский императорский Комисар в Болгарии, генерал-адъютант князь А. М. Дондуков-Корсаков. / Н. Р. Овсяный. – Санкт-Петербург: Издание Военно-Исторической Комиссии Главного Штаба, 1906. – С. 118.

[157] Устав Болгарского народного банка. // Овсяный Н. Р. Сборник материалов по гражданскому управлению и оккупации в Болгарии в 1877-78-79 гг. / Н. Р. Овсяный. – Вып. 2. – Санкт-Петербург: Издание Военно-Исторической Комиссии Главного Штаба, 1903. – С. 408-409.

[158] Улунян А. Россия и освобождение Болгарии от турецкого ига: 1877-1878 гг. / А. Улунян. – М.: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1994. – С. 194.

[159] Инструкция для таможенных учреждений. // Овсяный Н. Р. Сборник материалов по гражданскому управлению и оккупации в Болгарии в 1877-78-79 гг. / Н. Р. Овсяный. – Вып. 2. – Санкт-Петербург: Издание Военно-Исторической Комиссии Главного Штаба, 1903. – С. 354.

[160] Приказы императорского Российского комиссара в Болгарии Генерал-адъютанта князя Дондукова-Корсакова. 11 мая 1879 – 27 июня 1879 гг. – София: университетское издательство им. Св. Климента Охридского, 2013. – С. 2.

11 квітня 1879 року були затвердженні спеціальні правила щодо реорганізації поштової служби. В результаті реформування на болгарських землях розпочав діяти спеціальний відділ внутрішніх справ поштового відділення – центральне поштове управління. До його складу входив начальник відділу, один помічник начальника, два чиновника для особливих доручень та два бухгалтери. Відділ слідкував за встановленням поштових правил, контролював процес листування, призначав та звільняв працівників поштових відділень, а також вів фінансову звітність. В процесі облаштування місцевого поштового управління були створені поштові контори, поштові відділення та станції з прийомом кореспонденції[161].

Вагоме значення мала реформа медицини. Проте, можна сказати, що це була не реформа, а процес формування медичної сфери, оскільки під час османського панування на території країни практикували лише народну медицину. Саме тому Тимчасове управління розпочало облаштування медичної галузі. Основна проблема при вирішенні поставленого завдання полягала у відсутності в Болгарії необхідної кількості підготовлених медичних працівників[162].

1 лютого 1879 р. князь О. Дондуков-Корсаков затвердив «Правила облаштування медичної частини». Відповідно до «Правил» в болгарській державі утворили особливу Медичну Раду, яка складалася із трьох членів. Особливу увагу звертали на організацію медичного обслуговування у новосформованих військових структурах. Відбулося запровадження посади

---

[161] Правила по почтовой части // Овсяный Н. Р. Сборник материалов по гражданскому управлению и оккупации в Болгарии в 1877-78-79 гг. / Н. Р. Овсяный. – Вып. 2. – Санкт-Петербург: Издание Военно-Исторической Комиссии Главного Штаба, 1903. – С. 289-291.

[162] Божилова К. Документи на българската здравна администрация, съхранявани в БИА на НБКМ и в ЦДА за нуждите на обучението по «Архивистика и документалистика». / К. Божилова. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.clio.uni-sofia.bg/bg/varna/Ki10_KB.pdf. – Дата звернення: 23.06.2015.

старшого лікаря болгарського Земського війська, який входив до складу особливої Медичної Ради[163].

В результаті проведення реформи відкривали лікарні в губерніях та округах. В деяких містах почали функціонувати військові лазарети. В округах за організацію медичної допомоги відповідали окружні лікарі. Вони також спостерігали за процесом відкриття аптек та робили щорічні звіти до Медичної Ради щодо санітарного стану свого округу. Відкриття аптек чітко контролювалося з боку вищого медичного керівництва. Головною умовою для відкриття аптечної справи було володіння медичною освітою[164]. Для більш ефективного розвитку медичної справи запроваджували відкриття місцевих фельдшерських шкіл, які готували лікарів для обслуговування місцевого населення та для роботи у військових частинах.

Процесом відродження освітньої галузі займався провідний болгарський діяч, професор Харківського університету Марин Дринов. При князі Донкукову-Корсакову М. Дринов працював управляючим відділу народної освіти та духовних справ, а дещо пізніше отримав призначення на посаду віце-губернатора Софійської області[165]. Діяльність професора М. Дринова була направлена на вирішення найбільш нагальних проблем тогочасної Болгарії. Крім облаштування освітньої галузі, він допомагав у питанні розробки податкової системи, а також давав рекомендації князю О. Дондукову-Корсакову щодо організації фінансової системи. Проте основним завданням для М. Дринова була організація навчального процесу в Князівстві Болгарія.

---

[163] Правила об устройстве медицинской части. // Овсяный Н. Р. Сборник материалов по гражданскому управлению и оккупации в Болгарии в 1877-78-79 гг. / Н. Р. Овсяный. – Вып. 2. – Санкт-Петербург: Издание Военно-Исторической Комиссии Главного Штаба, 1903. – С. 249-251.

[164] Улунян А. Россия и освобождение Болгарии от турецкого ига: 1877-1878 гг. / А. Улунян. – М.: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1994. – С. 189.

[165] Дигитален архив «Марин Дринов», ф. 104К, оп. 1, а. е. 6, л. 6. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.math.bas.bg/digi/drinov/104K_1_6.pdf. – Дата звернення: 28.08.2016.

З липня 1878 р. М. Дринов розпочав свою діяльність як болгарський міністр освіти[166]. Головним своїм завданням він вважав зростання освітнього рівня серед болгарського населення. З цього приводу протягом 1878-1879 рр. міністр розробив ряд циркулярів та програм, направлених на розвиток шкільної справи[167]. За наказом імператорського комісара всі будівлі навчальних установ звільнялися від військового приладдя та підлягали ремонту, а колишнім працівникам освітньої галузі пропонували повернутися до педагогічної праці.

Працюючи над питанням облаштування навчального процесу в болгарських землях, Марин Дринов розробив відповідний документ – «Збірник уставів та правил по відділу Народної освіти та духовних справ»[168]. До його складу ввійшли різні напрацювання харківського професора щодо можливих варіантів запровадження навчального процесу. 29 серпня 1878 р. О. Дондуков-Корсаков підписав розроблений М. Дриновим «Тимчасовий устав для народних училищ», який запроваджував класифікацію народних училищ на території Болгарської держави. Того ж дня О. Дондуков-Корсаков затвердив й програму основних училищ для в Князівстві Болгарія та Східній Румелії. Авторами програми були болгарські випускники Київської духовної академії Р. Каролєв та І. Ковачов[169].

Головною метою початкових народних училищ було навчити учнів письма й читання, а також ознайомити з необхідними релігійними уставами. Головними навчальними предметами тут були Закон Божий, читання церковної та світської літератури,початкова арифметика та церковний спів. Початкові

---

[166] Тодоров Г. Д. Общественно-политическата дейност на проф. М. Дринов по време на освобождението на България от турско иго. / Г. Д. Тодоров. // Изследвания в чест на Марин С. Дринов. – София: Българската академия на науките, 1960. – С. 55.

[167] Горина Л. В. Марин Дринов – историк и общественный деятель / Л. В. Горина. – М.: Изд-во МГУ, 1986. – С. 89.

[168] Дигитален архив «Марин Дринов», ф. 104К, оп. 1, а. е. 6, л. 34. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.math.bas.bg/digi/drinov/104K_1_6.pdf. – Дата звернення: 28.08.2016.

[169] Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, ф. 175, кн. 2, спр. 1535, арк. 1.

училища були розраховані на три роки навчання. До таких навчальних закладів могли бути зараховані хлопчики віком від 7 років та дівчатка – з 6 років.

Далі йшла середня освіта, яка надавала базове елементарне навчання. Середні училища були двокласними й відкривали їх переважно в більших містечках. В двокласних народних училищах запроваджувалося обов'язкове викладання Закону Божого, болгарської мови, болгарської історії, арифметики, природознавства та географії, а також креслення та церковний спів. До навчання в такі навчальні заклади зараховували учнів, які успішно завершили навчальний курс в початкових училищах.

Запровадження більш широкої навчальної програми відбулося в головних чотирьохкласних народних училищах. Головні училища відкривали у великих містах та розвинених містечках. На відміну від попередніх рівнів навчання, тут викладали російську мову, всесвітню історію, фізику, геометрію староболгарську мову та основи фізіології[170].

В процесі проведення освітньої реформи запровадили й нову посаду – так званих окружних інспекторів, які призначалися в кожній губернії. Інспектор повинен був слідкувати за процесом навчання, а також контролювати рівень освіченості в своїй області. Цікавим є той факт, що народні вчителі, пропрацювавши 7 років в новоутворених училищах, звільнялися від військової служби[171].

Особливу увагу при відновленні навчальних установ приділяли тим містам і селам болгарського краю, які зазнали значних руйнувань під час російсько-турецької війни 1877-1878 рр. Таким населеним пунктам як місто Філіпполь було виділено одноразову грошову допомогу, яка була розрахована лише на відбудову шкільної справи. Значна грошова підтримка була здійснена й для відкриття в Філіпполі власне болгарської типографії. Цим питанням займався віденський типограф болгарин Ковачев. Планувалося, що в майбутній

---

[170] Съчинения на М. С.Дринова. / Под ред. на проф. В. Н. Златарски. – Т. III. – София: Държавна Печатница, 1915. – С. 70-71.

[171] Горина Л. В. Марин Дринов – историк и общественный деятель / Л. В. Горина. – М.: Изд-во МГУ, 1986.– С. 90.

типографії будуть видавати болгарські газети, підручники та книги на болгарській мові. Така робота, в першу чергу, була направлена на активне залучення значної частини болгарського населення до освітнього процесу.

В процесі відбудови навчальних закладів було знайдено значну кількість книг та рукописів на турецькій, арабській та перській мові, що містили історичні відомості про Болгарію. У зв'язку з цим було прийнято відповідні заходи щодо збереження відповідної літератури для більш детального дослідження краю та для майбутнього розвитку болгарської науки.

3 жовтня 1878 року О. Дондуков-Корсаков затвердив «Тимчасові правила для реальних училищ»[172], які містили програму для реальних училищ, запропоновану професором М. Дриновим. Метою діяльності цих навчальних закладів, крім базової освіти, була підготовка до вступу в спеціалізовані вищі навчальні заклади. Протягом 1878 – 1879 навчального року на території Болгарії було відкрито тільки перші три класи реальних училищ. Головною причиною такої кількості було те, що в Болгарії не знайшлося підготовлених учнів для навчання в нових закладах освіти. Навчання в реальних училищах було платним для дітей заможних сімей, діти ж біднішого населення та діти урядовців навчалися безкоштовно[173].

В результаті проведення освітньої реформи в деяких болгарських містах були відкриті державні чотирьохкласні училища. Такі заклади фінансувалися з державного бюджету, оскільки місцеве населення не могло повноцінно підтримувати їхню діяльність. Важливим етапом організації болгарського навчального процесу було запровадження спеціальних педагогічних курсів для недостатньо підготовлених вчителів сільських народних училищ. Такі курси були розраховані на шість тижнів і повинні були ознайомити педагогів із основними способами організації початкового навчання.

---

[172] Съчинения на М. С.Дринова. Под ред. на проф. В. Н. Златарски. Т. III. – София: Държавна Печатница, 1915. – С. 87.

[173] Горина Л. В. Марин Дринов – историк и общественный деятель / Л. В. Горина. – М.: Изд-во МГУ, 1986.– С. 90.

Реформування освітньої сфери передбачало відкриття на території Болгарії й нових бібліотек. Питанням відкриття в Софії публічної бібліотеки займався особисто сам професор М. Дринов. В організаційних питаннях йому допомагав тогочасний софійський губернатор П. Алабін. Відкриття Народної бібліотеки в Софії (нині Національна бібліотека Республіки Болгарії імені святих Кирила і Мефодія) стало важливою подією для подальшого налагодження навчального процесу. За клопотаннями міністра М. Дринова до софійської бібліотеки потрапила значна кількість праць відомого болгарського історика Спиридона Палаузова[174].

Вирішення церковного питання на болгарських землях постало одним із пунктів Берлінського трактату. В одній зі статтей договору наголошувалося на свободі віросповідання різних релігійних общин, а також зазначалося про вільне проводження богослужінь[175]. Щодо питання реформування утримання вищого болгарського духовенства було повністю використано й виконано вище згаданий план князя В. Черкаського. В результаті проведення відповідної реорганізації так звані «владичніни» було повністю ліквідовано. Відтепер вище духовенство утримувалося за рахунок загальних прибутків Князівства Болгарія.

Реформування церковної справи позитивно позначилося й на питанні підготовки церковних чинів. Так, за рішенням російської адміністрації було відкрито два духовних училища в Лєсковці та Самакові. Навчання в таких училищах тривало два роки. Крім того, при навчальних закладах діяли спеціальні підготовчі класи, де навчалися як початківці, які прагнули присвятити себе духовній ниві, так і молоді священики, котрі мали на меті підвищити свої богословські знання. Значна частина болгарських студентів

---

[174] Тодоров Г. Д. Общественно-политическата дейност на проф. М. Дринов по време на освобождението на България от турско иго. / Г. Д. Тодоров. // Изследвания в чест на Марин С. Дринов. – София: Българската академия на науките, 1960. – С. 58.

[175] Берлинский трактат // Сборник договоров России с другими государствами 1856-1917. – М.: Гос. изд-во политической литературы, 1952. – С. 164.

здобувала духовну освіту в богословських навчальних закладах Російської імперії[176].

У вересні 1878 року було опубліковано «Тимчасові правила для облаштування судової частини Болгарії»[177]. Адміністрація імператорського комісара О. Дондукова-Корсакова затвердила на території Князівства Болгарія три основних типи судів: суди полюбовні, так звані Ради старійшин в селах, суди окружні та губернські суди. Ради старійшин функціонували в кожному болгарському селі. В селах змішаного болгарського та турецького населення представники останнього могли організовувати собі особливий судовий орган. Виборцями в такі полюбовні суди могли бути жителі села, яким виповнилося 20 років, які на правовій основі володіли будь-якою нерухомістю. Право бути обраними мали жителі села із таким же майновим цензом, але не молодше 30 років. До компетенції таких судів відносилися громадянські позови та звернення, які завершувалися примиренням обох ворогуючих сторін.

Суди в округах складалися із голови суду та трьох членів, яких призначав імператорський комісар. Крім призначених осіб, до складу окружних судів входило 12 чоловік від населення. Виборцями до таких судів вважалися грамотні жителі, яким виповнилося 30 років, володіли певним майном, займалися торгівлею та особи, що мали середню та вищу освіту. Така ж система виборів за майновим та віковим цензом застосовувалася й до губернських судів та вищих судових органів влади[178].

За період діяльності Тимчасового російського управління на території болгарських земель існувало так зване явище секуляризації суду. Протягом османського панування турецькі суди не користувалися популярністю серед болгарського населення, яке у судових питаннях зверталося до духовних судів.

---

[176] Саган Г. Навчання югослов'ян у Київській духовній академії (1900-1918 рр.). / Г. Саган. // Українське релігієзнавство. – 2008. – № 45. – С. 115-127.

[177] Улунян А. Россия и освобождение Болгарии от турецкого ига: 1877-1878 гг. / А. Улунян. – М.: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1994. – С. 190.

[178] Никитин С. Русское гражданское управление в Болгарии. / С. Никитин. // Освобождението на България 1878-1968. Доклади от юбилейната научна сесия в София. – София: Българската Академия на науките, 1970. – С. 43.

Таким чином, церковні суди розглядали не лише питання сім'ї, одруження чи розлучень, а й справи цивільного характеру. Були випадки, коли духовенство займалося розглядом й кримінальних справ та виконували нотаріальні функції.

В результаті діяльності російської адміністрації за церковними судами залишилися розгляди лише справ їхньої компетенції, а всі інші справи були передані до відання цивільних та інших загальних судів. Такий розподіл судової сфери позитивно сприяв для майбутнього будівництва болгарського судочинства як окремої державної служби. Варто зазначити, що такі зміни досить швидко засвоїлися серед населення, яке почало звертатися за допомогою у вирішенні судових питань окремо до цивільних й церковних судів, в яких отримувало достатній правовий захист.

Після завершення війни постала гостра необхідність в організації апеляційної інстанції, як провідної частини судового устрою Болгарського краю. В результаті продовження судової реформи вийшло розпорядження про відкриття в кожному губернському місті апеляційних судів. Спочатку такі апеляційні суди були відкриті в Філіпполі та Слівно, а дещо пізніше в Рущуці, Тирново, Відіні та Варні. Частину складу апеляційного суду та його голову затверджував імператорський комісар. Це були особи, які здобули юридичну освіту в російських або ж інших закордонних навчальних закладах, або ж здобули юридичні знання на практиці. Інша частина членів апеляційного суду обиралася серед місцевого населення за більшістю голосів.

Заключним етапом діяльності ТРУ була підготовка конституції для Князівства Болгарія та Органічного уставу для Східної Румелії. Провідну роль у підготовці болгарського конституційного проекту займав сам Олександр Дондуков-Корсаков, який краще всіх розумів ситуацію як в болгарському суспільстві, так і в політичному середовищі відновленої держави.

Щодо питання створення проекту Болгарської конституції із російського Міністерства закордонних справ імперії О. Дондукову-Косакову було надіслано три інструкції: перші дві – від 10 і 15 квітня 1878 р., третя – від 24 липня 1878

р[179]. В останній з інструкцій Міністерство закордонних справ особливу увагу звертало на важливість остаточного державно-політичного оформлення Болгарської держави. Так, в документі зазначалося, що для Російської імперії дуже важливим є не залишити нову країну без остаточно завершеної політичної організації, а також, щоб обрання нового князя відбулося вже після підготовки конституційних документів, але зе присутності російської адміністрації. В інструкції говорилося й про характер майбутнього конституційного проекту – у відповідності до місцевих потреб[180].

Для розробки Конституції для Болгарсько держави було сформовано спеціальну комісію, яку очолив начальник судових справ при Тимчасовому управлінні російський юрист С. Лукьянов. Саме під його керівництвом в листопаді 1878 року було розроблено перший конституційний проект основного закону Болгарського князівства[181].

В основу конституційного проекту було покладено законодавчі норми Російської імперії, а також відбулося залучення законодавчого досвіду інших слов'янських держав. З цього приводу в історіографії існує декілька версій щодо джерел, які були використанні під час підготовки Органічного уставу. М. Г. Коротких наголошує, що це були румунська конституція 1866 року та Сербський устав 1869 року[182]. Проте, М. Фролова вважає, що основою для підготовки конституційного проекту Болгарії була бельгійська конституція 1831 року[183]. Варто зазначити, що й погляди самих російських політиків в

---

[179] Евдокимова А. В., Полохало Ю. Н. Российская гражданская администрация в становлении системы управления в Болгарии в конце 1870 гг. / А. В. Евдокимова, Ю. Н. Полохало. // Управленческое консультирование. – 2010. – № 3. – С. 201.

[180] Коротких М. Г. Россия и конституционное строительство в Болгарии (1878-1879). / М. Г. Коротких. – Воронеж, Изд-во Воронеж. Ун-та, 1982. – С. 26.

[181] Даскалов Р. Българското общество 1878-1939. – Том 1. Население. Общество. Култура / Р. Даскалов – София: Гутенберг, 2005. – С. 27.

[182] Коротких М. Г. История создания Тырновской конституции 1879 г.: к 100-летию первой Болгарской конституции. / М. Г. Коротких. // Известия вузов. – Правоведение. – 1979. – № 2.– С. 55-61.

[183] Евдокимова А. В., Полохало Ю. Н. Российская гражданская администрация в становлении системы управления в Болгарии в конце 1870 гг. /

Болгарії, а також урядових представників в імперії з даного питання мають різні точки зору. Так, І. Козьменко наголошує, що першопочатково князь О. Черкаський та граф М. Ігнатьєв пропонували взяти за основу Органічний регламент 1831 р. для Румунських князівств[184].

Під час роботи над конституційним проектом в ТРУ постало завдання дізнатися про точку зору щодо майбутнього політичного облаштування Болгарії у провідних тогочасних болгарських діячів. Протягом вересня-жовтня 1878 року С. Лукьянов та О. Дондуков-Корсаков розіслали відповідні листи-анкети болгарському екзарху Йосифу, митрополиту Відінському Анфиму, Софійському Мелетію, Варненському і Бреславському Симеону. Відповідні листи отримали й Сливенський віце-губернатор І. Іванов, Пловдивський Т. Бурмов, Рущукський Д. Цанков, голови судів: Пловдивського окружного – К. Кесяков, Рущукського губернського – Н. Геров, а також М. Дринов та голова Одеського болгарського настоятельства – С. Палаузов. В листах було запропоновано відповісти на 16 запитань різного характеру. Питання стосувалися майбутньої організації складу народних зборів для обрання князя, віросповідання правлячої династії, порядку престолонаслідування, кількості палат, порядку обрання депутатів та ін.[185].

Всі учасники анкетування висловилися за конституційну форму правління для Болгарської держави. В процесі обговорення питання щодо формування постійних органів народного представництва на основі виборів, лише один С. Палаузов висловився за всезагальне пряме виборче право. Інші відповідачі намагалися обмежити участь народу у формуванні представницького органу

А. В. Евдокимова, Ю. Н. Полохало. // Управленческое консультирование.– 2010. – № 3. – С. 202.

[184] Козьменко И. В. Первоначальные проекты Тырновской конституции. / И. В. Козьменко. // Освобождение Болгарии от турецкого ига. – М., 1953. – С. 231.

[185] Евдокимова А. В. Российская политика в Болгарии в конце 70-х гг. XIX в. / А. В. Евдокимова. // Научные труды Северо-Западной академии государственной службы. – Т. 2. – Выпуск 2. – Санкт-Петербург, 2011. – С. 62-63.

держави. Віце-губернатор Іван Іванов та болгарський екзарх Йосиф вважали, що до складу Народних зборів повинні ввійти лише ті особи, яких призначить новообраний князь.

В процесі підготовки конституційного проекту свої моделі організації представницьких органів запропонували професор М. Дринов та голова окружного суду Н. Геров. На думку Марина Дринова, перші роки існування Болгарської держави є своєрідною «установчою епохою», під час якої й повинні остаточно сформуватися основні державні болгарські інститути. Професор пропонував розробити спеціальний тимчасовий устав, розрахований на сім років. Законодавчі повноваження, на думку М. Дринова, необхідно було розділити між трьома органами: князем, Народною радою та Народними зборами. До Народних зборів могли входити лише ті болгари, які мали достатній досвід в державних справах або ж в сфері адміністративного управління. За проектом М. Дринова, Народна рада наділялася: а) правом обговорення та вотування законопроектів; б) кожний член ради мав право самостійно пропонувати законопроекти; в) право вести суд над міністрами. Народні збори повинні вирішувати лише ті питання, що стосуються податкової системи, встановлення нових податків, а також вирішувати питання кредитів. Голова Відінського окружного суду Драган Цанков також розробив план-пропозицію щодо майбутньої організації системи народного представництва. На його думку, необхідно було замінити палату представників Державною радою. В плані говорилося й про можливі кризові ситуації та шляхи їхнього вирішення. Так, у випадку виникнення конфлікту між Державною радою та сенатом, або ж міністрами князь має право скликати Великі народні збори[186].

Розроблений проект болгарської конституції складався із 23 розділів та 205 статей. Основними державно-правовими інститутами проголошувались:

1) Інститут князівської влади;

2) Інститут народного представництва;

---

[186] Коротких М. Г. Россия и конституционное строительство в Болгарии (1878-1879). / М. Г. Коротких. – Воронеж: Изд-во Воронеж. Ун-та, 1982. – С. 29-30.

3) Інститут Державної ради;

4) Інститут території князівства і державного майна;

5) Інститут правового становища жителів Князівства[187].

В розробленому конституційному проекті князь очолював законодавчу та виконавчу гілки влади[188]. Цей проект зустрів певну критику в Петербурзі, де лунали заклики до створення більш ліберального конституційного документу. Військовий міністр Д. Мілютін вважав, що конституція нової Болгарії не повинна бути консервативнішою за конституції сусідніх держав (Греції, Румунії, Сербії)[189].

Для розгляду підготовленого конституційного проекту С. І. Лукьянова в Петербурзі було створено спеціальну комісію – Особлива нарада для розгляду проекту болгарської конституції, яку очолив С. Урусов. До складу комісії в якості консультанта входив професор державного права О.Градовський, радники другого відділення імператорської канцелярії Ф. Брун, Н. Мягков та директор Азіатського департаменту А. Мельников[190]. В результаті діяльності комісії було переглянуто всі пункти конституційного проекту.

Провідна роль у діяльності Особливої наради належала професору О. Градовському. Саме під його керівництвом були внесені відповідні зміни до конституційних положень. В результаті роботи Особливої наради було збільшено кількість депутатів, які повинні були обиратися всенародним голосуванням та розширено права Народних зборів. Всі вироблені поправки та доповнення були затверджені імператором. Таким чином, для Болгарської держави було представлено нову форму конституційної монархії.

---

[187] Коротких М. Г. Россия и конституционное строительство в Болгарии (1878-1879). / М. Г. Коротких. – Воронеж, Изд-во Воронеж. Ун-та, 1982. – С. 32.

[188] Улунян А. Россия и освобождение Болгарии от турецкого ига: 1877-1878 гг. / А. Улунян. – М.: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1994. – С. 193.

[189] Владикин Л. История на Търновската конституция / Л. Владикин. – София: Народна култура, 2012. – С. 56.

[190] Куцаров П. О некоторых аспектах влияния России в Болгарии в период 1879-1886 гг. / П. О. Куцаров. // Болгария и Россия. К 125-летию русско-турецкой войны 1877-1878 гг. – М.: Институт славяноведения, РАН, 2006. – С. 171.

Варто зазначити, що російський уряд передбачав певні обмеження князівської влади в Болгарії. Так, в деяких розпорядженнях із Петербурга зазначалось, що князь, якого обирає народ, не буде користуватися необмеженою владою. Всі владні повноваження князя будуть визначені в спеціальному уставі. Крім того, зазначалось, що Народні збори закріплюють за собою законодавчу ініціативу та право розглядати й затверджувати щорічний бюджет князівства. Міністри ж, яких призначатиме князь, відповідальні за свою діяльність перед Народними Зборами[191].

27 грудня 1878 року доопрацьований петербурзькою комісією конституційний документ був відправлений до Болгарії. Під керівництвом професора М. Дринова новий варіант Органічного Уставу був перекладений на болгарську мову й відправлений до місцевих рад для обговорення й донесення до болгарського населення.

10 лютого 1879 року в болгарській столиці відбулося засідання Установчих зборів, головним завданням яких був розгляд та схвалення опрацьованого конституційного проекту. Всього на засіданні Установчих зборів були присутні 231 народний представник, які відносилися до трьох категорій:

1) 118 депутатів, які мали право займати посади – з яких 12 представники від вищого духовенства, 2 судді касаційної інстанції, 103 голови обласних і районних судів, а також провінційних та районних рад;

2) 21 представник від імператорського комісара, серед них був П. Р. Славейков;

3) 89 депутатів, які обрані народом, та 5 представників від підприємств та організацій – представник від Рильського монастиря, Болгарського настоятельства в Одесі (В. Палаузов), Болгарського благодійного товариства у Відні (К. Помянов)[192].

---

[191] Овсяный Н. Р. Сборник материалов по гражданскому управлению и оккупации в Болгарии в 1877-78-79 гг. / Н. Р. Овсяный. – Вып. 3. – С. 284.

[192] Ценова Р. Избирателни процедури и изборно законодателство в Княжество България (1878-1880 г.) – политически стереотипи и съвременен дискурс. / Р. Ценова. // Икономически альтернативи. – Брой 6. – 2008. – С. 130-131.

На засіданні Установчих зборів чітко визначилися два протилежні погляди щодо конституційного будівництва відновленого князівства – ліберальні та консервативні. Консервативне крило очолювали К. Стоїлов, Г. Начович, Д. Греков. Ліберальну партію представляли Д. Цанков, П. Славейков, П. Каравелов. Консервативні учасники Установчих зборів виступали за посилення князівської влади, ліберальне крило – за демократичні засади конституційного розвитку[193].

В результаті діяльності Установчих зборів перемогу отримали ліберали. Вони відкинули консервативні пропозиції та виступила за демократичні зміни щодо положень конституційного проекту. Були внесені зміни, які проголошували рівність всіх болгарських громадян перед законом, вводилася заборона поділу населення та стани, проголошувалася свобода слова, друку, а також безкоштовне обов'язкове початкове навчання[194].

16 квітня 1879 року в місті Тирново на засіданні Установчих зборів було прийнято першу конституцію Князівства Болгарія, яка поклала початок існування самостійної Болгарської державності, котра проголошувалась конституційною монархією. Князь наділявся виконавчою владою, він був верховним начальником збройних сил, володів правом розпускати Народні збори, призначати нові вибори. Для вирішення зміни конституції, обрання князя та перегляду територіальних питань повинні були скликатися Великі Народні збори. Чітко встановлювалися й виборні права болгарського суспільства. Так, всі болгари, які досягли 21-го року, наділялися виборчим правом[195].

Розробка Органічного уставу для Східної Румелії також відбувалася за участі російських політиків та військових. Ще у жовтні 1878 року у Пловдиві розпочала діяльність так звана Европейська комісія, до складу якої ввійшли

---

[193] Улунян А. Россия и освобождение Болгарии от турецкого ига: 1877-1878 гг. / А. Улунян. – М.: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1994. – С. 194.
[194] Протоколите на Учредителното българско народно събрание в Търново. – Пловдив-София-Русчук, 1879.
[195] ЦДА, ф. 173К, оп. 6, е. е. 3161, л. 1-22.

російський полковник О. Шепелєв та князь О. Церетелєв. Основним завданням комісії була розробка конституційного проекту для автономної області. Робота над Органічним уставом тривала до квітня 1879 р. 14 квітня 1879 року турецький султан затвердив Органічний устав Східної Румелії[196]. Документ складався з 15 глав та 495 статей[197], котрі підтверджували умови Берлінського договору. За своїм характером східнорумелійський Органічний устав був наближений до Основного закону Князівства Болгарія.

Територія Східної Румелії проголошувалася автономною областю з народним представництвом. Виконавча влада належала генерал-губернатору християнського віросповідання. Першим генерал-губернатором Східної Румелії став князь О. Богороді[198].Відповідно до нового адміністративного поділу Східної Румелії було утворено 6 департаментів та 28 округів. Серед очільників департаментів було 5 болгар, а головами округів призначили 22 болгара[199].

Після затвердження Основного закону Князівства Болгарія Установчі збори 16 квітня 1879 р. були розпущені. А вже на наступний день в Тирново були скликані Великі народні збори для обрання князя – голови нової держави[200].

Діяльність Тимчасового російського управління на території Князівства Болгарія була припинена в липні 1879 року, коли Великі народні збори обрали князем Олександра Баттенберга. Після його обрання князь Олександр

---

[196] Конобеев В. Борьба болгарского народа за национальную независимость в период русско-турецкой войны 1877-1878 годов и против решений Берлинского конгресса. / В. Конобеев. // Освобождение Болгарии от турецкого ига: сборник статей. – М.: АН СССР , 1953. – С. 71-75.

[197] Органический устав Восточной Румелии // Конституции и законодательные акты буржуазных государств XVIII—XIX вв. – М., 1957. С. 369-370.

[198] Маджаров М. Източна Румелия (Исторически преглед). / М. Маджаров. – София: Печатница С. М. Стайков, 1925. – С. 33.

[199] Стателова Е. Източна Румелия (1879-1885). Икономика, політика, культура. / Е. Стателова. – София: Отечественият фронт, 1983. – С. 58.

[200] Болгария и Россия: сборник трудов Б. Н. Билунова – М.: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1996. – С. 172.

Дондуков-Корсаков разом зі своїми помічниками повернувся до Російської імперії.

Отже, допомога Російської імперії у розробці та прийнятті Конституції Болгарського князівства проводилася з урахуванням конституційної практики сусідніх балканських країн, які раніше перебували під османським пануванням. Основний конституційний закон Болгарії використовувався до 4 грудня 1947 року. Його історичне значення полягає, перш за все, в закріплені юридичної свободи Болгарського князівства від османського панування та в будівництві основних державницьких засад болгарської нації.

Таким чином, роль та вплив Російської імперії у відновленій болгарській державі були, перш за все, політичними. В результаті діяльності Тимчасового російського управляння на території звільненої Болгарії відбулися значні політичні та адміністративні зміни. Ефективне реформування заново відродили болгарські інститути державності та підготували основу для подальшої діяльності власне болгарського державно-чиновницького апарату. В процесі реформування відбувалася поступова підготовка та залучення болгарських національних кадрів до державної сфери управління, адміністративної діяльності, до сфери освіти, суду та до військової організації краю. Російські комісари князь Володимир Черкаський та Олександр Донлуков-Корсаков здійснили значну підготовку для подальшого становлення управлінської системи Князівства Болгарія в останній чверті XIX століття.

РОЗДІЛ III
ФОРМУВАННЯ БОЛГАРСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ АРМІЇ ТА ПІДГОТОВКА БОЛГАРСЬКИХ ВІЙСЬКОВИХ КАДРІВ

Після підписання Сан-Стефанського мирного договору та відповідно до рішень Берлінського конгресу болгарський народ отримав можливість створити нову державну структуру – національну армію. В цьому контексті, варто зазначити, що перші кроки у формуванні болгарських військових частин припали на період діяльності ТРУ. Керівники російської адміністрації та російські військові заклали основу для подальшого становлення самостійного болгарського війська – Болгарського ополчення, котре поступово трансформувалося в Земське військо.

Враховуючи той факт, що Болгарія досить тривалий час перебувала під владою Османської імперії, формування болгарської військової структури необхідно було проводити з нуля. Створені після російсько-турецької війни 1877-1878 рр. болгарські військові загони мали на меті не лише захист кордонів відновленого Князівства, але й мали сприяти утвердженню та зміцненню власного державного суверенітету.

Підготовка національних болгарських військових кадрів велася як на території Болгарії, так і в Російській імперії. Станом на 1878 рік в Софії функціонувало Військове училище, перший випуск якого відбувся вже у наступному році. Проте, кількість випускників софійського училища не була достатньою для повноцінного забезпечення необхідними кадрами відповідних військових структур відновленої болгарської держави.

Після завершення діяльності ТРУ російські військові поступово поверталися на батьківщину, а на їхнє місце необхідно було ставити болгарських військових. Враховуючи факт існування на території Князівства російської адміністрації, можна пояснити чому значна кількість болгарських військових отримала фахову підготовку саме в навчальних закладах Російської імперії.

3.1. Створення болгарського війська

Питання про створення Болгарського ополчення – майбутньої болгарської національної армії – постало ще на початку жовтня 1876 р. під час обговорення плану російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр., коли було розроблено проект «Підстави для організації Болгарського війська»[201]. Саме тоді до Петербургу було відправлено болгарську делегацію на чолі з головою Болгарського центрального благодійного товариства К. Цанковим. Основним завданням візиту було питання включення болгарських добровольчих загонів до участі у майбутній війні. Керівництво благодійного товариства рекомендувало протягом семи днів скласти відповідні списки добровольців для організації болгарських загонів. Таку пропозицію болгарської сторони було задоволено. В результаті переговорів у Петербурзі учасники зустрічі окреслили основні організаційні етапи формування відповідних болгарських військових структур[202]. Значні суми для облаштування цих добровольчих угрупувань виділили слов'янські комітети Петербургу, Москви та Одеси. Так, Московський слов'янський благодійний комітет, який очолював І. Аксаков, надав болгарам 20 тис. рушниць, 6 млн. патронів та значну кількість іншого військового спорядження[203].

Організаційну основу болгарському війську було закладено в 1877 р., коли напередодні російсько-турецької війни в Кишиневі відбулося формування перших дружин Болгарського ополчення. В цьому контексті слід зазначити й про «документальні» основи формування болгарської армії. Адже, ще в жовтні

---

[201] Записка Н. Г. Столетова о формировании Болгарского ополчения. // Освобождение Болгарии от турецкого ига. Документы в трех томах. – Т. 2. – М.: Наука, 1964 – С. 571; Вълков Г. Българското опълчение. Формиране, бойно използване и историческа съдба / Г. Вълков – София: Военно издателство, 1983. – С. 79.

[202] Митев Й. Освобождението на България от турско робство 1877-1878 г. / Й. Митев. – София: Славянско дружетсво в България, 1997. – С. 23.

[203] Минчев Д. Болгарское ополчение во время русско-турецкой освободительной войны 1877-1878 гг. / Д. Минчев. // Генерал М. Д. Скобелев и его время (к 170-летию со дня рождения). Материалы международной научно-практической конференции «М. Д. Скобелев: история и современность». Рязань, 27-28 сентября, 2013 г. – Рязань: Изд-во РИАМЗ, 2014. – С. 154-155.

1876 р. начальнику Головного штабу, генерал-ад'ютанту Ф. Гейдену було представлено відповідну записку – «Болгарська справа в турецькій війні». Автором документу був активний діяч слов'янських благодійних комітетів, відставний генерал-майор Ростислав Фадєєв. Крім підготовки записки, він проводив активну діяльність по збору коштів для допомоги болгарам. На зібрані ним кошти (15 тис. руб.) було закуплено зброю для потреб ополчення[204].

У записці генерала Р. Фадєєва основний акцент робився на актуальності питання участі болгарських добровольчих загонів у майбутній війні. На думку автора, кількість болгарських військових мала складати 15 тис. чоловік. Крім того, до цієї групи Р. Фадєєв пропонував залучити 5 тис. російських солдат болгарського походження. Така військова організація повинна була в майбутньому стати основою болгарської армії. Слід наголосити, що в записці згадувалося й про майбутнє командування новоутвореною військовою структурою. Керівні посади мали займати лише болгарські офіцери, котрі деякий час перебували на службі в Російській імперії[205].

Записка генерала Р. Фадєєва була представлена імператору Олександру II, який схвалив запропоновані ідеї. Вже 13 листопада 1876 р. в Лівадії відбулася його нарада з військовим міністром Д. Мілютіним та князем Миколою Миколайовичем, на якій остаточно було затверджено рішення щодо створення болгарських військових загонів. У військовому міністерстві також звернули увагу на записку Р. Фадєєва. Про це свідчить той факт, що вже на початку квітня 1877 р. були розроблені та затверджені «Підстави для організації болгарського війська»[206]. В новому документі, як і в записці Р. Фадєєва, Болгарське ополчення пропонували формувати на базі добровольців за сприяння слов'янських та болгарських комітетів. Проте, на відмінну від

---

[204] Лебедев С. В., Линицкая Т. В. Русский геополитик XIX века Ростислав Фадеев. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ruskline.ru/analitika/2010/01/13/russkij_geopolitik_xix_veka_rostislav_fadeev/

[205] Овсяный Н. Р. Болгарское ополчение и земское войско. – Санкт-Петербург, 1904. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://adjudant.ru/bulg/07.htm.

[206] Вълков Г. Българското опълчение. Формиране, бойно използване и историческа съдба / Г. Вълков – София: Военно издателство, 1983. – С. 79.

проекту Р. Фадєєва, в новому документі мова йшла про організацію декількох дружин, які мали нести місцеву службу та підтримувати порядок у країні. Слід зауважити, що такий варіант формування Болгарського ополчення не передбачав організацію артилерії, хоча у свої записці генерал Р. Фадєєв вказував на необхідність формування болгарських артилерійських полків. Очевидно, що станом на 1877 р. Болгарське ополчення все ж таки не призначалося для регулярних військових дій.

5 квітня 1877 р. було затверджено нові «Правила про створення Болгарського ополчення»[207], котрі розробив російський військовий М. Столєтов. Відповідно до правил, командирами могли бути лише ті особи, які раніше перебували на службі в російській армії. При формуванні офіцерського корпусу перевагу також надавали болгарам, котрі були випускниками російських навчальних закладів.

Відповідно до указу «Підстави для організації болгарського війська» та «Правил про створення Болгарського ополчення» новоутворена військова структура отримала назву «Болгарського ополчення». В розроблених документах окреслювалися й основні її завдання:

- контроль місцевості від розбою башибузуків та черкесів;
- несення військово-поліційної служби;
- розвідка й сприяння російській армії в збережені порядку серед місцевого населення[208].

---

[207] Правила о формировании Болгарского ополчения, находящегося в составе Действующей Армии. // Овсяный Н. Р. Болгарское ополчение и земское войско. / Н. Р. Овсяный. – Санкт-Петербург, 1904. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://adjudant.ru/bulg/10.htm. – Дата звернення: 27.08.2016.

[208] Минчев Д. Болгарское ополчение во время русско-турецкой освободительной войны 1877-1878 гг. / Д. Минчев // Генерал М. Д. Скобелев и его время (к 170-летию со дня рождения). Материалы международной научно-практической конференции «М. Д. Скобелев: история и современность». Рязань, 27-28 сентября, 2013 г. – Рязань: Изд-во РИАМЗ, 2014. – С. 153; Правила о формировании Болгарского ополчения, находящегося в составе Действующей Армии. // Овсяный Н. Р. Болгарское ополчение и земское войско. / Н. Р. Овсяный. – Санкт-Петербург, 1904. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://adjudant.ru/bulg/10.htm. – Дата звернення: 27.08.2016.

Центром формування Болгарського ополчення було румунське місто Плоєшті, де на той час розміщувався штаб російської армії. Командиром Болгарського ополчення було призначено генерал-майора М. Столєтова[209]. Він мав права начальника дивізії, проте підпорядковувався начальнику штабу діючої армії. Головою приймальної комісії добровольців було призначено болгарина І. Іванова, який мав подібну практику під час формування сербських добровольчих загонів (у 1876 р.). Всі початкові розпорядження щодо формування Болгарського ополчення обов'язково узгоджувалися із завідуючим цивільними справами при головнокомандуючому князем В. Черкаським. Завдяки сприянню В. Черкаського М. Столєтов домовився з Московським слов'янським благодійним комітетом про постачання обмундирування для новоутворених болгарських дружин[210].

Слід зазначити, що на початкових етапах формування військових кадрів Болгарського ополчення значна частина нижніх чинів була відкомандирована із частин російської діючої армії. Для кожної роти призначався 1 фельдфебель, 4 унтер-офіцери, 1 каптенармус, 2 барабанщики та 1 горніст (військовий музикант). Офіцери для Болгарського ополчення призначалися за особистим розпорядженням генерала М. Столєтова. Крім того, в кожній дружині був один священик та військовий лікар. Якщо командирами болгарських військ були російські представники, то на посади меншого рангу намагалися призначати осіб болгарського походження. Так, командиром 1-ої дружини був підполковник болгарин К. Кесяков, а субалтерн-офіцерамии в ополчені були підпоручики С. Кісов, А. Гуджев, І. Дєлов та П. Стоянов. Відомо, що І. Дєлов та П. Стоянов були випускниками російського військового училища. Професійну освіту в Росії здобував й командир 4-ої роти Болгарського ополчення поручик Д. Філов[211]. Всього, за підрахунками Г. Вилкова, до Болгарського ополчення

---

[209] Альманах современных русских государственных деятелей. – Санкт-Петербург: Типография Исидора Гольдберга, 1897. – С. 1213-1214.

[210] Генов Ц. Славянските комитети в Русия и българското освобождително дело 1858-1878. / Цонко Генов. – София: Отечествен Фронт, 1986. – С. 162-164.

[211] Военноисторически сборник. – Т. 63. – Брой 4-6. – 1994. – С. 33.

було зараховано 35 болгарських офіцерів[212]. Варто зазначити, що до складу ополчення входили й болгарські медики А. Богданов, Я. Петков, І. Панов, С. Мірков[213], а старшим військовим лікарем був надвірний радник К. Бонєв, котрий отримав професійну підготовку в Російській імперії[214].

В результаті підписання Сан-Стефанського мирного договору 1878 р. у Князівстві Болгарія мала постати окрема військова структура – Земське військо[215]. Відразу ж після підписання договору ТРУ приступило до організації нової болгарської армії. В кінці березня того ж року було оголошено про мобілізацію до Болгарського ополчення. В результаті набору до лав болгарського війська було зараховано близько 9 тис. чол., що призвело до формування 12 ополченських дружин[216].

7 квітня 1878 р. на спеціальній нараді військового міністра, за участі генерала М. Обручева та начальника ТРУ в Болгарії О. Дондукова-Корсакова було розроблено основні принципи організації болгарського війська. Підсумком роботи військової наради стало рішення про перетворення Болгарського ополчення в Земське військо, а 25 квітня 1878 р. було офіційно затверджено «Тимчасові правила для утворення Земського війська князівства Болгарського»[217] та спеціальна «Інструкція для навчання ратників Земського війська»[218].

---

[212] Вълков Г. Българското опълчение. Формиране, бойно използване и историческа съдба / Г. Вълков – София: Военно издателство, 1983. – С. 362-366.
[213] Забунов И. Начало было в Кишеневе. / И. Забунов. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.borm-md.org/node/311. – Дата звернення: 27.08.2016.
[214] Овсяный Н. Р. Русское управление в Болгарии в 1877-78-79 гг. – т. . Российский императорский Комисар в Болгарии, генерал-адъютант князь А. М. Дондуков-Корсаков. / Н. Р. Овсяный. – Санкт-Петербург: Издание Военно-Исторической комиссии Главного штабу, 1906. – С. 124.
[215] Сан-Стефанский мирный договор // Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. – М.: Госполитиздат, 1952. – С. 159.
[216] Виноградов В. И. Создание болгарской национальной армии / В. И. Виноградов // Из цикла «Помощь России в государственном строительстве Болгарии». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://xn--80aa2bkafhg.xn--p1ai/article.php?nid=4305.
[217] Высочайше утвердженныя 25-го апреля 1878 года, временныя правила для образования земского войска Княжества Болгария // Сборник материалов по

В Інструкції зазначалося, що для навчання болгарських ратників необхідно сформувати особливі підготовчі студії. Вчителями в цих студіях були російські військові. Відповідно до Інструкції в кожному болгарському окрузі був військовий начальник, якого призначали з числа обер-офіцерів старших чинів. Помічниками окружних військових начальників ставали молодші обер-офіцери, які, в свою чергу, займали посади ротних командирів. Саме вони безпосередньо керували процесом підготовки болгарських ратників.

В затвердженій Інструкції розкривалося й питання керівництва Земського війська. Так, його очільником був так званий особливий начальник. Обов'язковою вимогою для призначення на таку посаду було звання генерала. Керівник Земського війська мав свій штаб, до складу якого входив начальник штабу та два обер-офіцери. Крім цього, передбачалося також призначення шістьох артилерійських обер-офіцерів старших чинів, котрі повинні були здійснювати постачання Земського війська зброєю, навчальними й бойовими припасами. Місцем розташування новопризначених військових кадрів були міста Рущук, Відін, Філіпполь (Пловдив), Серес, Бітоля та Софія[219].

В результаті реорганізації Болгарського ополчення у Земське військо були також вироблені та затвердженні наступні положення[220]:

гражданскому управлению и оккупации в Болгарии в 1877-78-79 гг. / Под ред. Генерал-майора Н. Р. Овсяного. – Выпуск. 2. – Санкт-Петербург: Издание Военно-исторической коммисии Главнаго Штаба, 1903. – С. 7.

[218] Высочайше утвердженная 25-го апреля 1878 года Инструкция для обучения ратников земского войска Княжества Болгария // Сборник материалов по гражданскому управлению и оккупации в Болгарии в 1877-78-79 гг. / Под ред. Генерал-майора Н. Р. Овсяного. – Выпуск. 2. – Санкт-Петербург: Издание Военно-исторической коммисии Главнаго Штаба, 1903. – С. 3

[219] Высочайше утвердженная 25-го апреля 1878 года Инструкция для обучения ратников земского войска Княжества Болгария // Сборник материалов по гражданскому управлению и оккупации в Болгарии в 1877-78-79 гг. / Под ред. Генерал-майора Н. Р. Овсяного. – Выпуск. 2. – Спб.: Издние Военно-исторической коммисии Главнаго Штаба, 1903. – С. 3-7.

[220] Записка о деятельности Русскаго Временного Управления и настоящем положении различных отраслей онаго в Княжестве Болгария // Овсяный Н. Р. Сборник по гражданскому управлению и оккупации в Болгарии в 1877-78-79

1) Про Болгарське військове училище (на 200 чол.);
2) Про формування саперних рот і навчання саперній справі Болгарського земського війська;
3) Про порядок ведення звітності по управлінню господарством в окремих частинах;
4) Про фельдшерські школи;
5) Про управління артилерією.

У зазначених документах чисельність болгарського війська становила 59 піших дружин тисячного складу, 13 кінних дружин та 17 артилерійських батарей[221]. Зі складу Дунайської армії було відправлено російських офіцерів та інструкторів із нижніх чинів, котрі відповідали за процес формування та навчання болгарського війська.

Указом від 8 липня 1878 р. було оголошено про ліквідацію штабу Болгарського ополчення та про початок організації Земського війська у відповідності до правил від 25 квітня. Вже 10 липня було затверджено наказ про перейменування піших дружин Болгарського ополчення в піші дружини Земського війська[222].

Земське військо формувалося на основі всезагальної військової повинності з дворічним терміном служби та мало територіально-поліційний характер. До служби у війську мобілізовували чоловіків віком від 20 до 30 років, котрі проживали на території Князівства Болгарія та Східної Румелії. На думку В. Виноградова, тогочасне проходження військової служби у поліційній та

гг. / Под ред. Генерал-майора Н. Р. Овсяного. – Выпуск. 2. – Спб.: Издание Военно-исторической коммисии Главнаго Штаба, 1903. – С. 165.

[221] Минчев Д. Болгарское ополчение во время русско-турецкой освободительной войны 1877-1878 гг. Д Минчев // Генерал М. Д. Скобелев и его время (к 170-летию со дня рождения). Материалы международной научно-практической конференции «М. Д. Скобелев: история и современность». Рязань, 27-28 сентября, 2013 г. – Рязань: Изд-во РИАМЗ, 2014. – С. 155.

[222] Попов В., Иванова Ц., Велкова Й. Българската земска войска 1878-1879. Създаване на българската войска след Освободителна руско-турска война 1877-1878 г. Сборник от документи и материали. – София: Държавно Военно издатателство, 1959. – С. 60.

територіальній формі було перехідною ланкою до утворення болгарської кадрової армії[223].

12 липня було оголошено про мобілізацію 20 400 болгар, із яких 3 тисячі призначалося для поповнення 12 вже існуючих дружин болгарського війська. Інша частина мобілізованих призначалася для формування нових піших дружин, кінних сотень та артилерійських рот. В результаті успішного проведення мобілізації було сформовано 15 нових дружин[224].

Начальником Земського війська Князівства Болгарія було призначено російського військового генерала А. Шелейховського, а начальником штабу став полковник П. Ліпранді. Болгарську артилерію очолив полковник А. Лєсовой, а штабс-капітан Є. Саранчов очолював інженерну та саперну частини болгарського війська.

Губернськими військовими начальниками були представники російської армії[225]:

- Софійським – полковник армійської піхоти Є. Спокойський-Францевич.
- Відінським – підполковник Болховського піхотного полку О. Флоренський.
- Тирновським – підполковник 1-го Туркенстанського стрілкового батальйону П. Редькін.
- Рущукським – підполковник Волинського піхотного полку граф В. Тизенгаузен.
- Філіппопольським – полковник К. Кесяков.

---

[223] Виноградов В. И. Создание болгарской национальной армии / В. И. Виноградов // Из цикла «Помощь России в государственном строительстве Болгарии» – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://xn--80aa2bkafhg.xn--p1ai/article.php?nid=4305.

[224] Улунян А. А. Россия и освобождение Болгарии от турецкого ига: 1877-1878 гг. / А. А. Улунян. – М.: РАН, Институт славяноведения и балканистики. Научный центр общеславянских исследований, 1994. – С. 190-191.

[225] История на България в четиринадесет тома. – Т. VII . Възстановяване и утвърждаване на българската държава. Национално-освободителни борби (1878 – 1903). – София: Българската академия на науките, 1991. – С. 32.

- Варненським – підполковник лейб-Бородинського піхотного полку М. Куртьянов.

В загальному чисельність всіх частин Земського війська Князівства Болгарія складала понад 30 тис. чол., не рахуючи російських військових кадрів[226]. До складу війська входили також військові із саперних батальйонів та конвойного батальйону при Головнокомандуючому дієвої армії та офіцери, які проходили службу в Болгарському ополченні або мали досвід роботи в ТРУ.

В процесі реформування Земського війська керінвицтво ТРУ планувало також підготовку болгарських кадрів на місцях. Відповідно до поставленого завдання на місці розташування штабу російських військ було організовано навчальну дружину із трьох рот: піхотної, артилерійської та саперної, а також кінну сотню. Формування цих військових частин відбувалося із числа молодих людей, котрі мали хоча б початкову освіту. Для підготовки військових болгарських кадрів також було відкрито спеціальні курси. Варто згадати про створення в серпні 1878 р. двох рот для інженерної підготовки ратників Земського війська – навчальної та стройової, до складу яких входило 80 унтер-офіцерів та єфрейторів-інструкторів із російської армії[227].

Необхідно зазначити, що значну увагу російські військові приділяли навчанню цивільного населення. Такі заходи здійснювалися у формі сільських караулів та допризовної підготовки. Подібні навчальні процеси відбувалися при російських військових частинах. За розпорядженням генерала Е. Тотлебена всі чини російської армії, які добровільно проводили військову підготовку серед болгарського населення, отримували додаткові грошові надбавки. Головну увагу під час навчання приділяли розсипному строю та наступальним діям в стрілецьких боях.

---

[226] Овсяный Н. Р. Болгарское ополчение и земское войско. – Санкт-Петербург, 1904. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://adjudant.ru/bulg/07.htm.

[227] Овсяный Н. Р. Русское управление в Болгарии в 1877-78-79 гг. – Т.II. Российский императорский Комисар в Болгарии, генерал-адъютант князь А. М. Дондуков-Корсаков / Н. Р. Овсяный. – Санкт-Петербург: Издание Военно-Исторической Комиссии Главного Штаба, 1906. – С. 124.

Вагоме значення керівництво ТРУ надавало підготовці медичних, ротних та ветеринарних фельдшерів. В результаті формування військової справи в Софії, Тирново, Філіпполі функціонували спеціальні медичні школи. Питання облаштування військових лазаретів було покладено на міські товариства, а медикаменти надавались із запасів російської армії. Необхідно зазначити, що забезпечення болгарського Земського війська медичним персоналом мало певні труднощі через відсутність професійних кадрів. Відповідно до Тимчасових правил від 25 квітня 1878 р. на кожну дружину необхідно було поставити одного лікаря та чотирьох фельдшерів, а також по одному фельдшеру і ветеринару на кожну кінну сотню та батарею[228].

Відповідно до рішень Берлінського конгресу управління імператорського комісара перемістилось з Пловдиву до Софії, а управління болгарських військ – до Тирново[229]. Крім того, в Тирново була організована навчальна дружина з кінним взводом, головною метою якої була підготовка болгарських унтер-офіцерів. Проте основним місцем військової у Болгарії було Військове училище в Софії, котре на той час вважалося вищим навчальним закладом для підготовки офіцерів Земського війська[230]. Першим очільником болгарського Військового училища був капітан російської гвардії Р. Флейшер[231].

Говорячи про перших студентів училища, варто згадати про спеціальну команду болгарських добровольців, що була утворена влітку 1878 р. Вже у

---

[228] Высочайше утвердженная 25-го апреля 1878 года Инструкция для обучения ратников земского войска Княжества Болгария // Сборник материалов по гражданскому управлению и оккупации в Болгарии в 1877-78-79 гг. / Под ред. Генерал-майора Н. Р. Овсяного. – Выпуск. 2. – Санкт-Петербург: Издание Военно-исторической коммисии Главнаго Штаба, 1903. – С. 10.

[229] Берлинский трактат // Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917. – М.: Госполитиздат, 1952. – С. 184.

[230] Овсяный Н. Р. Русское управление в Болгарии в 1877-78-79 гг. – Т.II. Российский императорский Комисар в Болгарии, генерал-адъютант князь А. М. Дондуков-Корсаков / Н. Р. Овсяный. – Санкт-Петербург: Издание Военно-Исторической Комиссии Главного Штаба, 1906. – С. 120.

[231] Улунян А. А. Россия и освобождение Болгарии от турецкого ига: 1877-1878 гг. / А. А. Улунян. – М.: РАН, Институт славяноведения и балканистики. Научный центр общеславянских исследований, 1994. – С. 147.

листопаді того ж року ця команда була переведена з Пловдиву до Софії і стала першим складом юнкерів Військового училища. Перший випуск офіцерів необхідно було дати вже весною 1879 р. Причиною такого поспіху були умови Берлінського трактату. Адже після його підписання змінювався термін перебування російської адміністрації на болгарській території (з 2 років до 9 місяців). В перший навчальний рік в училищі навчалося 200 штатних юнкерів та 55 приходящих. Вже в травні 1879 р. випускниками училища стало 160 офіцерів[232]. Це був «прискорений» курс, оскільки період навчання тривав з кінця листопада 1878 р. до травня 1879 р. З 1879 року училище розпочало своє нормальне функціонування.

Спочатку в училищі існувало два класи: молодший, де викладали виключно загальноосвітні предмети, та старший, в якому вивчали військові науки, математику, російську та болгарську мови. Із військових предметів у Софійському училищі викладали тактику, фортифікацію, артилерію, військову адміністрацію, військову топографію з топографічним кресленням, військове суднобудівництво та військову гігієну. Варто зазначити, що з Військового училища випускали офіцерів не лише в піхоту, але й в артилерію, кавалерію та саперні роти. Через зростання військових вимог та необхідності підвищення рівня підготовки болгарських офіцерів Софійське училище поступово розширювалося. Відбулася його реорганізація із двохкласного в трьохкласне. Внаслідок реформування молодший або загальний клас виступав у якості підготовчих курсів, а в другому та третьому вивчали лише військові дисципліни[233]. У 1880-1881 навчальному році був відкритий лише загальний та перший спеціальний класи, а другий спеціальний розпочав свою роботу вже у наступні роки.

Цікавим є той факт, що випускники Софійського училища зобов’язувалися відбувати службу у болгарському війську по року за кожний рік навчання.

---

[232] Радев С. Т. Строителите на съвременна България. / С. Т. Радев. – Т. 1. – София: Български писател, 1990. – С. 178.

[233] Танчев И. Българи в европейски военноучебни заведения (1878-1912) / И. Танчев // Историчсеки преглед. – 200. – № 5-6. – С. 193.

Другий випуск відбувся 30 серпня 1880 року й дав 86 офіцерів[234]. Випускники Військового училища займали посади субалтерн-офіцерів в частинах війська і ад'ютантів в управлінні військових відділів, де вони перебували під керівництвом російських офіцерів.

Серед болгарського населення було багато бажаючих отримати військову освіту. Оскільки Військове училище було обмежене у кількості 200 чол., то значну частину болгар відправляли на навчання до Російської імперії. Так, 90 молодих болгар відправили для навчання кавалерійській службі до Єлисаветградської юнкерської кавалерійської школи, 42 болгарина поїхали на навчання до піротехнічної школи в Санкт-Петербурзі та збройної школи в Тулі[235]. Ці відрядження були здійсненні влітку 1878 р., тому в 1881 р. здобувачі військової освіти повинні були вже повернутися до Князівства[236].

Весною 1879 р. були оприлюднені «Тимчасово-схвалені загальні основи формування та облаштування земського війська Болгарського»[237]. В документі визначалась військова повинність для всіх болгарських підданих віком від 20 до 40 років. Термін військової служби становив 10 років, 4 з яких припадало на дієву службу та 6 років – на перебування в запасі. Варто зазначити, що термін дійсної служби міг бути змінений за рішенням князя. По завершенні 10-річної служби нижні чини до 40-річного віку зараховувалися до ополчення. Вони могли бути призвані до служби лише в умовах військового стану і тільки в межах Князівства. Відповідно до зазначеного документу, верховним

---

[234] Улунян А. А. Россия и освобождение Болгарии от турецкого ига: 1877-1878 гг. / А. А. Улунян. – М.: РАН, Институт славяноведения и балканистики. Научный центр общеславянских исследований, 1994. – С. 153.

[235] Плеве П. А. Военно-статистический обзор княжества Болгарского и стратегическое его значение в случае войны с Турцией и Австрией. – Санкт-Петербург: Типография Штаба войск гвардии и Петербургского военного округа, 1881. – С. 126.

[236] Там само. – С. 127.

[237] Временно одобренные общие основания образования и устройства земского войска Княжества Болгарского. // Овсяный Н. Р. Сборник материалов по Гражданскому управлению и оккупации в Болгарии в 1877-1878-1879 гг. – Выпуск 2. – Санкт-Петербург,1903. – С. 128-184.

начальником всіх військових сил оголошувався князь Болгарії, якому, в свою чергу, складали присягу на вірність.

Відповідно до «Тимчасово-схвалених загальних основ формування та облаштування земського війська Болгарського» штат офіцерів був затверджений у кількості 600 чоловік. Серед них: 2 в чині генерала, 3 полковники, 25 підполковників, 45 майорів, по 80 капітанів та штабс-капітанів, по 120 поручиків та підпоручиків, 125 прапорщиків.

Відповідно до правил відбувся розподіл військових частин по регіонам:

- у Софійській губернії – 5 дружин, 2 сотні, 3 батареї;
- Відінській губернії – 4 дружини, 1 сотня, 1 батарея;
- Тирновській губернії – 5 дружин, 1 сотня, 1 батарея;
- Рущукській губернії – 4 дружини, 1 батарея;
- Варненській губернії – 3 дружини, 1 сотня, 2 батареї[238].

Досить цікавим був закон «Про ополчення» від грудня 1880 року. У відповідності до затвердженого закону громадяни віком до 40 років, які не перебували на дієвій службі у болгарській армії чи в запасі, зобов'язувалися нести військову повинність в ополченні. Звільнити їх від такої служби могли лише фізичні вади чи серйозні хвороби. В мирний час військовозобов'язані ополченці проходили спеціальні навчання, які тривали не більше 50 днів на рік. Крім обов'язкових тренувань проводилися семиденні військові збори. У разі виникнення військової загрози такі збори могли тривати й більше[239].

Для ефективного несення ополченської служби все Князівство поділялося на військові округи, кордони яких відповідали кордонам адміністративних округів. В кожному з округів ополченці утворювали свою чету або сотню.

---

[238] Временно одобренные общие основания образования и устройства земского войска Княжества Болгарского. // Овсяный Н. Р. Сборник материалов по Гражданскому управлению и оккупации в Болгарии в 1877-1878-1879 гг. – Выпуск 2. – Санкт-Петербург,1903. – С. 128-184.

[239] Плеве П. А. Военно-статистический обзор княжества Болгарского и стратегическое его значение в случае войны с Турцией и Австрией. – Санкт-Петербург: Типография Штаба войск гвардии и Петербургского военного округа, 1881. – С. 130-131.

Кожна чета поділялася на десятки. На чолі чети стояв так званий четник, який мав при собі помічника. Керівні посади були виборними. Четник та його помічник обиралися ополченцями за більшістю голосів та затверджувалися окружними комітетами. Вищою інстанцією по управлінню ополченням оголошувалася рада міністрів, яка затверджувала членів окружних комітетів та мала повний контроль над їхньою діяльністю. Військове міністерство, в свою чергу, керувало процесом навчання ополченців та відповідало за постачання його зброєю. В кожному окрузі справами ополчення завідував окружний комітет, який складався із голови та чотирьох членів (обиралися на рік ополченцями із старших чет свого округу). В кожному округу був також окружний військовий начальник, якого призначав військовий міністр[240].

Необхідно зазначити, що в Болгарії був прийнятий за основу територіальний принцип формування та комплектування війська. Таким чином, дружини повинні були формуватися й комплектуватися по округам, а кінні сотні і батареї по губерніям. Кожна частина повинна була знаходитися в центрі свого округу або губернії. При цьому вище управління зазначеними військовими організаціями також мало територіальний характер. Проте такий принцип став не досить прийнятним для військового управління Князівства Болгарія. В результаті трансформації існуючі три військові відділи (Софійський, Західний та Східний) були реорганізовані в два – Західний з центром у Софії та Східний з центром у Варні.

Після утворення особливого управління у Східній Румелії, дружини, сотні й батареї, що розташовувались у Філіппольській та Слівненській губерніях, на початку січня 1879 р. були виділені із болгарського Земського війська й переведенні у відання генерал-губернатора Східної Ремелії[241].

Станом на лютий місяць 1879 р. Земське військо Князівства нараховувало понад 20 тисяч болгар. Крім того, до складу війська входило понад 3 тисячі

---

[240] Веселин Я. Армия, обществен ред и вътрешна сигурност. Български опит 1878-1912 / Янчев Веселин. – В. Търново: ИФ-94, 2006. – С. 58.

[241] Стателова Е. Източна Румелия (1879-1885). Икономика, політика, культура. – София: Отечествений фронт, 1983. – С. 58-60.

російських військових[242]. Формування та навчання болгарського війська відбувалося досить успішно. В кінці серпня 1878 р. у Філіпполі було проведено огляд дружин Земського війська. З цього приводу О. Дондуков-Корсаков писав Д. Мілютіну, зазначаючи, що до завершення терміну перебування Тимчасового управління у Князівстві Болгарія постане організоване, підготовлене й дисципліноване народне військо[243].

На період діяльності ТРУ чітко прописувалося й керівництво Земським військом. Відповідно до ст. 148 і 162 болгарської конституції, а також за «Тимчасовим положенням» князь був головнокомандуючим усіма збройними силами Князівства. Виконавча влада у питаннях військового управління належала військовому міністру. Наприкінці липня посада начальника Земського війська була ліквідована, а управління, що існували при ньому, перевели до новоутвореного болгарського Військового міністерства, котре розпочало свою діяльність з липня 1879 року. Очільником Військового міністерства було обрано російського генерал-майора генерального штабу П. Паренсова[244].

Військове міністерство виступало органом, де зосереджувалося вище управління військами та військовими установами Князівства Болгарія. Міністерство складалося із трьох відділів: стройового, інспекторського, господарського, а також із військових управлінь начальника артилерії та завідуючого військово-інженерною частиною[245].

У всіх округах Князівства Болгарія, а таких було 21, були свої місцеві військові управління, де головними виступали військові начальники, які

---

[242] Виноградов В. И. Создание болгарской национальной армии / В. И. Виноградов // Из цикла «Помощь России в государственном строительстве Болгарии» – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://xn--80aa2bkafhg.xn--p1ai/article.php?nid=4305.

[243] Виноградов В. И. Создание болгарской национальной армии // Из цикла «Помощь России в государственном строительстве Болгарии». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://xn--80aa2bkafhg.xn--p1ai/article.php?nid=4305.

[244] Веселин Я. Армия, обществен ред и вътрешна сигурност. Български опит 1878-1912 / Янчев Веселин. – В. Търново: ИФ-94, 2006. – С. 27.

[245] Вълков Г. Българското опълчение. Формиране, бойно използване и историческа съдба / Г. Вълков – София: Военно издателство, 1983. – С. 56.

завідували всіма справами мобілізації, відповідали за процес збору запасних, були інструкторами при навчанні ополченців.

Процес становлення болгарського війська був досить успішним. Підтвердженням цього фатку було зростання кількості болгарських піших дружин з 21 до 23. Необхідно зазначити, що встановлювалися окремі норми щодо кількості війська на випадок війни. Так, на період ведення військових дій склад військових дружин збільшувався на 9 тис. чол. (з 14 тис. до 23 тис.). Болгарська кіннота складалася із 5 сотень. Чотири з них були об'єднані в полк, а п'ята складала особливий князівський конвой. Болгарську артилерію складав артилерійський полк із 6 піших батарей та Софійський артилерійський відділ у складі 3 піших батарей[246].

Питання комплектування болгарського війська офіцерами та унтер-офіцерами належало до найбільш складних у процесі формування збройних сил Болгарської держави. Головною причиною такого ускладнення була відсутність професійних військових кадрів. Саме тому, болгарське військове міністерство визнало за необхідне мати по 20 російських унтер-офіцерів на дружину, по 8 на кінну сотню, по 6 на батарею. В результаті прийнятих рішень станом на серпень 1880 року кількість російських унтер-офіцерів у болгарському війську складала 305 чоловік[247].

При формуванні болгарського війська у 1878 р. всі офіцери були російськими. І це були не лише командири окремих частин чи ротні командири, але й субалтерн-офіцери. Влітку 1879 р., коли закінчився термін перебування Тимчасового російського управління на території Князівства, на службі в болгарському війську залишилося 156 російських офіцерів. До цієї кількості входив 1 генерал (військовий міністр), 19 штаб-офіцерів, 136 обер-офіцерів та

---

[246] Плеве П. А. Военно-статистический обзор княжества Болгарского и стратегическое его значение в случае войны с Турцией и Австрией / П. А. Плеве. – Санкт-Петербург: Типография Штаба войск гвардии и Петербургского военного округа, 1881. – С. 105-106.

[247] Там само – С. 121.

ін. (табл. 3.1)[248]. Вони займали посади у Військовому міністерстві, в управліннях військових відділів, очолювали військові округи, дружини, сотні, батареї та окремі роти. Всі ротні командири в дружинах були із зазначеної кількості російських офіцерів.

Таблиця 3.1.

Кількість російських військових у складі болгарського війська станом на 1879 р.

	Генерали	Штаб-офіцери	Обер-офіцери	Всього
1. Генеральний штаб	1	3	6	10
2. Гвардійська піхота	—	2	10	12
3. Армійська піхота	—	13	88	101
4. Артилерія	—	1	19	20
5. Гвардійська кавалерія	—	—	2	2
6. Армійська кавалерія	—	—	5	5
7. Інженери	—	—	1	1
8. Сапери	—	—	5	5
Всього	1	19	136	156

Влітку 1879 р. відбулося формування болгарського військово-морського флоту. Основним завданням нової структури була патрульна та митна служба на Дунаї та Чорному морі. Для служби в болгарському флоті були направлені російські офіцери-добровольці та унтер-офіцери, більшість з яких раніше відбували службу в Балтійському флоті. З Російської імперії було також

[248] Плеве П. А. Военно-статистический обзор княжества Болгарского и стратегическое его значение в случае войны с Турцией и Австрией / П. А. Плеве. – Санкт-Петербург: Типография Штаба войск гвардии и Петербургского военного округа, 1881. – С. 124.

доставлено декілька суден, катерів та човнів[249]. Слід зазначити, що до осені 1885 р. начальниками болгарської флотилії були російські представники. Саме тому, управління князівської флотилії взяло за основу зразок військово-морської освітньої системи Російської імперії.

На початку серпня 1879 року повернувся до Петербургу завідуючий військовим відділом періоду окупації князівства генерал-майор В. Золотарьов, а після обрання князем Болгарії Олександра Баттенберга залишив Князівство й князь О. Дондуков-Корсаков.

3. 2. Професійна підготовка національних кадрів для болгарської армії в російських навчальних закладах

Як зазначалось раніше, підготовка професійних кадрів для болгарської армії проходила як в самій Болгарії, так і в Російській імперії. Шість випусків Софійського училища дали болгарськом війську близько 450 молодших офіцерів[250]. В Князівстві Болгарія, крім Військового училища функціонувала так звана «машинна школа», в котрій готували кадри для військово-морської служби. Військові заняття там, як і у Військовому училищі, спочатку проводили російські офіцери. Саме з їхньої ініціативи у 1882 р. 12 болгар були відправлені на навчання до військово-морського училища Кронштадту. Відомі випадки, коли вступ болгарської молоді до російських військово-морських закладів був пов’язаний з ініціативою російських військових. Так, за клопотанням першого начальника князівської флотилії капітан-лейтенанта

[249] Улунян А. А. Россия и освобождение Болгарии от турецкого ига: 1877-1878 гг. / А. А. Улунян. – М.: РАН, Институт славяноведения и балканистики. Научный центр общеславянских исследований, 1994. – С. 191.

[250] Никитин С. Русское гражданское управление в Болгарии / С. Никитин // Освобождението на България 1878-1968. Доклади от юбилейната научна сесия в София. – София: Българската Академия на науките, 1970. – С. 45.

О. Конкевича було розпочато практику направлення болгар на навчання до санкт-петербурзького Морського училища[251].

Протягом 1878-1915 рр. болгарські студенти зустрічаються в Миколаївській академії Генерального штабу, Військово-інженерній академії, Михайлівській військовій артилерійській академії, Михайлівській військово-юридичній академії, імператорській військово-медичній академії та Миколаївській морській академії[252]. Військова підготовка болгарської молоді в навчальних закладах Росії з різною інтенсивністю тривала до 1915 року[253].

Окреслюючи основні аспекти навчання болгарської молоді у російських навчальних закладах, необхідно зазначити й хронологічні межі цього процесу. Так, болгарський історик І. Танчев розробив власну періодизацію навчання болгар в закордонних військово-навчальних закладах. Дослідник охарактеризував хронологічний інтервал з 1878 по 1912 рік, виділивши при цьому три етапи:

І етап (1878 – 1886) – російська монополія при підготовці кадрів для збройних сил Князівства Болгарія;

ІІ етап (1887 – 1898) – часткова переорієнтація болгарських студентів на західноєвропейські військові навчальні заклади внаслідок розриву дипломатичних відносин між Російською імперією та Князівством Болгарія;

ІІІ етап (1898 – 1912) – домінування вйськово-навчальних установ Російської імперії у закордонному навчанні болгарських офіцерів, що, на думку І. Танчева, пояснюється відновленням дипломатичних відносин між імперією та Князівством[254].

---

[251] Кожухаров А. Обучението на българските морски офицери зад граница (1882 – 1944) / А. Кожухаров. – Варна: Тера Балканика, 2015. – С. 11.

[252] Танчев И. Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878-1912). / И. Танчев. – София: Гутенберг, 2009. – С. 22.

[253] Кожухаров А. Главный центр повышения квалификации болгарских офицеров. Кронштадт. Минные классы. 1901 – 1914 гг. / А. Кожухаров // Военно-исторический журнал. – 2012. – №10. – С. 38.

[254] Танчев И. Българската държава и учението на българи в чужбина 1879-1892 / И. Танчев – София: Марин Дринов, 1994. – С. 26-27; Танчев И. Българи в

Використані в зазначеній періодизації принципи сформовані досить чітко, проте тут варто внести деякі корективи. Протягом другого етапу (1887 – 1898 рр.) в Морському технічному училищі Росії продовжували навчатися майбутні болгарські офіцери. Справа в тому, що розрив дипломатичних відносин з Росією ускладнював, проте не зводив до нуля питання професійної підготовки болгар у навчальних закладах імперії[255]. З цього приводу можна лише сказати, що погіршення відносин з імперським урядом призвело до того, що Військове міністерство в Софії відтепер значно зменшило кількість стипендіатів, котрих направляли на навчання до російських військових закладів. Крім того, третій етап (1898 – 1912) було б доцільно продовжити до 1915 р., оскільки болгарські студенти зустрічалися у військових закладах Росії й напередодні Першої світової війни. Про це свідчить той факт, що станом на 1915 р. у Володимирському корпусі міста Києва здобувало фахову освіту п'ятеро болгарських студентів (Асен Добрилов, Берг Георгій, Іван Ценов та Федір Стоянов)[256].

Наприкінці XIX ст. у Росії розпочинається процес формування вступної системи для іноземних студентів з Балкан. Так, 24 квітня 1897 р. Комісія з питань освіти в Російській імпеії південних слов'ян розробила «Правила вибору та рекомендації слов'янських уродженців для вступу в російські навчальні заклади». Всі клопотання щодо зарахування до навчальних установ імперії зосереджувалися у спеціальному Дипломатичному агентстві в Софії. В правилах вказувалось, що всі молоді люди, котрі закінчують навчальний курс в Росії, зобов'язуються повернутися на батьківщину[257]. Прийняті в 1910 р. «Правила прийому підданих південнослов'янських держав до російських

европейски военноучебни заведения (1878-1912) / И. Танчев // Историчсеки преглед. - № 5-6. – 2000. – С. 193-204.

[255] Кожухаров А., Емелин А. Дебютът на обучението на българи в Морското училище в Санкт Петербург (1882-1889) / А. Кожухаров, А. Емелин // Исторически преглед. – Кн. 3-4. – 2010. – С. 136.

[256] Держархів м. Києва, ф. 112, оп. 3, спр. 41, 53, 59, 62 арк.

[257] ЦДІАК України, ф. 711, оп. 3, спр. 2576. – 2-3 арк.

військово-навчальних закладів»[258] регламентували порядок прийому та процес військового навчання південних слов'ян в освітніх закладах імперії.

Одним із провідних закладів військової підготовки болгарської молоді наприкінці XIX – на початку XX ст. була Миколаївська академія Генерального штабу. Протягом 1878 – 1915 рр. професійну підготовку в навчальному закладі Санкт-Петербургу здобуло 22 болгар[259], котрі після повернення на батьківщину зайняли посади у військових структурах, а 4 із них в майбутньому очолили Військове міністерство[260]. Найбільша кількість болгарських випускників з академії Генерального штабу була у 1883 р. – вісім чоловік. Серед них були відомі болгарські військові Христофор Хасапчієв, Вербан Винаров, Атанас Бендерєв. Протягом наступних двох років серед випускників академії Генерального штабу були болгари Радко Димитрієв (1884 р.) та Христо Попов (1885 р.)[261].

Генерал-майор Христофор Хесапчієв під час сербсько-болгарської війни 1885 р. працював помічником начальника Штабу болгарських військ, а по завершенню військових дій став начальником Військового училища в Софії[262]. Вербан Винаров після навчання у Росії повернувся на батьківщину й з 1884 р. працював флігель-ад'ютантом при князі Олександру I Баттенбергу, а після завершення сербсько-болгарської війни – при князі Фердинанду. На початку

---

[258] Правила приема подданных южно-славянских государств в русские военно-учебные заведения с объяснительной запиской и предложениями. Выработаны особым совещанием под председательством Якубовского. – Санкт-Петербург, 1910. – 27 с.

[259] Танчев И. Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878-1912) / И. Танчев. – София: Гутенберг, 2009. – С. 21.

[260] Танчев И. Българи в европейски военноучебни заведения (1878-1912) / И. Танчев // Историчсеки преглед. – № 5-6. – 2000. – С. 199; Ташев Т. Министрите на България 1879-1999. / Т. Ташев. – София: Проф. Марин Дринов, 1999. – С. 197, 347, 363, 397.

[261] Командването на българската войска през войните за национално обединение 1885, 1912, 1913, 1915, 1918./ Съставител Светлозар Недев. – София: Св. Георги Победоносец, 1993. – С. 29, 30, 33, 36, 57.

[262] Енциклопедия «България». – Т. 1. – София: БАН, 1978. – С. 488.

XX ст. генерал-майор В. Винаров очолив Штаб болгарської армії, яким керував до 1908 року[263].

Генерал-лейтенант Атанас Бендерєв по завершенню навчання в Російській імперії деякий час очолював Військове училище в Софії, а протягом 1885 – 1886 рр. був помічником військового міністра Князівства Болгарія[264]. Випускник Миколаївської академії Радко Димитрієв спочатку працював начальником оперативного відділу в Генеральному штабі болгарських військ (1900 – 1904 рр.),а потім був керівником Генштабу (1904 – 1907 рр.)[265].

Майбутній міністр внутрішніх справ Христо Попов, завершивши навчальний заклад у Санкт-Петербурзі, повернувся на батьківщину, де до 1888 р. перебував на військовій службі. Брав участь у сербсько-болгарській війні, командував 1-им піхотним софійським полком. Після військової служби активно займався суспільно-політичною діяльністю. Протягом 1899-1901 рр. був мером болгарської столиці. Проте напередодні Першої Балканської війни знову повернувся до військової служби, на якій перебував до початку Першої світової війни[266].

Провідними військовими діячами Болгарської держави були випускники Миколаївської академії Генерального штабу, котрі наприкінці XIX – на початку XX ст. очолювали Військове міністерство – Р. Стоянов, С. Паприков, М. Савов та Н. Іванов. Протягом 1880-1883 рр. студентами академії були Рачо Петров Стоянов та Стефан Георгієв Паприков.

Болгарський військовий та політик Рачо Петров Стоянов у 1878-1879 рр. здобував початкову військову освіту у Військовому училищі в Софії. Потім

---

[263] Радев С. Т. Строителите на съвременна България. / С. Т. Радев. – Т. 2. – София: Български писател, 1990. – С. 404.

[264] Цураков А. Правителствата на България. Част първа 1879-1913. /Ангел Цураков. – София: Гея-Либрис, 1996. – С. 47.

[265] 125 години Министерство на отбраната. Дигателна библиотека по архивистика и документалистика. – София, 2014. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://electronic-library.org/books/Book%200050.html. – Дата звернення: 25.05.2016.

[266] Ташев Т. Министрите на България 1879-1999. / Т. Ташев. – София: Проф. Марин Дринов, 1999. – С. 378.

продовжив навчання у Миколаївській академії Генерального штабу, яку закінчив у 1883 році[267]. Після повернення до Болгарії поручик Р. Петров працював у Софії ротним командиром Тетевенської 5-ої пішої дружини. Вже 24 березня 1885 р. він отримав звання капітана й був зарахований до складу Генерального штабу Князівства Болгарія, де працював титулярним начальником. У 1887 та 1891 р. Р. Петров очолював софійське Військове училище. Під час викладацької діяльності написав «Записки з військової типографії. Лекції та читання для старших курсів Військового училища», котрі були опубліковані у 1888 році. У тому ж році Р. Стоянов отримав чин підполковника. [268].

Кар'єру військового міністра Рачо Петров розпочав в уряді К. Стоїлова, в якому перебував на міністерській посаді три терміни: з 15 квітня по 19 травня 1894 р., з 19 травня по 9 грудня 1894 р. та з 9 грудня 1894 по 17 листопада 1896 р. У квітні 1894 року Р. Петров очолював Військове міністерство в урядовому кабінеті С. Стамболова[269]. Як військовий міністр Рачо Петров значну увагу приділяв розвиткові болгарської військової преси. Саме він протягом 1888 – 1891 рр. став засновником та головним редактором «Військового журналу», а також видавцем вісника «Свят»[270].

Військова кар'єра Стефана Георгієва Паприкова розпочалась зі служби в 20-ій піхотній дружині. У 1879 р. він закінчив Військове училище в Софії, а в

---

[267] Българските държавни институции 1879-1986. Енциклопедичен справочник. – София, 2008. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://electronic-library.org/books/Book%200009.html. – Дата звернення: 25.07.2016.

[268] Костов Е. Генерал Рачо Петров и строителство на железопътната линия Радомир – Кюстендил – турската граница. / Е. Костов. // Исторически преглед. – 1999. – № 10. – С. 95-98.

[269] Командването на българската войска през войните за национално обединение 1885, 1912, 1913, 1915, 1918./ Съставител Светлозар Недев. – София: Св. Георги Победоносец, 1993. – С. 13.

[270] Ташев Т. Министрите на България 1879-1999. / Т. В. Ташев. – София: Проф. Марин Дринов, 1999. – С. 364.

1883 р. став випускником Миколаївської академії Генерального штабу[271]. Після закінчення сербсько-болгарської війни майор С. Паприков працював начальником Генерального штабу Князівства Болгарія, на цій посаді перебував до 1887 р. Потім деякий час очолював Військове училище, а протягом 1891 – 1895 рр. головував в Адміністративному відділі в штаб-квартирі болгарської армії.

Посаду військового міністра С. Паприков займав протягом 1899 – 1903 рр. в урядах Д. Грекова, Т. Іванчова, Р. Петрова, П. Каравелова, С. Данева[272]. Як військовий міністр С. Паприков багато уваги приділяв для покращення стану регулярної болгарської армії. Напрацьовані ним постанови та правила мали позитивні результати для подальшого становлення болгарської армії.

Вихованець Миколаївської академії Генерального штабу Михайло Попов Савов початкову професійну освіту здобув у софійському Військовому училищі, по завершенню якого у 1879 р. працював підпоручиком в румелійській міліції. Після завершення навчання у Миколаївські академії М. Савов повернувся до Болгарії, де 9 вересня 1885 р. отримав звання капітана та був зарахований до складу Східно-румелійської міліції як ад'ютант стройової частини Військового міністерства. Вже 17 квітня 1885 р. Михайло Савов отримав звання майора й був призначений офіцером Генерального штабу до 5-ої піхотної бригади[273].

Протягом 1891 – 1894 та 1903 – 1907 рр. офіцер М. Савов очолював Військове міністерство Болгарської держави[274]. Як військовий міністр Михайло Попов працював над організаційною структурою болгарської армії. З 1897 р.

---

[271] Форум «Бойна слава» – Стефан Паприков. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://forum.boinaslava.net/showthread.php/6033-Българските-Генерали/page2. – Дата звернення: 16.06.2016.

[272] Ташев Т. Министрите на България 1879-1999. / Т. В. Ташев. – София: Проф. Марин Дринов, 1999. – С. 348.

[273] Руменин Р. Офицерският корпус в България 1878-1944 г. – Том първи. Том втори. А – З. / Р. Руменин. – София: Св. Георги Победоносец, 1996. – С. 180.

[274] Командването на българската войска през войните за национално обединение 1885, 1912, 1913, 1915, 1918./ Съставител Светлозар Недев. – София: Св. Георги Победоносец, 1993. – С. 56.

він був начальником Військового училища в Софії. Під час керівництва в училищі М. Савов написав робоу «Розпорядження у Військовому училищі (1897 – 1903)»[275]. Варто зазначити, що в 1904 р. М. Савов отримав звання генерал-майора, а в 1907 р. був звільнений із лав болгарської армії через обвинувачення у корупції при закупівлі зброї за кордоном. Проте, звинувачення не були обґрунтованими, тому 30 жовтня 1908 р. він отримав звання генерал-лейтенанта. До військової служби повернувся напередоні Першої Балканської війни 1912 – 1913 рр.

Протягом 1882 – 1885 рр. у Миколаївській академії Генерального штабу здобував військову освіту болгарин Іванов Нікола Іванов. Під час російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр. Н. Іванов перебував у добровольчому загоні, а в 1879 р. ввійшов до складу першого випуску софійського Військового училища.

Військова кар'єра Н. Іванова почала успішно розвиватись після об'єднання країни у 1885 р. Ще під час сербсько-болгарської війни він був офіцером від Генерального штабу в Центральній колоні, а після закінчення військових дій отримав звання флігель-ад'ютанта. У 1887 р. старший офіцер Н. Іванов став начальником інженерно-стройового відділу при Військовому міністерстві Князівства Болгарія. Протягом 17 – 29 листопада 1896 року полковник Нікола Іванов тимчасово керував Військовим міністерством, а міністерську посаду займав від 29 листопада 1896 р. до 18 січня 1899 р. в урядовому кабінеті К. Стоїлова[276].

Протягом 1895 – 1897 рр. у Князівстві Болгарія було створено Вищий офіцерський корпус, який призначався для підвищення кваліфікації місцевих військових, а також для їхньої підготовки для вступу в закордонні військові академії. Першим головою цього корпусу був Н. Іванов. Проте основний внесок міністра Н. Іванова полягає в тому, що він здійснив результативне

---

[275] Ташев Т. В. Министрите на България 1879-1999. / Т. В. Ташев. – София: Проф. Марин Дринов, 1999. – С. 397.

[276] Командването на българската войска през войните за национално обединение 1885, 1912, 1913, 1915, 1918./ Съставител Светлозар Недев. – София: Св. Георги Победоносец, 1993. – С. 68-67.

реформування у питанні озброєння болгарської армії. Крім того, як міністр Н. Іванов провів новий військовий поділ країни на дільничі області, полкові військові райони та військові округи[277].

Наприкінці XIX – на початку XX століття значна кількість болгарських студентів навчалася у Миколаївській військово-інженерній академії Санкт-Петербургу. Після закінчення російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр. на навчання до цієї військово-інженерної академії Росії були направленні Ж. Велчев, А. Узунов, Г. Іванов, С. Добревський, Г. Вазов, Ст. Ковачов та ін.[278]. У загальному рахунку протягом 1879 – 1915 рр. випускниками Миколаївської військово-інженерної академії був 21 болгарський військовий[279].

Військовий інженер Жеко Велчев завершив навчання у Російській імперії у 1883 р. Після повернення на батьківщину деякий час займався викладацькою діяльністю у Військовому училищі, де читав курс з фортифікації. У 1885 р. розпочалась його військова кар'єра при болгарському Військовому міністерстві. Спочатку Ж. Велчев працював начальником інженерного відділу у Військовому міністерстві Князівства Болгарія, а згодом отримав призначення на посаду головного інженера болгарських військ. На початку XX ст. полковник Ж. Велчев став начальником однієї із головних структур військово-інженерного відомства при болгарському Військовому міністерстві – технічної частини[280].

У 1884 р. випускником військово-інженерної академії став Георгі Іванов, котрий також тривалий час працював при Військовому міністерстві Князівства

---

[277] Ташев Т. Министрите на България 1879-1999. / Т. В. Ташев. – София: Проф. Марин Дринов, 1999. – С. 197.

[278] Ташев Т. Министрите на България 1879-1999. / Т. Ташев. – София: Проф. Марин Дринов, 1999. – С. 73; Командването на българската войска през войните за национално обединение 1885, 1912, 1913, 1915, 1918 / Съставител Светлозар Недев. – София: Св. Георги Победоносец, 1993. – С. 28, 41, 60, 68.

[279] Танчев И. Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878-1912) / И. Танчев. – София: Гутенберг, 2009. – С. 22.

[280] Форум «Бойна слава» – Велчев Жеко Велчев. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://forum.boinaslava.net/showthread.php/6579-Неосъществените-генерали/page2. – Дата звернення: 17.06.2016.

Болгарія. Спочатку він займав посаду начальника інженерного відділу, а згодом став очільником військово-інженерної інспекції[281]. Працюючи у Військовому міністерстві Г. Іванов значну увагу приділяв будівництву нових фортифікаційних укріплень та військових казарм.

Протягом 1879 – 1885 рр. у Миколаївській військово-інженерній академії навчався Атанас Узунов. Навчання в академії завершив напередодні сербсько-болгарської війни 1885 р., тому відразу ж після повернення до Болгарії брав участь у військових діях. Під час війни активно працював над украпленням Віденської фортеці, а після її закінчення був призначений комендантом міста Русе. Проте, через участь у русофільському офіцерському бунті 19 лютого 1887 року, майор А. Узунов був заарештований та засуджений до смертної кари[282].

Серед випускників Миколаївської військово-інженерної академії Санкт-Петербургу також зустрічаються болгарські військові міністри. Так, Георгій Мінчев Вазов після навчання в Одеському піхотному училищі продовжив навчання у військово-інженерній академії Санкт-Петербургу, яку закінчив у 1888 р.[283]. Початком його військової кар'єри була служба писарем у Тимчасовому управлінні у м. Свиштові. У 1885 р. Г. Вазов працював викладачем військової фортифікації у Військовому училищі Софії, а через участь у серпневому путчі 1886 р. він змушений був емігрувати до Росії, де під час військової служби отримав звання полковника.

У 1898 році полковник Г. Вазов був офіційно прийнятий на службу до болгарської армії, а в наступному році став завідувачем відділу інженерних справ при Військово-інженерній інспекції. У 1906 р. вже генерал-майор Г. Вазов працював інспектором інженерних військ. Однак його успішна військова кар'єра зупинилась у 1908 р. через звинувачення у фальсифікаціях з

---

[281] Форум «Бойна слава» – Иванов Георги Иванов. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://forum.boinaslava.net/showthread.php/6033-Българските-генерали/page4/. – Дата звернення: 17.06.2016.

[282] Командването на българската войска през войните за национално обединение 1885, 1912, 1913, 1915, 1918 / Съставител Светлозар Недев. – София: Св. Георги Победоносец, 1993. – С. 41.

[283] Там само. – С. 73.

приводу придбання бомб для болгарської армії. У зв'язку з цим його звільнили з військової служби. В результаті проведення судового розслідування генерала було виправдано. Тому напередодні Першої Балканської війни Г. Вазов знову повернувся до військової служби. Спочатку працював начальником військових повідомлень та етапів тилового управління, а під час Другої Балканської війни Г. Вазов був військовим міністром Князівства Болгарія. Міністерську посаду займав протягом червня-серпня 1913 року в урядових кабінетах Ст. Данева та В. Радославова[284].

У 1882 – 1883 рр. у Миколаївській військово-інженерній академії Санкт-Петербурга навчався Стиліян Ковачов. Початкову освіту він здобув у м. Ямбол у приватного вчителя А. Кожухарова. В 1879 р. Ст. Ковачов став випускником Військового училища в Софії й працював командиром взводу 2-ої роти навчальної дружини Східно-румелійської міліції. Протягом 1886 – 1894 рр. поручик Ст. Ковачов був начальником канцелярії Військового міністерства Болгарії, а напередодні Другої Балканської війни 1913 р. генерал Ст. Ковачов був призначений військовим міністром в урядовому кабінеті Ст. Данєва. Проте через складну ситуацію на фронті змушений був залишити посаду й прийняти командування Родопським загоном. Слід зазначити, що в історіографії зустрічаємо звинувачення в строну Ст. Ковачова у питанні поразки болгарських військ у Балканській війні 1913 року. Деякі дослідники зазначають, що будучи русофілом, він дезінформував уряд Софії у питаннях сутуації на фронтах під час ведення військових дій[285].

Досить популярним навчальним закладом серед болгарського студентства була й Олександрівська військово-юридична академія в Санкт-Петербурзі. З моменту закінчення російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр. та до вступу

---

[284] Енциклопедия «България» / Българска акад. на науките. Гл. ред. В. Георгиев. Т. 1. – София: Изд. на БАН, 1978. – С. 572.

[285] Гочев Я. Пропиляната българска победа при Криволак през 1913 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.sitebulgarizaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=563:19&catid=29:2010-04-24-09-14-13&Itemid=61

Болгарії у Першу світову війну військово-юридичну академію завершило понад 30 болгар[286].

Першим болгарським офіцером із юридичною освітою був Георгі Агура, котрий завершив військово-юридичний навчальний заклад Росії у 1883 році[287]. Після повернення на батьківщину Г. Агура в 1885 р. спочатку був начальником військово-судової частини, а потім отримав підвищення до посади головного військового прокурора Князівства Болгарія[288]. Крім політичних справ Георгі Агура займався викладацькою діяльністю у Військовому училищі, де протягом 1886 – 1901 рр. читав курс з правознавства та етики.

Вихованцем Військово-юридичної академії був болгарин Константин Атанасов (Коста Паніца), котрий до вступу у вищий навчальний заклад спочатку завершив Констянтинівське військове училище. Військово-юридичну академію К. Атанасов закінчив у 1883 році[289]. Після повернення до Князівства працював у військово-судовому відомстві болгарського війська. Брав активну участь у сербсько-болгарській війні та в підготовці об’єднання країни у 1885 р. Проте через участь у замаху на князя Фердинанда, майор К. Паніца був засуджений до смертної кари[290].

Наступне місце серед навчальних закладів Російської імперії, де отрумували фохову підготовку майбутні болгарські військові, належить санкт-петербурзькій Михайлівській артилерійській академії. Відомими її

---

[286] Танчев И. Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878-1912) / И. Танчев. – София: Гутенберг, 2009. – С. 22.

[287] Д. Папазов. LiberMemorialisГенерал-майор Георги Василиевич Агура. [По случай] неговата 25 годишна дейност като главен военен прокурор (18 септември 1885-18 септември 1910 г.) / Д. Папазов – София: Печатница П.М. Бъзайтов, 1910. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://pesenproject.wordpress.com/2012/12/19/liber-memorialis-георги-василиевич-агура/. – Дата звернення: 14.06.2016.

[288] Танчев И. Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878-1912) / И. Танчев. – София: Гутенберг, 2009. – С. 35.

[289] Димитров Т. Процесът срещу майор Коста Паница през 1890 година. / Тодор Димитров. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://harrybg.blogspot.com/2007/09/1890.html. – Дата звернення: 14.06.2016.

[290] Венедиктов Й. История на доброволците в Сръбско-българската война. / Й. Венедиктов. – София: Сливница, 1935. – С. 138-140.

випускниками були болгарські військові С. Ванков та міністр О. Панов[291], а повний курс академії наприкінці XIX – на початку XX ст. завершило 30 болгар[292].

Симеон Ванков до навчання в академії спочатку завершив військове Костянтинівське артилерійське училище в Санкт-Петербурзі, а вже потім, у 1883 р., став випускником Михайлівської артилерійської академії[293]. У 1885 році С. Ванков був одним із органзаторів та першим очільником болгарського технічного товариства в м. Русе[294].

Оскільки практика підготовки болгарської молоді в навчальних закладах імперії існувала і до початку російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр., то в 1876 р. Констянтин Никифоров Попконстантінов завершив навчання в миколаївському реальному училищі, а з 1876 р. продовжував навчання у Константинопольському артилерійському училищі в Санкт-Петербурзі. По завершенню війни К. Никифоров отримав звання підпоручика і повернувся на навчання до Санкт-Петербургу, де в 1883 р. з відзнакою закінчив Михайлівську артилерійську академію[295]. З 1883р. він працював помічником начальника артилерійського управління у Військовому міністерстві Князівства Болгарія. Заслугою К. Никифорова було проведення військової реформи, в результаті якої болгарська армія прийняла на озброєння німецькі знаряддя Круппа, які замінили російські фунтові бронзові знаряддя. Така реформа показала ефективні результати під час сербсько-болгарської війни 1885 р.

---

[291] Радев С. Строителите на съвременна България. / С. Т. Радев – Т. 1. – София: Български писател, 1990. – С. 624.

[292] Танчев И. Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878-1912) / И. Танчев. – София: Гутенберг, 2009. – С. 21.

[293] Командването на българската войска през войните за национално обединение 1885, 1912, 1913, 1915, 1918 / Съставител Светлозар Недев. – София: Св. Георги Победоносец, 1993. – С. 34.

[294] Руменин Р. Офицерският корпус в България 1878-1944 г. – Том първи. Том втори. А – З. / Р. Руменин. – София: Св. Георги Победоносец, 1996. – С. 35.

[295] Ташев Т. В. Министрите на България 1879-1999. / Т. В. Ташев. – София: Проф. Марин Дринов, 1999. – С. 345.

Після об'єднання країни в 1885 р. російські офіцери, які займали командні посади в болгарській армії, повертались на службу до Російської імперії. Тепер на ці посади призначали болгар. Так, капітан К. Никифоров став першим болгарином, який посів посаду військового міністра. Як міністр К. Никифоров проводив активну підготовку до сербсько-болгарської війни 1885 р. Він наказав укріпити Відінську фортецю й залучив болгарську міліцію до захисту західних прикордонних районів. Молодий міністр проявив себе як професійний організатор та військовий стратег. Міністерську посаду він займав до 31 серпня 1886 року[296]. Після завершення політичної кар'єри майор К. Никифоров викладав артилерію у Військовому училищі та написав книгу «Керівництво артилерією». У 1889 р. колишній міністр став засновником та редактором газети «Тирновська конституція»[297]. Проте основною заслугою К. Никифорова є те, що він став основоположником болгарської військово-теоретичної думки.

На початку 80-х рр. XIX ст. у Михайлівській артилерійській академії навчався Олімпій Спиридонов Панов. У 1883 р. він завершив навчальний заклад і повернувся на батьківщину, де прийняв командування 5-ою батареєю 1-го артилерійського полку[298]. Після об'єднання країни капітан О. Панов очолив болгарську артилерію. Під час сербсько-болгарської війни майбутній міністр показав себе як професіонал своєї справи й сприяв перемозі болгарських військ у битві під Сливницею[299].

У квітні 1886 р. майор О. Панов очолив Софійський артилерійський гарнізон. Після серпневого путчу 1886 р. О. Панов з 24 по 28 серпня очолював

---

[296] Командването на българската войска през войните за национално обединение 1885, 1912, 1913, 1915, 1918 / Съставител Светлозар Недев. – София: Св. Георги Победоносец, 1993. – С. 20.

[297] Ташев Т. Министрите на България 1879-1999. / Т. В. Ташев. – София: Проф. Марин Дринов, 1999. – С. 346.

[298] Командването на българската войска през войните за национално обединение 1885, 1912, 1913, 1915, 1918./ Съставител Светлозар Недев. – София: Св. Георги Победоносец, 1993. – С. 24-25.

[299] Радев, Симеон. Строителите на съвременна България. / С. Т. Радев. Том 1. – София: Български писател, 1990. – С. 624.

Військове міністерство у тимчасовому уряді П. Каравелова[300]. У 1887 р. брав участь у повстанні офіцерів-русофілів в місті Русе. Після його невдачі був арештований та переданий суду. За рішенням суду був засуджений до смертної кари та був розстріляний[301].

Військова кар'єра майбутнього військового міністра Никифора Петрова Никифорова розпочалась зі служби в болгарській піхоті, де він працював інспектором. У 1879 р. Н. Никифоров закінчив Військове училище в Софії, а в 1884 р. став випускником Офіцерської стрілкової школи в Оранієнбаумі[302]. З 1895 року розпочалась його військова кар'єра підполковника у військовому міністерстві Князівства Болгарія. У 1904 р. генерал-майор Н. Никифоров працював начальником Адміністративного відділу та Канцелярії Військового міністерства. На посаді військового міністра перебував протягом 1911 – 1913 рр. в уряді І. Гешова. Основний внесок міністра Никифорова полягав у розробці та прийняті закону «Про військові академії та Тимчасові правила проходження військової служби під час війни»[303].

Значна частина болгарських військових здобувала професійну підготовку у військових школах та училищах імперії. Найпопулярнішою серед болгар була Офіцерська артилерійська школа в Царському селі. За підрахунками болгарського історика І. Танчева протягом 1878 – 1912 рр. випускниками цього навчального закладу стало понад 50 болгарських військових[304].

Піднімаючи питання прийому болгар до навчальних закладів Росії, варто зазначити, що наприкінці XIX ст. система зарахування південних слов'ян до військових установ імперії регламентувалася керівництвом самих навчальних

---

[300] Руменин Р. Офицерският корпус в България 1878-1944 г. – Том трети. Том четвърти. И – О. / Р. Руменин. – София: Св. Георги Победоносец, 1996. – С. 180.
[301] Радев, Симеон. Строителите на съвременна България. / С. Т. Радев. – Том 2. София: Български писател, 1990. – С. 602-605.
[302] Танчев И. Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878-1912) / И. Танчев. – София: Гутенберг, 2009. – С. 162.
[303] Ташев Т. Министрите на България 1879-1999. / Т. В. Ташев. – София: Марин Дринов, 1999. – С. 226-227.
[304] Танчев И. Българи в европейски военноучебни заведения (1878-1912) / И. Танчев. – София: Губенберг, 2009. – С. 22.

закладів, але на початку XX ст. ситуація дещо змінилася. У 1901 р. були затверджені «Правила прийому в російські навчальні заклади студентів-іноземців з Балкан»[305], а у 1910 р. – «Правила прийому підданих південнослов'янських держав у російські військово-навчальні заклади»[306]. У зазначених документах чітко регламентувалися основні вимоги та правила щодо зарахування балканських студентів, в тому числі й болгар, до військово-навчальних закладів Росії.

Характеризуючи вищезазначені документи, необхідно зазначити, що прийом до спеціальних військово-навчальних закладів та офіцерських шкіл Російської імперії здійснювався двояким чином:

1) до військово-навчальних закладів та шкіл, за виключенням кадетських корпусів і військово-фельдшерських шкіл, піддані південнослов'янських держав приймалися лише за проханням про кожного із абітурієнтів. Такі прохання здійснювали відповідні урядові установи. Обов'язковим був відгук про абітурієнта від місцевого російського агента. Лише після цього дипломатичні представники переправляли клопотання до Першого Департаменту Міністерства Закордонних справ, яке після свого висновку, направляло запит до військового чи морського міністрів;

2) до кадетських корпусів та військово-фельдшерських шкіл зараховувалися вихованці за проханнями, котрі подавалися на ім'я російських дипломатичних представництв в тих державах, підданими яких були прохачі, в даному випадку на ім'я російського представника в Софії[307].

Всі клопотання відправляли до Комісії з питань освіти в Російській імперії південних слов'ян, яка входила до складу Першого Департаменту Міністерства Закордонних справ. Саме ця Комісія передавала прохання до Головного

---

[305] ЦДІАК України, ф. 711, оп. 3, спр. 2576, 2-3арк.

[306] Правила приема подданных южнославянских государств в русские военно-учебные заведения с объяснительной запиской и предложениями. Выработаны особым совещанием под председательством Якубовского. – Санкт-Петербург, 1910. – 27 с.

[307] ЦДІАК України, ф. 711, оп. 3, спр. 2576, 2 арк.

управління військово-навчальних закладів й до Головного військово-санітарного управління, де відбувався подальший розгляд справи.

Зарахування до кадетських корпусів, які знаходилися під керівництвом Військового міністерства, здійснювався за дещо відмінними правилами. Щорічно в Головному управлінні військово-навчальних закладів для південних слов'ян залишали 15 казеннокоштних вакансій у кадетських корпусах. Крім цих 15 вакансій, слов'янські уродженці, в тому числі й болгари, могли навчатися за власний рахунок. До прийому допускалися лише ті кандидати, котрих обирала вищезазначена комісія. Зарахування без розгляду комісії не здійснювалося. Приймали до кадетських корпусів тільки тих кандидатів, котрі успішно складали вступні іспити. Крім того, для південнослов'янських абітурієнтів встановлювалися певні вікові обмеження. Так, вступ до кадетських корпусів був можливий у віці від 10 до 19 років. Відповідно, абітурієнтів віком від 10 до 13 років зараховували до 1-го класу, 11-14 – до 2-го, 12-15 – до 3-го, 13-16 – до 4-го, 14-17 – до 5-го, 15-18 – до 6-го, 16-19 – до 7-го класу[308].

Одним із центрів військової підготовки болгарських спеціалістів були військово-морські навчальні заклади Російської імперії. У 80-х рр. XX ст. болгарські піддані зустрічалися у Морському училищі Санкт-Петербурга. Характерною ознакою навчання болгар у цьому навчальному закладі була низька успішність, котра пояснювалася поганим володінням російською мовою.

З середини 90-х рр. XIX ст. майбутніх кадрових офіцерів князівського флоту все частіше стали направляти до військово-морських навчальних закладів Санкт-Петербурга (з 1898 р.) та Кронштадта (з 1905 р.).

На початку XX ст. ситуація з успішністю болгарських офіцерів змінилася на краще. Відтепер Військове міністерство Болгарської держави започаткувало спеціальні конкурсні іспити на знання російської мови, за якими визначали,

---

[308] Правила приема подданных южнославянских государств в русские военно-учебные заведения с объяснительной запиской и предложениями. Выработаны особым совещанием под председательством Якубовского. – Санкт-Петербург, 1910. – С. 7-10.

кого із кандидатів варто було відправляти для продовження навчання до імперії[309].

Першим болгарином, котрий здобував професійну освіту в мореходних класах Російської імперії, був Сава Манолов[310]. Лоцман С. Манолов з 1886 р. служив матросом у болгарському військово-морському флоті – Флотилії та Морській частині. Після служби у болгарському флоті С. Манолов, починаючи з 20 травня 1896 року, працював другим помічником-капітаном пароплаву «Болгарія» Болгарського Торгового Пароплавного товариства. У 1888 р. він записався до Мореходного училища імператора Петра Великого у м. Нарва. Через три роки С. Манолов успішно склав випускні іспити у навчальному закладі Санкт-Петербурга й повернувся на батьківщину. Вже у 1904 р. Сава Манолов став першим болгарським капітаном судна в торговому флоті Князівства Болгарія[311].

Оскільки розрив дипломатичних відносин з Російською імперією не ставив заборону на навчання болгарських підданих у навчальних закладах імперії[312], то вже в 1891 р. Тодор Цонаков був відправлений на навчання до мореходних класів Санкт-Петербурга. У 1894 р. він успішно закінчив класи й повернувся до Князівства у якості штурмана каботажного плавання[313].

Слід зазначити, що служба на флоті була досить привабливою серед болгарського населення. Саме цим, можна пояснити той факт, що десятки болгар за власний рахунок продовжували вступати до російських військово-

---

[309] Кожухаров А. Н. Болгарские слушатели артиллерийского офицерского класса (1901-1914 гг.) / А. Кожухаров // Новая и новейшая история. – 2013. – № 1. – С. 216.

[310] Сава Ив. Манолов // Морски ратник. – Година III. – Брой 61-62. – Варна, 1-5 априлъ 1929. – С. 1-2.

[311] Кожухаров А. Н. Обучението на българските морски офицери зад граница (1882 - 1944). / А. Н. Кожухаров. – Варна: Тера Балканика, 2015. – С. 112.

[312] Кожухаров А., Емелин А. Дебютът на обучението на българи в Морското училище в Санкт Петербург (1882-1889) / А. Кожухаров, А. Емелин // Исторически преглед. – 2010 – Кн. 3-4. – С. 136.

[313] Кожухаров А. Воспитанники русских мореходных классов в военном флоте Болгарии в начале XX в. / А. Кожухаров // Вопросы истории –2011. – № 2. – С. 114.

морських закладів. Після утворення у 1879 р. болгарського військово-морського флоту у Князівстві Болгарія всіляко намагалися налагодити комерційне судноплавство. Всі ці процеси значно підвищували популярність військової діяльності, що призводило до збільшення кількості болгарських студентів, котрі здобували професійну освіту за межами Князівства. Багато із них прагнули стати офіцерами військово-морського флоту або ж комерційного судноплавства.

Серед майбутніх офіцерів торгового флоту Князівства Болгарія присутня тенденція обрання для навчання мореходних класів чорноморського узбережжя. Так, на початку XX ст. Страшимір Асенов та Антон Прудкін закінчили Миколаївські, а Ненчо Думанов та Антон Гергієв – Севастопольські мореходні класи. Найчисельнішою була група вихованців Морського училища імператора Олександра II в Херсоні. Його випускниками на межі XIX – XX ст. були військово-морські офіцери К. Костов, В. Каракашев, В. Касабов, Ц. Тодоров та В. Вичев, а також капітани дальнього плавання – Г. Карловски та О. Ангелов[314].

Орієнтацію на мореходні класи узбережжя Чорного моря можна пояснити їхньою територіальною близькістю з кордонами Болгарії, а цим самим і можливістю зменшити витрати на навчання, що було досить важливим фактором у виборі місця навчання. Адже, значна частина болгар здобувала військово-морську освіту за власний рахунок. Хоча були випадки, коли студенти з Болгарії мали стипендії. Для прикладу можна навести стипендіата Ангела Стайкова, котрий у 1900 р. закінчив мореходне училище Петра Великого у місті Нарва.

Необхідно зауважити, що плата за навчання у чорноморських навчальних закладах була не високою й становила у 1899 р. 20 рублів (52 лева) за один навчальний рік[315]. Існували випадки, коли болгарські організації Російської

---

[314] Кожухаров А. Н. Болгарские слушатели артиллерийского офицерского класса (1901-1914 гг.). / А. Н. Кожухаров. // Новая и новейшая история. – 2013 – № 1.– С. 216-220.

[315] Танчев И. Българи в европейски военноучебни заведения (1878-1912) / И. Танчев // Историчсеки преглед. – 2000. – № 5-6. – С. 200.

імперії брали на себе витрати за професійну підготовку своїх земляків. Так, у 1903 р. за сприяння Санкт-Петербурзького слов'янського благодійного товариства болгарин Др. Чизмаров, що навчався у мореходних класах Феодосії, отримав фінансову допомогу у розмірі 10 рублів[316].

До Першої світової війни значна частина майбутніх офіцерів військово-морського флоту Болгарської держави здобувала професійну підготовку в Морському інженерному училищі імператора Миколи I (МІУ), яке знаходилося в Кронштадті. Навчання майбутніх болгарських морських офіцерів в МІУ відбувалося в період з 1906 по 1915 рік. У 1885 – 1890 рр. болгари здобували професійну освіту в Морському Технічному училищі (попереднику МІУ). Говорячи про навчання болгар в Технічному училищі Морського відомства (ТУМВ), слід пару слів сказати про сам навчальний заклад. ТУМВ розташовувалося в Кронштадті і, починаючи з 1876 р., вважалося вищим навчальним закладом імперії. До 1885 р. училище мало чотири відділи: штурманський, механічний, артилерійський та кораблебудівний. Таким чином, підготовленні тут болгарські кадри повністю відповідали запитам молодого флоту Князівства. Перші болгарські студенти-стипендіати зустрічаються тут у 1885 році[317]. У цьому контексті перевагою вступу болгар до Технічного училища Кронштадту була відсутність тут станових обмежень, на відмінну від Морського училища, яке було привілейованим навчальним закладом.

Восени 1885 р. на навчання до ТУМВ було відправлено двох стипендіатів від Князівства Болгарія – Тодора Соларова та випускника реальної гімназії міста Русе Димитра Карамаждракова[318]. Т. Соларов закінчив навчальний заклад

---

[316] Кожухаров А. Н. Обучението на българските морски офицери зад граница (1882 - 1944). / А. Н. Кожухаров. – Варна: Тера Балканика, 2015. – С. 114.

[317] Кожухаров А. Н., Наймушин И. Н. Обучение болгар в кронштадтском Техническом училище Морского ведомства (1885-1893) / А. Н. Кожухаров, И. Н. Наймушин // Кортик. Флот. История. Люди. – 2011. – № 12. – С. 37.

[318] Вълков Г. Българското опълчение. Формиране, бойно използване и историческа съдба / Г. Вълков – София: Военно издателство, 1983. – С. 39-40.

у 1890 р., отримавши звання молодшого інженер-механіка[319]. Д. Карамаждраков не завершив ТУМВ через хворобу й повернувся до Болгарії, отримавши відповідне «свідоцтво про звільнення». Проте це ніяк не вплинуло на його військову кар'єру на батьківщині, де він, відразу ж після повернення проходив службу стройовим офіцером у болгарській флотилії. Д. Карамаждраков був морським офіцером, служив в портовій роті в місті Русе, де з 1897 р. очолював Морську унтер-офіцерську школу. Протягом 1891 – 1898 рр. викладав алгебру та геометрію у Вищому військо-морському училищі у місті Варна. Його військова кар'єра завершилася у 1908 р., коли він у званні капітан-лейтенанта пішов у відставку[320].

На думку А. Кожухарова, у ТУМВ був й другий болгарський випуск, до складу якого входив лише один випускник – Страшимир Кисімов. До вступу в училище Кронштадту він мав атестат про завершення Софійської чоловічої класичної гімназії. Можливо, саме тому, він мав найбільш високий освітній ценз серед усіх болгарських вихованців ТУМВ. До лав студентства Технічного училища він був зарахований 22 січня 1889 року, після дозволу Головного морського штабу Про його успішне навчання свідчить той факт, що вже 22 вересня 1892 року він отримав звання кондуктора й був переведений до випускного класу. А вже наступного року С. Кисімов став випускником механічного відділу ТУМВ, отримавши звання молодшого інженер-механіка[321].

Випускники ТУМВ зробили досить вагомий внесок у становлення болгарської флотилії. Особливе значення їхня діяльність мала для розвитку військово-морської освітньої системи. Основний внесок у болгарську флотську історію Димитра Карамаждракова та Тодора Соларова полягає в тому, що обидва були начальниками Морського училища у місті Варна. Вони здійснили значну практичну роботу для розвитку болгарської флотилії. Особливо проявив

---

[319] Кожухаров А. Н. Обучението на българските морски офицери зад граница (1882 - 1944). / А. Н. Кожухаров. – Варна: Тера Балканика, 2015. – С. 19.

[320] Там само. – С. 81.

[321] Кожухаров А. Н., Наймушин И. Н. Обучение болгар в кронштадтском Техническом училище Морского ведомства (1885-1893) // Кортик. Флот. История. Люди. – № 12. – 2011. – С. 39.

себе Т. Соларов. Під його керівництвом училище перемістилося із Руссе до Варни, а у 1904 р. отримало новий статус і стало першим середнім технічним училищем Князівства Болгарія. Тодор Соларов став творцем перших навчальних посібників на болгарській мові в історії Морського училища. Так, вперше на болгарській мові були надруковані декілька підручників в області техніки та морської зброї[322].

Протягом 1906 – 1911 рр. стипендіатом Морського інженерного училища був болгарин Олександр Божков. 30 вересня 1906 року його відправили на навчання за наказом флотського відділення Військового відомства Болгарії. До навчання в Санкт-Петербурзі І. Божков закінчив реальну гімназію в місті Русе. На достатньому рівні володів російською, французькою та англійською мовами. В училищі навчався на машинному відділенні[323]. З 1912 р. інженер О. Божков перебував на викладацькій посаді в болгарському Машинному училищі, де читав курс лекцій по суднобудуванню.

Наступними стипендіатами МІУ стали вихованці Військової гімназії та Військового училища в Софії. У 1910 р. до Морського інженерного училища були зараховані Георгі Ненов та Георгі Буков[324]. Вони успішно пройшли теоретичний курс, а в 1913 р. відбували практику на крейсері «Громобій». Отримавши дипломи у 1914 р., вони провели плавальне стажування й повернулися до Болгарії.

Остання і найбільш значна група болгар була зарахована до МІУ у 1912 році. До її складу ввійшли вихованець Військової гімназії та Військового училища в Софії Койчо Георгієв та стипендіати Нікола Вілєв Вілчєв та Васил

---

[322] Кожухаров, А. Н. Болгарские офицеры – воспитанники Морского инженерного училища императора Николая I. / А. Н. Кожухаров // Военно-исторический журнал. – 2009. – № 3. – с. 32.

[323] Кожухаров, А. Болгарские офицеры – воспитанники Морского инженерного училища императора Николая I. / А. Кожухаров // Военно-исторический журнал. – 2009. – № 3. – С. 32.

[324] Виноградов В. И. Создание болгарской национальной армии / В. И. Виноградов // Из цикла «Помощь России в государственном строительстве Болгарии» – [Електронний ресурс] – Режим доступа: http://xn--80aa2bkafhg.xn--p1ai/article.php?nid=4305.

Пачеманов. Відомо, що вони закінчили підготовчий курс того ж училища, але через початок Першої світової війни змушені були закінчити свою освіту в короткі терміни. Вони здавали іспити екстерном. В результаті дипломи отримали тільки Васил Пачеманов та Койчо Георгієв, а Нікола Вілчєв повернувся на батьківщину без нього[325].

Значна частина майбутнього офіцерського складу Князівтсва Болгарія проходила професійну підготовку в Морському кадетському корпусі (з 1906 р. – Морський корпус) в Санкт-Петербурзі (табл. 3.2.). Протягом 1889 – 1914 рр. у Морському корпусі навчалося 15 майбутніх болгарських офіцерів, з яких 13 закінчили повний курс навчання. Після завершення теоретичного курсу всі студенти Морського корпусу проходили обов'язкову практику.

Таблиця 3.2.

Список болгарських випускників Морського кадетського корпусу[326]

№	ПІБ	Період навчання
1	Георги Петров Купов	1899 – 1905
2	Стефан Атанасов Калчев	1899 – 1905
3	Олександр Андрєєв Манолов	1899 – 1905
4	Іван Андрєєв Михайлов	1905 – 1909
5	Кирил Цвєтков Мінков	1905 – 1909
6	Любен Лазаров Пулієв	1906 – 1909
7	Кирил Герогієв Свєтогорски	1906 – 1909
8	Володимир Лазаров Обрешков	1907 – 1910
9	Тодор Василєв Тодоров	1907 – 1910
10	Васил Геогрієв Ігнатов	1909 – 1912
11	Велізар Велізаров Пєєв	1909 – 1912

[325] Кожухаров, А. Болгарские офицеры – воспитанники Морского инженерного училища императора Николая I. / А. Кожухаров // Военно-исторический журнал. – 2009. – № 3. – С. 33.

[326] Кожухаров А. Бъгларски стипендианти в Морския копус – Санкт Петербург (1899-1914 г.): обучение и образователни аспекти на кариета им. / А. Кожухаров // Педагогика. – Т.1. – 2011. – С. 130-131.

12	Сава Ніколов Іванов	1910 – 1914
13	Георги Георгієв Славянов	1910 – 1914
14	Асен Константинов Тошев	1912 – 1914
15	Димитр Христов Зидаров	1912 – 1914

Важливим центром підготовки майбутніх офіцерських кадрів для болгарської армії були навчальні заклади Кронштадту. На початку XX ст. стипендіати Військового міністерства Болгарії були зараховані до кронштадтського Артилерійського офіцерського класу. Одним із перших болгарських випускників офіцерського класу був мічман I розряду Ангел Димитров Димитров[327]. У всій час він закінчив австро-угорськуІмператорську і королівську академію комерції і мореплавання в м. Трієст (1894 р.). Мав досвід роботи офіцерської служби в Дунайській флотилії Князівства. До Кронштадту він прибув у 1901 р., а в 1902 р. успішно закінчив російський військовий заклад.

У цьому контексті варто сказати, що у 1901 році в Болгарії були відкриті власні курси підготовки штаб-офіцерів. Вони створювались як аналог офіцерських класів в Кронштадті. Проте в 1903 р. курси закрили. Тому з 1901 по 1914 рік болгарське Військове відомство продовжувало відправляло своїх підопічних для підвищення кваліфікації до навчальних установ імперії.

Протягом 1902 – 1903 рр. в Артилерійському офіцерському класі навчався мічман I розряду Борис Христов Попов, який після навчання в Імператорській і королівській академії комерції і мореплавання в м. Трієст був відправлений на навчання до Російської імперії. Ще одним вихованцем цього артилерійського класу був Рашко Русєв Серафимов. Після навчання він повернувся на батьківщину та став першим болгарським підводником[328].

---

[327] Кожухаров А. Болгарские слушатели артиллерийского офицерского класса (1901-1914 гг.) / А. Кожухаров // Новая и новейшая история. – 2013. – № 1. – С. 216.

[328] Кожухаров А. Главный центр повышения квалификации болгарских офицеров. Кронштадт. Минные классы. 1901-1904 гг. / А. Кожухаров // Военно-исторический журнал. – 2012. – № 10. – С. 38.

У 1903 р. до кронштадтського офіцерського класу були зараховані лейтенанти Михаїл Ніколов Попов та Димитр Добрєв Добрєв[329]. Обоє закінчили Військове (сухопутне) училище в Софії, але з часом вирішили стати морськими офіцерами. Варто зазначити, що в 1883 р. Димитр Добрєв Добрєв закінчив реальне училище в Москві. У 80-х рр. XIX ст. він пройшов курс підвищення кваліфікації у автро-угорській Мінній школі у місті Фіуме. За вказівками Військового міністерства проходив навчальний курс у Мінно-артилерійському офіцерському класі. Проте, в кінцевому рахунку, був відправлений до Кронштадту, де вивчав артилерійські системи.

У Болгарії випускники Артилерійського офіцерського класу працювали в Артилерійській школі. Вона була створена незадовго до початку Першої Балканської війни і повинна була готувати матроський та унтер-офіцерський склад болгарського флоту. Талановитим викладачем школи був мічман I рангу Мішев. Багато вихованців Артилерійського офіцерського класу викладали в Машинному училищі Флоту. Воно було відкрите в 1904 році і стало першим середнім технічним навчальним закладом в Болгарії. З 1906 по 1908 рік Димитр Добрєв був його начальником. Керівниками училища були капітан-лейтенант Іван Добрєв Ангелов і Борис Попов. Пізніше Борис Попов очолив навчальну частину: структуру, яка керувала всіма військово-морськими навчальними закладами країни. Вихованець Мінно-артилерійського класу капітан I рангу Лазар Драганов очолив болгарський Флот Його Величності[330].

До кінця XIX ст. вихованців російських мореходних класів, які вже були діючими офіцерами, як правило не відправляли на курси підвищення кваліфікації. Однією з основних причин направлення болгарських офіцерів для підвищення кваліфікації у військові навчальні заклади Російської імперії на

---

[329] Кожухаров А. Болгарские слушатели артиллерийского офицерского класса (1901-1914 гг.) / А. Кожухаров // Новая и новейшая история. – 2013. – № 1. – С. 216-217.

[330] Лазар Драганов // ВИМПЕЛ. Командващи Българския военен флот. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://vimpel.boinaslava.net/index.php?module=bg_komandvashti. – Дата звернення: 16.06.2016.

початку XX ст. був намір болгарського уряду уніфікувати Флот Його Величності (офіційна назва болгарських військово-морських сил з 1908 р.) з російським імператорським флотом. Саме тому, Військове міністерство Царства Болгарія продовжувало відправляти своїх стипендіатів на навчання до Морського корпусу, Морського інженерного училища імператора Миколи I, Мінного офіцерського класу, Водолазної школи, Навчального відділу підводного плавання, Артилерійського офіцерського класу та Миколаївської морської академії[331].

Одним із провідних закладів підготовки болгарських офіцерів були Мінні класи в місті Кронштадт. На думку Асена Кожухарова, першим болгарином, котрий закінчив у 1893 році офіцерські класи Російської імперії, був Димитр Георгієв Чучулєв[332]. Процес його навчання контролювали в морському відомстві імперії. Проте, на відмінну від інших болгарських випускників військових навчальних закладів імперії, Д. Чучулєв не повернувся до Князівства. По закінченню навчання він присягнув імператору Олександру III і, ставши російським підданим, працював інженер-механіком у імператорському флоті Росії.

Навчання в Мінних класах давало можливість опанувати й додаткові знання. Так, починаючи з 1905 року, навчальна програма Мінних класів постійно змінювалася. Головною причиною таких реформувань постав швидкий розвиток техніки та озброєння. Відтоді майже кожний напрям військової підготовки включав додаткові спеціалізації. Так, офіцери-випускники, яких готували для корабельної служби та в берегові частини, додатково проходили 3-х місячний курс по радіотелеграфії. Серед болгарських студентів, котрі крім основного курсу мали можливість пройти практику

---

[331] Колев Й. Българската интелигенция 1879-1912. / Й. Колев. – София: Св. Климент Охридски, 1992. – С. 256.

[332] Кожухаров А. Главный центр повышения квалификации болгарских офицеров. Кронштадт. Минные классы. 1901 – 1914 гг. / А. Кожухаров // Военно-исторический журнал. - №10, 2012. – С. 38.

використання безпровідного телеграфу, були Сава Стефанов та Борис Стателов[333].

На початку XX століття офіцерські класи імперії та Мінний офіцерський клас стали головним центром підвищення кваліфікації для офіцерів болгарського флоту. Така ситуація пояснюється обмеженням прийому до Миколаївської морської академії та прийняттям за основу розвитку болгарського флоту зразок імператорського флоту Росії.

Цікавим є той факт, що керівні посади в болгарському флоті на перших порах займали іноземці. Так, до 1908 року на головній посаді відповідної структури перебував француз. Протягом 1908 – 1911 рр. флот Царства Болгарія очолював капітан 1 рангу болгарин С. Дмитрієв[334], який здобував професійну освіту у Великій Британії. Проте, не дивлячись на присутній західний вплив, болгарський флот все ж таки орієнтувався на російську корабельну організацію. Крім того, болгарське керівництво звертало значну увагу на російську військово-морську навчальну програму та всіляко намагалося її запровадження на практиці.

Говорячи про значення кронштадтських Мінних офіцерських класів, варто навести наступні цифри: станом на 1912 рік із 71 морського командира 22 (31% всього офіцерського складу) або ж закінчили, або ж перебували на навчанні в цьому закладі[335]. Випускник Мінних класів капітан-лейтенант Фурнаджєв, будучи капітаном порту Деде-Агач під час Балканської війни 1912 р., успішно направляв зброю для болгарської армії.

Досить цікавим постає той факт, що освітній статус вихованців російських військово-морських закладів був вищим, ніж у відповідних закладах Заходу. На

---

[333] Танчев И. Българи в европейски военноучебни заведения (1878-1912) / И. Танчев // Историчсеки преглед. – 2000. – № 5-6. – С. 197.

[334] Кожухаров А. Главный центр повышения квалификации болгарских офицеров. Кронштадт. Минные классы. 1901 – 1914 гг. / А. Кожухаров // Военно-исторический журнал. – 2012. - № 10. – С. 39.

[335] Павлов В. В. Развитие на българския военноморски флот 1897-1913. / В. В. Павлов. – София: ДВИ, 1970. – С. 146.

думку А. Кожухарова, така ситуація склалася через прагнення Росії залучити до свого флоту військово-морські структури балканських союзників[336].

Вихованці Мінних класів мали вагоме значення й для становлення та розвитку болгарської військово-морської освіти. Адже, саме вони викладали мінну, радіотелеграфну, торпедну справу під час діяльності офіцерських курсів у Болгарії. Крім того, деякі із них займали провідні кадрові місця у політиці, економіці, дипломатії та суспільних організаціях Князівства, а потім й Царства Болгарія. Так, Петер Стоянов Ніколов тричі перебував на посаді мера міста Варни, а Богдан Ганчев був почесним консулом Швеції в місті Бургас, а також головою Болгарського інженерного архітектурного товариства. В кінці XIX – на початку XX ст. в мореходних класах імперії було підготовлено 29 болгар, із яких 13 в майбутньому стали офіцерами військово-морського флоту Болгарії.

Навчання болгар у мореходних класах імперії мало вагоме значення для подальшого становлення Болгарської держави. Про це свідчить той факт, що на початок оголошення всезагальної мобілізації у зв'язку розгортанням Першої Балканської війни із 71 болгарського офіцера болгарського флоту 14 (20 % офіцерського складу) були вихованцями Артилерійського та Мінно-артилерійського офіцерських класів. Кожний п'ятий флотський офіцер був артилеристом[337]. А. Пожарський зазначає, що випускники російських військово-морських навчальних закладів після повернення на батьківщину стали основою болгарського офіцерського Флоту[338].

Підсумовуючи, слід зазначити, що формування болгарського війська та підготовка професійних кадрів для відновленої Болгарської держави було

---

[336] Кожухаров А. Главный центр повышения квалификации болгарских офицеров. Кронштадт. Минные классы. 1901 – 1914 гг. / А. Кожухаров // Военно-исторический журнал. – 2012. - № 10. – С. 39.

[337] Виноградов В. И. Создание болгарской национальной армии / В. И. Виноградов // Из цикла «Помощь России в государственном строительстве Болгарии». – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://xn--80aa2bkafhg.xn--p1ai/article.php?nid=4305. – Дата звернення: 12.04.2015.

[338] Пожарский А. М. Подводное плавиние в России 1834 – 1918 гг. / А. М. Пожарский. – Санкт-Петербург: Русско-балтийский информационный центр, 2011. – С. 363.

одним із напрямків загальноприйнятого імперського курсу, котрий досить чітко проявився ще в період діяльності Тимчасового російського управління. Організація національного болгарського війська вимагала не лише підготовку професійних військових, але й вироблення чіткої схеми діяльності новоутвореної армії після завершення терміну перебування у Болгарії російської адміністрації. Оскільки основним завдання ТРУ була повноцінна підготовка болгарського народу до самостійного державного укладу, то основна частина військових готувалася саме в навчальних закладах імперії. В свою чергу, сформовані за допомогою російських військових болгарські національні збройні сили потребували значної кількості професійно підготовлених кадрів.

Фахова підготовка болгарської молоді у вищих військових навчальних закладах Російської імперії сприяла остаточному оформленню військової структури Болгарської держави. Адже, випускники Миколаївської академії Генерального штабу, Миколаївської військово-інженерної академії, Військово-юридичної академії та інших вишів здійснювали різноманітні реформування військової галузі, а також були професійною базою для формування болгарської мережі військових навчальних закладів.

В цілому, підготовлені протягом 1879 – 1915 рр. у тогочасних російських військових закладах болгарські спеціалісти позитивно вплинули на розвиток болгарської військової галузі та на формування державно-чиновницького апарату відновленої держави. Випускники російських навчальних закладів після повернення на батьківщину знаходили працювали в області адміністрації, освіти і, перш за все, у військовій сфері.

РОЗДІЛ IV. ПІДГОТОВКА БОЛГАРСЬКИХ КАДРІВ У ВИЩИХ НАВЧАЛЬНИХ ЗАКЛАДАХ РОСІЇ

4. 1. Навчання болгар у російських університетах

До 1888 р. у Князівстві Болгарія не було вищих навчальних закладів, функціонували середні школи, а професійно-технічні училища лише починали створювати[339]. В результаті значна частина болгарської молоді здобувала вищу професійну освіту закордоном. Оскільки Болгарська держава станом на XIX ст. вже мала досвід співраці з навчальними закладами Російської імперії, то така практика знайшла своє продовження й після завершення російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр.

В перші роки після звільнення серед болгарської молоді помітно зростає бажання здобувати вищу освіту в закордонних навчальних закладах, а кількість студентів, котрі здобували професійну світу за межами Болгарії істотно збільшується. При цьому, болгарські студенти за кордоном навчалися як за власний рахунок, так і за кошти від приймаючої сторони, в нашому випадку отримували стипендії від російського уряду.

Наприкінці XIX – на початку XX ст. у Російській імперії основними осередками вищої освіти були університети. Відповідно до Уставу 1884 року в університетах діяло чотири факультети: медичний, юридичний, історико-філологічний та фізико-математичний[340]. Значна кількість болгарських студентів у Російській імперії простежується в перше десятиліття після завершення російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр. У 1879 р., після завершення діяльності Тимчасового управління, близько 30 болгар були відправлені на навчання до імперії та отримували грошове забезпечення від Князівства[341]. За підрахунками болгарської дослідниці Р. Манафової протягом

---

[339] Танчев И. Българската държава и учението на българи в чужбина. / И. Танчев. – София: Марин Дринов, 1994. – С. 9.

[340] Общий устав Императорских российских университетов 1884 года. – Харьков: Университетская типография, 1911. – С. 8.

[341] Колев Й. Българската интелигенция 1879-1912. / Й. Колев. – София: Св. Климент Охридски, 1992. – С. 57-58.

1878 – 1912 рр. близько 500 болгар пройшло через російську освітню систему[342]. Відповідно до 1915 року ця кількість збільшилася, оскільки процес навчання болгарської молоді не було зупинено в 1912 р.

Питання прийому болгар до лав російських університетів регулювалося відповідними правилами та вимогами. В одному із оголошень університету святого Володимира зазначалося про прийом студентів у 1882 р., де окремим пунктом виділяли основні умови вступу для абітурієнтів з південнослов'янських країн. Для зарахування в університет вихованці гімназій слов'янських країн зобов'язувались скласти додаткові іспити з тих предметів, які викладалися у гімназіях Російської імперії. Якщо ж такі іспити не складали, то зарахування до університету було можливим у якості вільних слухачів. Після закінчення університетського курсу болгарські вільні слухачі не мали права залишатися на службу в межах Російської імперії й отримували свідоцтва лише про те, які предмети вони прослухали.

На правах студентів до університету зараховували болгар, котрі закінчили навчальний курс у російських реальних училищах або ж духовних семінаріях. Такі абітурієнти не складали додаткових іспитів. Вихованці духовних семінарій зараховувались на всі факультети університету, а випускники реальних училищ лише на математичний та медичний. Крім цього, були випадки, коли необхідно було складати окремий іспит з російської мови, щоб остаточно перевірити готовність майбутнього студента розуміння мови, на якій велося навчання. По закінченню університетського курсу болгарські випускники також не мали права залишатися на державну службу в межах Російської імперії й зобов'язувалися повернутися до Болгарії[343].

До основних документів, які необхідно було подати іноземним абітурієнтам, в тому числі й болгарам, належали атестат про закінчення гімназії або свідоцтво про складання іспитів із предметів повного гімназійного курсу,

---

[342] Манафова Р. В. Интелигенция с европейски измерения (1878-1912) / Р. В. Манафова. – София, 1994. – С. 51.
[343] Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 321, спр. 136, арк. 3.

метричне свідоцтво про хрещення, свідоцтво приписки по звільненню від військової повинності та документ, який засвідчував походження особи[344].

Крім категорії студентів та вільних слухачів в університеті існувала так звана група сторонніх слухачів. Зарахування до цієї категорії студенства відбувалося із розпорядження ректора університету. При цьому обов'язковою умовою для зарахування була згода кожного професора, лекції якого бажали відвідувати майбутні студенти. До категорії сторонніх слухачів приймали осіб, які мали свідоцтва або атестати зрілості. У випадку успішного складання курсового іспиту сторонні слухачі могли бути зараховані на другий університетський курс. Слід зазначити, що такі студенти відвідували лекції за окрему плату, яку вони вносили до університетської каси. На початку кожного півріччя такі студенти сплачували 20 руб. за відвідування всіх предметів або ж 1, 5 руб. за кожний окремо обраний предмет. Оплата здійснювалася після отримання спеціального білету, котрий видавався для входу в університет. Сторонні слухачі не мали можливості звільнятися від плати за відвідування лекцій та не отримували від університету будь-яких грошових пільг. Після прослуховування повного курсу одного із факультетів їм видавали спеціальні свідоцтва, які засвідчували перебування особи в університеті. За кожне свідоцтво вносилася окрема плата в розмірі 1 руб., яка йшла на користь студентського відділу університетської бібліотеки[345].

Питанням направлення болгарських студентів на навчання до імперії займалося відповідне російське Дипломатичне агентство в Софії. Крім того, у квітні 1897 р. імперська Комісія з питань навчання в Російській імперії південних слов'ян розробила спеціальні вступні правила. В новому документі говорилося про виділення російським урядом коштів для виплати стипендій південним слов'янам. При цьому наголошувалося, що після закінчення навчання такі студенти зобов'язувалися повернутися на батьківщину[346].

---

[344] Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 321, спр. 136, арк. 4.
[345] Держархів м. Києва, ф.16, оп. 369, спр. 31, арк. 16.
[346] ЦДІАК України, ф. 711, оп. 3, спр. 2576, арк. 2.

Відповідні заходи щодо направлення болгар на навчання за кордон проводили і в самій Болгарській державі. За десять днів до завершення діяльності Тимчасового управління, професор Марин Дринов зумів включити питання формування болгарських професійних кадрів до державної політики[347]. За його розпорядженням було виділено 60 тич. фраків на підтримку молодих болгар, які здобували вищу освіту за межами Князівства Болгарія. З виділеної суми виплачували стипендії та надавали одноразову грошову допомогу. Розмір грошової допомоги залежав від рівня навчального закладу. Так, ті болгарські студенти, котрі навчалися в університетах, отримували стипендію у розмірі 1200 франків, а студенти середніх шкіл – 900 франків[348]. Свої міркування щодо сприяння фінансового забезпечення болгарських студентів за кордоном М. Дринов висвітлив у спеціальному повідомленні, де говорилося про те, що значна кількість болгар, котрі здобувають вищу освіту в Росії, не мають необхідного матеріального забезпечення. Така ситуація, на думку харківського професора, серйозно ускладнювала процес навчання. Відповідно, виділена сума у розмірі 60 тис. франків сприяла покращенню становища болгарських студентів, які в майбутньому мали забезпечити державу професійними кадрами. Вже на початку лютого 1881р. вийшли перші правила надання стипендій для болгар, які навчалися за межами Князівства. Автором документу став секретар Міністерства народної освіти К. Іречек[349].

Незважаючи на створення в Князівстві Болгарія Міністерства народної освіти (17 липня 1878 р.)[350], болгарські студенти могли розраховувати на грошову допомогу від слов'янських комітетів та товариств. У щорічних звітах Санкт-Петербурзького слов'янського благодійного товариства зазначено, що в

---

[347] Манафова Р. В. Интелигенция с европейски измерения (1878-1912) / Р. В. Манафова. – София, 1994. – С. 28-29.

[348] Танчев И. Българската държава и учението на българи в чужбина. / И. Танчев. – София: Марин Дринов, 1994. – С. 16.

[349] Миятев П. Из архива на Константин Иречек. – Т. II. / П. Миятев. – София: БАН, 1959. – С. 15.

[350] Летопис на Просветното министерство 1879-2001 / В. Колев, Д. Димитров, Л. Коспарова – София: Св. Климент Охридски, 2001. – С. 7.

період з 1879 р. до 1885 р. фінансову допомогу отримували наступні болгари: Ілля Ніколов, Петро Бобов, Константин Рашеєв, Симеон Гулапчев. Починаючи з 1884 р. кількість болгарських стипендіатів, котрі отримували відповідну грошову допомогу від російського Міністерства народної освіти поступово зменшувалася. Справа в тому, що з 1883 р. у Російській імперії запровадили нові правила фінансового забезпечення. Відтепер вони надавалися лише тим студентам, котрі завершили російські середні навчальні заклади[351]. З цього приводу К. Іречек писав у своєму щоденнику, що таке рішення російського уряду було викликане страхом, що деякі слов'яни, в тому числі й болгари, котрі отримали вищу освіту в російських університетах, будуть претендувати на робоче місце в межах імперії[352].

Розглядаючи питання професійної підготовки болгар у навчальних закладах імперії, варто зазначити про деякі проблеми. З одного боку, вибір професії залежав від фінансового становища родини майбутнього студента. Справа в тому, що ті болгари, котрі їхали вчитися за власний рахунок, віддавали перевагу медичній та юридичній освіті. Ці професії були досить прибутковими, а також мали непогану перспективу для майбутнього працевлаштування, оскільки після завершення навчання болгарські випускники мали можливість очолювати адміністративні установи, працювати в державному апараті. З іншого боку, існувала проблема недостатнього фінансування болгарських студентів у Російській імперії. Такий факт підтверджувався повідомленнями самих болгарських студентів. Так, студент Новоросійського університету К. Богданов, отримуючи стипендію від російського уряду в розмірі 20 руб. на місяць, звертався за фінансовою підтримкою до Департаменту освіти Східної Румелії, зазначаючи, що виділеної

---

[351] Манафова Р. В. Интелигенция с европейски измерения (1878-1912) / Р. В. Манафова. – София, 1994. – С. 51.

[352] Из архива на Константин Иречек. / Петър Миятев. – Т. II. – София: Българската академия на науките, 1959. – С. 134.

йому грошової допомоги не вистачало навіть для забезпечення необхідних студентських потреб[353].

Для отримання фінансового забезпечення існували відповідні правила. Одним із важливих моментів фінансування був той факт, що стипендії та одноразові грошові допомоги надавалися переважно лише бідним студентам. Для тих, хто хотів отримувати стипендію від Князівства Болгарія необхідно було надати у відповідний відділ наступні документи: довідку про місце навчання, свідоцтво про народження, свідоцтво про початкову освіту та довідку про матеріальне становище батьків. Однією із вимог була спеціальна довідка від навчального закладу про поведінку студента й про те, що він дійсно потребує фінансової допомоги. Обов'язковим документом була й заява від самого студента, де вказувалось, що після завершення навчання він зобов'язувався відпрацювати на державній службі стільки років, скільки отримував стипендію від болгарського уряду. Щодо одноразової грошової допомоги, то у повідомленні зазначалося, що вона повинна надаватися лише тим студентам, котрі навчалися у вищих навчальних закладах та спеціальних училищах. Ті студенти, котрі отримували одноразову допомогу не зобов'язувалися працювати за призначенням уряду[354].

Болгарське Міністерство народної освіти найбільшу кількість урядових стипендій виділяло для студентів, котрі вивчали медицину, педагогіку, математику, філологію та право. Така практика прослідковувалася під час діяльності першого болгарського уряду на чолі з Тодором Бурмовим[355]. Така спрямованість державного регулювання стипендій була цілком виправдана часом, адже у відновленій Болгарській державі зазначені спеціальності були вкрай необхідними. Охорона здоров'я після завершення російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр. керувалася державою та була затверджена на

---

[353] Танчев И. Българската държава и учението на българи в чужбина. / И. Танчев. – София: Марин Дринов, 1994. – С. 11.

[354] Съчинения на М. С.Дринова. Под ред. на проф. В. Н. Златарски. Т. III. – София: Държавна Печатница, 1915. – С. 13.

[355] Танчев И. Българската държава и учението на българи в чужбина. / И. Танчев. – София: Марин Дринов, 1994. – С. 18.

законодавчому рівні. Ще під час діяльності ТРУ в лютому 1879 року в Болгарії були затверджені спеціальні правила для організації медичної галузі, в яких зазначалося про гостру проблему професійно підготовлених медпрацівників[356].

Протягом 1878 – 1915 рр. найбільше болгарських студентів навчалось на медичних факультетах Київського університету святого Володимира та Московського університету. У 1891 р. болгарські студенти Д. Стаматов, О. Кожухарський, Н. Самаджиєв, П. Генчев, П. Цончев та Г. Андрейчєв отримували одноразову допомогу від Князівства у розмірі від 200 до 250 левів[357]. Станом на 1892 р. в Київському університеті навчався 21 болгарський студент[358]. Серед них медицину вивчали Досю Вітанов, Захарій Райнов, Нікола Кирчев[359]. Стипендіати від Князівства Болгарія, котрі навчалися в Київському університеті св. Володимира, отримували стипендію, розмір якої визначався у болгарському Міністерстві народної освіти. Так, болгарин Д. Вітанов після закінчення Габровського реального училища навчався на медичному факультеті Київського університету протягом 1884 – 1890 рр. й отримував стипендію у розмірі 1500 – 1608 левів на рік. У 1883 р. Стойчо Георгієв також здобував медичну освіту в університеті св. Володимира, отримуючи стипендію у розмірі 1600 левів[360].

В той же період у Московському університеті болгарськими стипендіатами були Г. Драндар, І. Велков, Хр. Никифоров, М. Славчев, І. Герджиков, Н. Казанлишев, Н. Г. Пашев, Г. Кушев, П. Паскалєв, Б. Каролєв. У Московському університеті навчалися також болгарські студенти, котрі отримували одноразову грошову допомогу й від болгарського уряду. Так, у

---

[356] Колев Й. Българската интелигенция 1878-1912. / Й. Колев. – София: Св. Климент Охридски, 1992. – С. 179.

[357] Държавен вестник. – 1891. – № 139. – София, сръда 26 юний. – С. 3; Държавен вестник. – 1891. – № 245. – София, четвъртъкъ ноемврий. – С. 1-2.

[358] Сохань П. С. Очерки истории украинско-болгарских связей / П. С. Сохань – К.: Наукова думка, 1984. – С.165.

[359] Танчев И. Българската държава и учението на българи в чужбина. / И. Танчев. – София: Марин Дринов, 1994. – С. 148.

[360] Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 369, спр. 24, арк. 19.

1891 р. П. Нічев, отримав 250 левів, а Т. Васілєв, С. Шапов та П. Цончев – 200 левів[361].

Цікавим є факт отримання одноразової фінансової допомоги від Болгарської держави тими студентами, які навчалися у Київському університеті за власний рахунок. Одним із таких був студент медичного факультету Бєлінов Стоян Іванов. У 1892 р. він отримав грошову допомогу у сумі 250 левів[362]. Після завершення навчання повернувся до Болгарії й працював лікарем. Таку ж одноразову фінансову допомогу у розмірі 500 левів у 1886 р. отримав болгарський студент медичного факультету Іван Б. Бурсудзов[363].

Перебуваючи на навчанні в Київському університеті за власний рахунок, болгари досить часто просили фінансової допомоги з батьківщини. У 1893 році сторонній слухач медичного факультету Стефан Петрович Попов просив надати йому відповідне посвідчення для надання його у болгарське Міністерство народної освіти задля того, щоб отримати кошти для продовження навчання. По завершенню навчання в імператорському університеті св. Володимира у 1897 р. С. П. Попов здобув ступінь лікаря й працював військовим лікарем у 18-му піхотному полку м. Тирново[364]. Кар'єру військового лікаря після закінчення у 1898 р. медичного факультету Київського університету розпочав й Павло Парушевич Христов. 31 жовтня 1898 року він отримав ступінь лікаря й повернуся до Князівства Болгарія, де продовжував медичну справу на посаді військового лікаря 19-го піхотного Шуменського полку[365].

Провідний медик, офіцер, суспільний та культурний діяч Князівства Болгарії Рачо Ангелов протягом 1891 – 1896 рр. навчався на медичному

---

[361] Държавен вестник. – 1891. – № 139. – София, събота 3 августа. – С. 5; Държавен вестник. – 1891. – № 167. – София, сръда 26 юний. – С. 5; Държавен вестник. – 1891. – № 245. – София, четвъртъкъ ноемврий. – С. 1-2.

[362] Танчев И. Българската държава и учението на българи в чужбина. / И. Танчев. – София: Марин Дринов, 1994. – С. 148.

[363] Там само – С. 150.

[364] Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 369, спр. 2, 187-189 арк.

[365] Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 369, спр. 2, 162 арк.

факультеті Київського університету. У 1892 р. він отримав одноразову грошову допомогу від Болгарської держави у розмірі 250 левів[366]. Після повернення на батьківщину Р. Ангелов працював дільничим лікарем. В майбутньому він став першим болгарським міністром охорони здоров'я від уряду Вітчизняного фронту[367].

Відомий болгарський суспільний діяч та медик В. Константінов закінчив медичний факультет Київського університету в 1890 році[368]. В університеті св. Володимира він навчався на правах стороннього слухача й вносив відповідну плату за відвідування лекцій. У другій половині 1885 р. він сплатив 20 руб. за 8 обраних предметів (анатомія, зоологія, фізика, ботаніка, хімія, гістологія, богослов'я, мінералогія) та одне практичне заняття. Такі ж самі предмети відвідував ще один болгарський студент медичного факультету Христо Табаков, який закінчив курси у 1885 році[369]. Варто зазначити, що Х. Табаков у 1889 р. двічі отримував одноварозу грошову допомогу від Князівства у розмірі 380 та 600 левів[370].

Стороннім слухачем Київського університету св. Володимира був майбутній болгарський педагог та революційний діяч Внутрішньої македонсько-одринської організації (ВМОО) Коста Георгієв[371]. Він навчався на медичному факультеті в 1890-х рр. Був зарахований до університету слухачем на правах південних слов'ян[372]. Після повернення до Болгарії К. Георгієв викладав у школах фізику та математику.

---

[366] Танчев И. Българската държава и учението на българи в чужбина. / И. Танчев. – София: Марин Дринов, 1994. – С. 147.
[367] Ташев Т. Министрите на България 1879-1999. / Т. В. Ташев. – София: Проф. Марин Дринов, 1999. – С. 31-32.
[368] Сохань П. С. Очерки истории украинско-болгарских связей. / П. С. Сохань – К.: Наукова думка, 1984. – С. 165.
[369] Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 369, спр. 24, 74 арк.
[370] Танчев И. Българската държава и учението на българи в чужбина. / И. Танчев. – София: Марин Дринов, 1994. – С. 173.
[371] Николов Б. Й. Вътрешна македоно-одринска революционна организация. Войводы и ръководители. Библиографично-библиографски справочник. / Николов Б. Й. – София: Звезди, 2001. – С. 31.
[372] Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 369, спр. 6, 33 арк.

На фізико-математичному факультеті університету святого Володимира протягом 1884 – 1888рр. навчався Петро Кабакчієв, отримуючи річну стипендію у розмірі 1200 левів[373]. До вступу в університет Києва П. Кабакчієв завершив Одеське реальне училище[374]. Математичні науки у Київському університеті вивчав Петко Г. Колєв, який до вступу до університету після завершення навчання у Київській духовній семінарії[375].

На правах сторонніх слухачів у Новоросійському університеті перебував болгарин Василій Фетов, який у 1881 році отримав дозвіл на платній основі відвідувати лекції на природничому відділі фізико-математичного факультету[376]. На відміну від В. Фетова, сторонній слухач II курсу фізико-математичного факультету Іоаким Продимов не сплачував кошти за навчання в Одесі . У 1883 р. він звертався до Міністерства народної освіти Князівства Болгарія з проханням надати йому стипендію для продовження навчання в Одесі[377]. У 1891 р. студент фізико-математичного факультету Ц. Арнаудов отримав від Князівства одноразову грошову допомогу у сумі 300 левів[378].

З проханням про надання фінансової допомоги болгарські студенти Новоросійського університету зверталися не лише до Міністерства народної освіти Князівства Болгарія. Зустрічаємо випадки, коли такі звернення були адресовані до адміністративних органів Східної Румелії. У 1883 р. сторонній слухач фізико-математичного факультету Йосиф Загорський звертався до керівництва університету з проханням надати йому відповідне посвідчення для можливості отримати фінансову допомогу від керівництва Східної Румелії[379].

На природничому відділі фізико-математичного факультету університету в Одесі здобував професійну освіту майбутній педагог Східної Румелії Іван

---

[373] Танчев И. Българската държава и учението на българи в чужбина. / И. Танчев. – София: Марин Дринов, 1994. – С. 114-119.
[374] Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 369, спр. 29, 34 арк.
[375] Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 469, спр. 295, 189 арк.
[376] Держархів Одеської обл., ф. 45, оп. 4, спр. 2612, арк. 110-111.
[377] Держархів Одеської обл., ф.45, оп. 4, спр. 2612, арк. 119.
[378] Държавен вестник. – 1891. – № 245. – София, четвъртъкъ ноемврий. – С. 1-2.
[379] Держархів Одеської обл., ф. 45, оп. 4, спр. 2612, арк. 121.

Мавров. Він перебував в університеті на правах сторонніх слухачів. Після успішного завершення навчального курсу повернувся на батьківщину, де працював вчителем у Хасковському чотирьохкласному училищі[380]. Математичні науки в Новоросійському університеті вивчали також Марин Бичеваров, Харалампі Монастрелі, Благой Димитров та Христо Балджиєв[381].

Болгарські студенти зустрічалися й на історико-філологічних факультетах тогочасних вузів Російської імперії. Відомий болгарський політик, журналіст та публіцист Спиридон (Спіро) Константинов Гулабчев з 1881 р. вивчав філологію на історико-філологічному факультеті університету св. Володимира[382]. Він був болгарським стипендіатом й отримував грошову допомогу у розмірі 1600 левів на рік[383]. У 1883 р. Спиридон Константинов організував у Києві власне студентське товариство «Приятельська дружина поступу болгарської мови в Македонії». Крім того, в Києві розпочалася його суспільно-політична та видавнича діяльність. Саме тоді С. Гулабчев видає свої брошури, присвячені природничій галузі та сільськогосподарським питанням. Будучи студентом, С. Гулапчев отримав від болгарського Міністерства народної освіти 500 левів для видання власної книги «По етнографията на Македония и няколко мисли срещу сръбските претенции върху Македония»[384]. Повернувшись до Болгарії, він розпочинає викладацьку роботу. Працює в школах Габрово, Тирново та Варні, приділяючи значну увагу розвиткові болгарської літературної мови.

На початку XX століття болгарські студенти зустрічаються й на історико-філологічному факультеті Новоросійського університету в Одесі. У вересні

---

[380] Держархів Одеської обл., ф. 45, оп. 4, спр. 2612, арк. 98.

[381] Манафова Р. В. Интелигенция с европейски измерения (1878-1912) / Р. В. Манафова. – София, 1994. – С. 54-55.

[382] Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 469, спр. 295, 49 арк.

[383] Танчев И. Българската държава и учението на българи в чужбина. / И. Танчев. – София: Марин Дринов, 1994. – С. 116.

[384] Манафова Р. В. Интелигенция с европейски измерения (1878-1912) / Р. В. Манафова. – София, 1994. – С. 59.

1903 року на історико-філологічний факультет був зарахований Петро Димов, а у серпні 1904 року – Асен Христев[385].

Одним із основних напрямків професійної підготовки болгарської молоді в Російській імперії виступали юридичні факультети. Справа в тому, що у відповідності до Тирновської конституції у Болгарській державі запроваджувалася чітка лінія становлення та розвитку юридичної галузі. В результаті трансформаційних процесів у відновленій державі постав незалежний суд, почали працювати адвокати та юристи. Таким чином сформувалися основні інституції для забезпечення правомірного функціонування судового процесу. Професійні юристи залучалися до процесу інституціалізації болгарського суспільного життя, допомагали керувати і вирішувати протиріччя в суспільстві.

У 1879 р. стипендіатами від Князівства Болгарія стали студенти юридичного факультету Новоросійського університету Василь Маринов та Йордан Бобчев. Після завершення навчання В. Маринов отримав звання кандидата юридичних наук та повернувся на батьківщину. В Князівстві Болгарія він працював суддею та прокурором в Софійському окружному суді. Активно займався науковою діяльністю, працюючи доцентом у Вищому училищі Софії[386].

Юридичну освіту в університеті Одеси протягом 1879 – 1883 рр. здобував й майбутній болгарський міністр правосуддя Георгі Згурєв[387]. Навчання у вузі завершив з дипломом кандидата. Після повернення до Князівства Болгарія спочатку працював вчителем в Разграді, а потім суддею в Русе, а потім адвокатом в Софії. З 1894 року розпочалася його кар’єра у Міністерстві правосуддя, де він 11 грудня зайняв посаду головного секретаря. Можна

---

[385] Держархів Одеської обл., ф. 45, оп. 4, спр. 2612, арк. 4-7.

[386] Върховен касационен съд на на Република България. Председатели. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.vks.bg/vks_p01_05.htm. – Дата звернення: 01.04.2016.

[387] Цураков А. Енциклопедия Правителствата на България. Хронология на политическия живот 1879 - 2005 / Ангел Цураков. – София: Петр Берон, 2005. – С. 81.

сказати, що його політична кар'єра була досить успішною. Вже 26 серпня 1897 року Геогрі Згурєв очолив Міністерство правосуддя в уряді К. Стоїлова. Міністерську посаду займав до 18 січня 1899 року. Крім того, від 1897 до 1913 р. Г. Згурєв був народним представником у Великих національних зборах[388].

Провідний болгарський юрист Антон Стоянов Каблєшков по завершенню російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр. відправився на навчання до Російської імперії, де у 1879 р. закінчив миколаївський Південнослов'янський пансіон імені Т. Минкова[389]. Потім здобував юридичну освіту в Одесі. Після завершення навчання входив до складу Болгарського таємного центрального революційного комітету. У 1886 році А. Каблєшков був обраний головою Пловдивського окружного суду. Після роботи в суді розпочалася його кар'єра у Верховному касаційному суді Болгарії, де він спочатку працював помічником прокурора. Проте, вже протягом 1895 – 1913 рр. А. Каблєшков працював віце-президентом Верховного касаційного суду та очолював один із його відділів[390]. Як юрист Антон Каблєшком здійснив вагомий внесок у розвиток болгарської юридичної справи. В першу чергу він намагався інтерпретувати та втілити в життя турецькі поземельні та цивільні закони у відповідності до західних законодавчих положень. У 1910 році вийшла його основна праця «Судова влада в Болгарії». Активно займався й науковою справою. Протягом 1894 – 1908 рр. викладав на кафедрі торгового права на юридичному факультеті Вищого училища в Софії[391].

Майбутній міністр правосуддя Константин Панчев Панайодов з 1878 р. був стипендіатом у Південнослов'янському пансіоні Т. Минкова в Миколаєві[392].

---

[388] Метев Л. Видни български правници 1879-1944. / Лалю Метев. – София: Атлас, 2013. – С. 28.
[389] НА на БАН, ф. 51К, оп. 1, а. е. 9, л. 112.
[390] Българската възрожденска интелигенция: учители, свещеници, монаси, висши духовници, аптекари, писатели, издатели, книжари, търговци, военни...: Енциклопедия / Р. Аврамова, В. Василева, Д. Давчева и др. Съст. Н. Генчев, К. Даскалова. – София: Петър Берон, 1988. – С. 303.
[391] Метев Л. Видни български правници 1879-1944 / Лалю Метев. – София: Атлас, 2013. – С. 29.
[392] ЦДІАК України, ф. 711, оп. 3, спр. 2576, арк. 3.

Відразу ж після навчання в пансіоні здобував вищу освіту на юридичному факультеті Новоросійського університету, який завершив у 1880 р. Після навчання у Російській імперії магістр К. Панайодов повернувся на батьківщину, де активно займався політичними справами, будучи депутатом XIII та XVII Звичайних народних зборів Болгарської держави. Від 6 травня 1903 р. до 16 січня 1908 р. К. Панайодов займав пост міністра правосуддя в урядах Р. Петрова, Д. Петкова, Д. Станчева та П. Гудева[393]. Як міністр правосуддя К. Панайодов виступив автором двох поправок до Закону про спадковість та Закону про громадські події. Виступав за необхідність захисту державної політики задля реалізації власної національної ідеї. Як юрист, К. Панайодов у 1901 році опублікував свої «Юридичні статті». Через декілька років було видано його наукову роботу «Закон, верховенство закону, правосуддя, правосвідомість».

Майбутній болгарський політик та публіцист Теодор Теодоров також навчався на юридичному факультеті Новоросійського університету в Одесі. Початкову освіту здобув на батьківщині, а потім продовжив навчання в Південнослов'янському пансіоні в Миколаєві. Після навчання в пансіоні переїхав до Одеси, де у 1883 році завершив університетський навчальний курс[394]. Відразу ж після повернення до Князівства Болгарія Т. Теодоров розпочав свою професійну кар'єру на посаді прокурора в Софійському окружному суді. Через деякий час став членом Апеляційного суду в Русе, де працював до 1886 р.

Наприкінці XX століття Т. Теодоров розпочав свою політичну кар'єру. Починаючи з 1894 р. й до 1896 р. він був головою VIII Звичайних народних

---

[393] Метев Л. Видни български правници 1879-1944. / Лалю Метев. – София: Атлас, 2013. – С. 46.

[394] Гърдер Б. Забравеният строител на нова България / Б. Гърдер. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://liternet.bg/publish4/bgyrdev/podir/01_09.htm. – Дата звернення: 23.08.2016.

зборів[395]. Під час політичної діяльності завжди дотримувався трьох, власне розроблених, принципів: повага до конституції, ощадливість у витрачанні державних коштів та прямота у зовнішній політиці. Протягом 1896 – 1897 рр. був міністром правосуддя в кабінеті К. Стоїлова. За його ініціативи у 1898 році було прийнято Закон про суди Князівства Болгарія. В тому ж році він зайняв посаду міністра фінансів, на якій перебував до 1899 р. Напередодні Першої Балканської війни Т. Теодоров знову зайняв посаду міністра фінансів у кабінеті І. Гешова та Ст. Данева, на якій перебував до 1913 року[396]. Як міністр фінансів Т. Теодоров проводив завзяту боротьбу проти основних зарубіжних банків-кредиторів з метою збільшення економічної незалежності Болгарії.

Стороннім слухачем Новоросійського університету був майбутній болгарський юрист та політичний діяч Димитр Стоянов Тончев. Фінансувала його навчання Дирекція Народної освіти Східної Румелії[397]. Завершив навчання Д. Тончев у 1883 році й повернувся на батьківщину, де працював судовим магістратом у Східній Румелії та помічником прокурора у місті Пловдив[398]. У 1884 р. розпочалася його адвокатська практика. Проте надовго в Пловдиві він не затримався. У тому ж році Димитр Стоянов переїздить до Софії, де займався науково-публіцистиною роботою та був редактором й видавцем «Судового вісника». Варто зазначити, що саме він у 1893 р. став одним із засновників та редакторів «Вільного слова», який був опозиційно налаштований проти режиму С. Стамболова.

Протягом 1885 – 1888 рр. Д. Тончев очолював III Великі народні збори та був депутатом V Звичайних народних зборів. Пізніше займав головні державні посади, будучи двічі міністром правосуддя – 16 – 26 серпня 1886 року та з 12

---

[395] Теодор Теодоров. // Министерство на финансите на Република България. [Електронний ресурс] – Режим доступу http://www.minfin.bg/bg/page/110. – Дата звернення: 25.03.2016.

[396] Цураков А. Енциклопедия Правителствата на България. Хронология на политическия живот 1879 - 2005 / Ангел Цураков. – София: Петр Берон, 2005. – С. 81.

[397] Держархів Одеської обл., ф. 45, оп. 4, спр. 3054, арк. 1.

[398] Димитир Тончъв. // Министерство на финансите на Република България. [Електронний ресурс] – Режим доступу http://www.minfin.bg/bg/page/117

грудня 1888 року до 20 вересня 1891 року. Пребував також на посаді міністра торгівлі та землеробства з 19 травня до 2 жовтня 1894 року, а з 18 січня 1899 р. до 27 листопада 1900 р. очолював Міністерство громадських робіт, доріг та комунікацій. На початку XX ст. Димитр Тончев став міністром закордонних справ та віросповідання, перебуваючи на посаді з 27 листопада 1900 року до 12 січня 1901 року[399]. Крім політичної діяльності значну увагу приділяв публіцистиці. У 1901 р. був обраний дійсним членом Болгарського літературного товариства.

В результаті впровадження успішної освітньої політики в Князівстві Болгарія у 1886 р. вібулися суттєві зміни щодо питання фінансування болгарських студентів за кордоном. Відтепер болгарське Міністерство народної освіти не надавало стипендії для юристів, котрі навчалися у російських університетах. Справа в тому, що після об'єднання країни у 1885 р. Міністерство народної освіти проводило цілеспрямовану політику надання фінансової допомоги для інших професій. Тим більше, у 1892 р. у софійському Вищому училищі відкрили юридичний факультет, що сприяло підготовці юридичних спеціалістів у межах держави. Після прийнятих змін Міністерство народної освіти надавало болгарам, котрі здобували юридичну освіту за кордоном, лише одноразові грошові допомоги.

Провідний юрист, суспільний та політичний діяч Болгарської держави Петро Абрашев здобував професійну освіту в Новоросійському університеті протягом 1887 – 1890 років. До навчання в Одесі П. Абрашев у 1887 році завершив Південнослов'янський пансіон Т. Минкова у Миколаєві[400]. Під час навчання в університеті Одеси П. Абрашев у 1888 р. отримав одноразову грошову допомогу від Князівства у розмірі 300 левів[401]. Після завершення університетського курсу П. Абрашев повернувся на батьківщину, де з 1891

---

[399] Метев Л. Видни български правници 1879-1944. / Лалю Метев. – София: Атлас, 2013. – С. 59.
[400] НА на БАН, ф. 51К, оп. 1, а. е. 9, л. 117.
[401] Танчев И. Българската държава и учението на българи в чужбина. / И. Танчев. – София: Проф. Марин Дринов, 1994. – С. 146.

р. розпочав активну юридичну діяльність. Протягом 1891 – 1895 рр. він працював суддею у Варні, Русе, Разграді, а з 1895 року займався адвокатською практикою у Софії[402].

На початку XX ст. майбутній міністр Абрашев включається до політичного життя Болгарії у складі Прогресивної партії. Першу міністерську посаду займав в уряді Ст. Данева, де протягом 1902 – 1903 рр. очолював Міністерство торгівлі та сільського господарства. Проте на цьому політична кар'єра П. Абрашева не завершилася. Протягом 1911 – 1913 рр. він двічі був міністром правосуддя Царства Болгарії. Спочатку займав міністерську посаду в урядовому кабінеті І. Гешова, а потім – в кабінеті Ст. Данева[403].

Крім політики, юрист П. Абрашев досить активно займався викладацькою діяльністю. Протягом тривалого часу він завідував кафедрою цивільного судочинства в Софійському університеті. Його наукова діяльність сприяла розвиткові власне болгарської юридичної справи. Адже саме він став автором першого болгарського підручника з цивільно-процесуального права та був одним із засновників теорії цивільного права в Болгарії[404].

Одним із центрів підготовки болгарських юристів були Московський та Санкт-Петербурзький університети. У 1881 році до Московського університету вступили Петро Пешев, Георгій Калінков, які в майбутньому стали провідними болгарськими політиками. Політична кар'єра П. Пешева розпочалася відразу ж після завершення навчання. У 1884 році він повернувся до Князівства Болгарія та був залучений до діяльності у Міністерстві правосуддя, де працював до 1887 року. Потім він активно займався адвокатською практикою в Софії та Севлієво. У 1894 році він знову повертається до роботи в Міністерстві правосуддя, але вже на посаді міністра. П. Пешев очолював Міністерство правосуддя у 1899 р., 1899 – 1900 рр. та 1913 р. Його політична діяльність була досить широкою.

---

[402] НА на БАН, ф. 51К, оп. 1, а. е. 9, л. 117.
[403] Танчев И. Българската държава и учението на българи в чужбина. / И. Танчев. – София: Проф. Марин Дринов, 1994. – С. 21.
[404] НА на БАН, ф. 1К, оп. 2, а. е. 1042, л. 6.

Підтвердженням виступає його перебування на посаді міністра народної освіти у 1913 році[405].

Болгарський політик Г. Калінков після отримання юридичної освіти в Москві працював в Болгарії суддею та займався адвокатською практикою. Працював муніципальним радником у Софії, причому на цю посаду його обирали чотири рази. У 1908 році він був обраний депутатом до XIV Звичайних національних зборів, а протягом 1911 – 1913 рр. юрист Г. Калінков перебував на посаді повноважного міністра Царства Болгарії в Румунії[406].

Майбутній болгарський міністр правосуддя Гаврил Орошаков отримав юридичну освіту в Московському університеті під час російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр. Завершивши навчання в Москві, Г. Орошаков отримав звання кандидата юридичних та політичних наук й повернувся на батьківщину, де у 1878 р. працював адвокатом в Русе[407]. Після адвокатської практики отримав більш високі посади. Після 1879 р. юрист Г. Орошаков переїхав до Софії, де деякий час працював прокурором у Верховному касаційному суді. Про його стрімку політичну кар'єру свідчить призначення на посаду міністра правосуддя у 1886 р., а через десять років Г. Орошаков став одним із засновників болгарської Демократичної партії[408].

Відомий болгарський політичний діяч, публіцист та юрист Стефан Савов Бобчев професійну підготовку здобував на юридичному факультеті Московського університету. Відразу ж по закінченню російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр. С. Бобчев відправився до Москви, де у 1880 р. став

---

[405] Ташев Т. В. Министрите на България 1879-1999. / Т. В. Ташев. – София: Проф. Марин Дринов,1999. – С. 456.

[406] Забунова М. Штрихи към портрета на Георги Калинков / М. Забунова – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.tvarditsa.com/2008/05/tvarditsa-people-george-kalinkov.html. – Дата звернення: 01.04.2016.

[407] Цураков А. Енциклопедия Правителствата на България. Хронология на политическия живот 1879 - 2005 / А. Цураков. – София: Петр Берон, 2005. – С. 49.

[408] Ташев Т. В. Министрите на България 1879-1999. / Т. В. Ташев. – София: Проф. Марин Дринов, 1999. – С. 332.

випускником університету. Дипломна робота С. Бобчева висвітлювала проблему інституту шлюбу, що в подальшому сприяло розвиткові його професійної діяльності у сфері соціального права[409].

Після повернення до Князівства Стефан Бобчев вдало залучив отриманні знання на практиці. Спочатку працював суддею у місті Пловдив, а потім його підвищили до голови Верховного адміністративного суду Східної Румелії. Протягом 1884 – 1885 рр. він був директором правосуддя Східної Румелії. Під час політичної діяльності С. Бобчев активно займався публіцистичною діяльністю, а на початку XX ст. став засновником Товариства болгарських публіцистів та письменників. Протягом 1911 – 1912 рр. юрист С. Бобчев був обраний міністром народної освіти[410]. Під час міністерської діяльності вніс зміни до існуючого Закону про освіту від 1909 р., запровадивши нову посаду – головний секретар Міністерства та створив Верховну інспекцію училищ. На його думку, такі зміни мали централізувати болгарську освітню систему[411].

Професійна діяльність С. Бобчева сприяла становленню та розвиткові болгарської правової та соціологічної думки. Маючи досвід європейського розуміння юридичних проблем, Стефан Савов став одним із засновників соціології права в Болгарії. Саме він, одним із перших болгарських науковців розпочав розглядати правову свідомість на рівні особистості, суспільства та законодавчої влади. Займаючись викладацькою діяльністю, професор С. Бобчев реалізував ідею інституціалізації соціології та соціології права та розпочав викладати ці проблеми в університетському курсі[412]. Однією із основних робіт

---

[409] Манафова Р. В. Интелигенция с европейски измерения (1878-1912) / Р. В. Манафова. – София, 1994. – С. 62.

[410] Цураков А. Енциклопедия Правителствата на България. Хронология на политическия живот 1879-2005. / А. Цураков. – София: Петр Берон, 2005. – С. 51.

[411] Летопис на Просветното министерство 1879-2001 / В. Колев, Д. Димитров, Л. Коспартова. – София: Св. Климент Охридски, 2001. – С. 42.

[412] Наумова С. Теоретичните възгледи и емпиричните изследвания на проф. Стефан Бобчев – принос в европейската правно-социологическа мисъл. / С. Наумова. // Научни трудове на Русенския университет. – 2013. – Т. 52. – Серия 7. – С. 14-15.

юриста С. Бобчева стала праця «Сборникъ на българските юридически обичаи», яка була видана у 1908 році. В своїй роботі болгарський дослідник досить чітко висвітлив юридичні проблеми у питаннях нерухомості та спадкування[413].

Підсумовуючи, можемо говорити, що навчання болгар в університетах Російської імперії було одним із напрямків загальноприйнятого імперського курсу щодо питання допомоги у становленні відновленої Болгарської держави. Відповідні заходи можемо зустріти у діяльності Тимчасового російського управління, яке, завдяки діяльності проф. Харківського університету Марина Дринова, приділяло значну увагу підготовці професійних болгарських кадрів. Саме завдяки діяльності М. Дринова було розроблено основні правила надання грошової допомоги болгарським студентам, які навчалися за межами Князівства[414].

Підготовлені спеціалісти поверталися на батьківщину та застосовували здобутті знання у різних сферах життєдіяльності країни. Юристи працювали на всіх рівнях правової системи в якості суддів, прокурорів, адвокатів, слідчих, нотаріусів або ж адвокатів. Більшість відомих болгарських політиків та державних діячів навчалися на медичних та юридичних факультетах російських університетів. Дещо менше болгарських студентів здобували професійну освіту на фізико-математичному та історичко-філологічному факультетах.

4. 2. Підготовка болгар у духовних навчальних закладах

Навчання болгар у духовних навчальних закладах Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. було продовженням вже існуючої традиції.

---

[413] Бобчев С. Сборникъ на българските юридически обичаи. – Част втора. Държавно право. – София: Печатница на П. М. Бжзайтов, 1908. – С. 4.

[414] Пеев Г. Изграждането на българското образование в началото на Третата българската държава / Г. Пеев. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.researchgate.net/publication/266266214_____._%28Building_of_the_Bulgarian_education_at_the_beginning_of_the_Third_Bulgarian_State%29. – Дата звернення: 01.04.2016.

Вихідці з Балкан зустрічалися у богословських навчальних закладах Російської імперії ще у першій половині XVIII століття[415]. Південні слов'яни, в тому числі й болгари, здобували духовну освіту переважно в київських, московських, казанських, санкт-петербурзьких та одеських навчальних закладах. Підготовка болгарських студентів у духовних закладах імперії була дуже важливим етапом у процесі становлення болгарської православної церкви. Адже з кінця XIV ст. болгарська церква, в результаті захоплення країни турками, потрапила у залежність від Константинополя. Лише в 1870 р. османський уряд дозволив утворити автономний Болгарський екзархат, а вже через два роки було проголошено про автокефалію Болгарської православної церкви[416]. Таким чином розпочався новий етап церковного відродження Болгарії, який набув нового характеру після успішного завершення російсько-турецької війни 1877 – 1878 років.

Однією із причин підготовки болгарських богословів за кордоном була тривала відсутність вищих духовних навчальних закладів на території Князівства. В тогочасній Болгарії діяло лише два духовних училища – в Лєсковці та Самокові. У 1903 р. на базі Самоковського духовного училища у Софії було відкрито духовну семінарію, яка функціонувала як середній загальноосвітній навчальний заклад[417]. Саме тому, основна частина болгар здобувала богословську освіту в духовних навчальних закладах Російської імперії. Російський уряд та церковний Синод надавали стипендії болгарським студентам. Таких стипендій було набагато більше, у порівнянні з тими, що надавалися з урядового бюджету Князівства Болгарія. Така ситуація тривала до початку XX ст., коли російський уряд різко зменшив кількість стипендій для

---

[415] Саган Г. Навчання югослов'ян у Київській духовній академії (1900-1918 рр.) / Г. Саган // Українське релігієзнавство. — 2008. — № 45. — С. 115.

[416] Человек на Балканах. Социокультурные измерения процесса модернизации на Балканах (середина XX – середина XX в.). – Санкт-Петербург: Алетейя, 2007. – С. 228.

[417] ІР НБУВ, ф. 175, оп. 1, спр. 2296, арк. 2; Софийска духовна семинария «Св. Йоан Рилски». – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://sofia-seminaria.org/. – Дата звернення: 19.02.2016.

болгарських студентів-богословів. Відтепер до духовних навчальних закладів Росії приймали лише тих студентів, котрі не мали можливості отримати богословську освіту на батьківщині. Оскільки в Болгарській державі на початку XX ст. вже діяли духовні училища, то в російських богословських закладах болгари могли навчалися лише за власні кошти.

Процес навчання болгар у духовних закладах Російській імперії не був винятком й регламентувався відповідними документами. Це були «Правила вибору та рекомендації слов'янських уродженців до російських навчальних закладів» від 24 квітня 1897 року, розроблені Комісією з питань освіти південних слов'ян[418]. Варто зазначити, що до прийняття «Правил» не існувало чітко регламентованої системи відбору та зарахування іноземних студентів до духовних навчальних закладів імперії. У «Правилах» було чітко розписано процес набору та навчання іноземних студентів. Всі прохання про зарахування до навчальних закладів імперії зосереджувалися у віданні спеціальних російських Дипломатичних агентств, які функціонували на території слов'янських країн. У Болгарській державі таке агентство працювало в місті Софія.

За «Правилами» усі питання з приводу набору іноземних студентів мали завершитися до 1 квітня поточного року. Наступним кроком був розгляд поданих документів спеціальною Комісією з освіти, яка працювала при російському уряді. Серед документів, які подав абітурієнт обов'язково повинно було бути свідоцтво про народження, атестат про завершений навчальний заклад на батьківщині, а також надавалася інформація про батьків. Ще однією із особливих вимог при вступі було знання російської мови, адже від цього залежав процес навчання та його успішність. Досить важливим моментом у «Правилах» було питання подальшої діяльності болгарських випускників. Так, після завершення навчання вони не мали права залишатися на державну службу в Російській імперії та зобов'язувались повернутися на батьківщину. Студентами духовних навчальних закладів опікувався Священний Синод, у

[418] ЦДІАК України, ф. 711, оп. 3, спр. 2576, арк. 2.

віданні якого була спеціальна сума для надання фінансової допомоги для студентів із слов'янських країн[419]. Так, у грудні 1890 р. в управлінні Київської духовної академії зустрічаємо розпорядження про надання болгарському студенту першого курсу В. Петрову грошової допомоги у розмірі 210 руб. на рік[420]. Проте, не всі болгарські студенти отримували грошову допомогу від російського Синоду. Відомі випадки, коли болгари навчалися за власний рахунок.

Питання фінансування від російського уряду вирішувалося у спеціальній комісії при Міністерстві закордонних справ, яка завідувала питаннями надання стипендій та грошової допомоги студентам з південнослов'янських країн. В червні 1884 року болгарський екзарх Іосиф та посол Росії в Константинополі О. Нелідов домовились про надання грошової допомоги болгарським студентам-богословам[421].

Питання надання фінансової допомоги розглядалося й серед керівництва болгарської церкви. За рішенням болгарського Синоду було створено спеціальний грошовий фонд – «Фонд монастирських внесків», з якого виділяли кошти для стипендій болгарам, котрі навчалися у закордонних духовних семінаріях та академіях. Відповідно до прийнятих рішень, Синод Болгарської церкви визначав суму для кожного монастиря, яку необхідно було внести до новоутвореного фонду. Функціонування фонду розпочалось у 1885 – 1886 навчальному році. Першими стипендіатами «Фонду монастирських внесків» були студент Київської духовної академії архімандрит Мефодій та студент Московської духовної академії ієродиякон Григорій[422]. У 1894 – 1895 навчальному році стипендії від зазначеного фонду отримували студенти

---

[419] ЦДІАК України, ф. 711, оп. 3, спр. 2576, арк. 2-3.
[420] ЦДІАК України, ф. 711, оп. 3, спр. 1981, арк. 1.
[421] Танчев И. Болгарское присутствие в иностранных духовных (восточно-православных) учебных заведениях (1878-1912) / И. Танчев // Bulgarian Historical Review. – 2000. – № 1-2.– С. 107.
[422] Танчев И. Болгарское присутствие в иностранных духовных (восточно-православных) учебных заведениях (1878-1912). / И. Танчев // Bulgarian Historical Review. – 2000. – № 1-2.– С. 107.

Київської духовної семінарії ієродиякони Никодим Атанасов, Пантейлемон Шалев, Йосиф Тасев та ієромонах Кирило Рильський, який навчався у Київській духовній академії; ієродиякони Неофіт Пасков, Йосиф Христов, Віктор Нісянчев, Мефодій Макарієв, котрі були студентами Московської семінарії та студент Санкт-Петербурзької духовної академії Стоїл Димчев[423].

Досить вагоме значення у процесі професійної підготовки болгарських богословів у Росії відігравали одноразові грошові допомоги від болгарського Міністерства народної освіти. В цьому контексті, варто відзначити, що питанням надання грошової допомоги болгарським студентам, котрі вивчали богословські науки за кордоном, займалися відповідні державні установи Болгарської держави. Проте, із загальної кількості виділених стипендій, а їх протягом 1879 – 1892 рр. отримало понад 360 болгар[424], стипендіатами були лише два студенти-богослови – Спиридон Гулабчев (Московська духовна семінарія) та Іоаким Г. Бакалов (Київська духовна академія). Після об'єднання країни у 1885 р. Міністерство народної просвіти Князівства Болгарія виділило ще одну стипендію студенту Київської духовної академії Костянтину Русовичу[425].

Були випадки, коли болгарські архієреї матеріально забезпечували болгарських юнаків, котрі здобували духовну освіту за кордоном. Такі випадки були способом підготовки правонаступників у церковній справі. Так, отримавши диплом, випускник повертався до Болгарії, де залучався до церковних справ при своєму «наставнику». Від Пловдивського митрополита

---

[423] Танчев И. Болгарское присутствие в иностранных духовных (восточно-православных) учебных заведениях (1878-1912). / И. Танчев // Bulgarian Historical Review. – 2000. – № 1-2. – С. 109.

[424] Танчев И. Българската държава и учението на българи в чужбина. / И. Танчев. – София: Марин Дринов, 1994. – С. 89.

[425] Танчев И. Болгарское присутствие в иностранных духовных (восточно-православных) учебных заведениях (1878-1912). Bulgarian Historical Review. – 2000. – № 1-2.– С. 110.

Максима у свій час отримали фінансову допомогу майбутні церковні діячі митрополит Охридський Борис та єпископ Браницький Максим[426].

Питання фінансової допомоги болгарським студентам за кордоном входило й до компетенції Міністерства закордонних справ та віросповідання Князівства Болгарія, яке у 1897 р. виділило 10 тис. левів для надання стипендій болгарським студентам, котрі здобували богословську освіту за кордоном. Проте, у 1899 р. право вибору, кому із студентів надати таку грошову підтримку, належало не Міністерству, а церковному Синоду[427].

Одним із проектів надання грошової допомоги болгарським студентам від Міністерства закордонних справ та віросповідання були «Правила надання стипендій по богослов'ю та церковному живопису»[428]. Відповідно до «Правил» такі стипендії надавалися на конкурсній основі. Болгарський Синод оголошував умови конкурсу та визначав навчальні заклади, до яких направлять стипендіатів. В результаті успішного проходження конкурсних іспитів певна кількість болгар отримувала стипендії на вивчення богослов'я та церковного живопису.

На початку XX століття, в результаті припинення фінансування болгарських студентів з боку російського уряду, зустрічалися випадки надання грошової допомоги з бюджету Болгарського Екзархату. Так, у 1911 році за сприяння екзарха Царства Болгарії Іосифа було прийнято рішення про виділення коштів для навчання у Київській духовній академії болгарським студентам П. Райкову та Б. Симову[429].

Протягом 1878 – 1896 років духовну освіту в російських навчальних закладах здобуло 12 болгар, які після закінчення навчання активно займалися розвитком болгарської церковної справи. Серед них був випускник Київської

---

[426] Танчев И. Болгарское присутствие в иностранных духовных (восточно-православных) учебных заведениях (1878-1912). Bulgarian Historical Review. – 2000. – № 1-2. – С. 107.
[427] Там само. – С. 113.
[428] Колев Й. Българската интелигенция 1879-1912. / Й. Колев. – София: Св. Климент Охридски, 1992. – С. 154.
[429] ЦДІАК України, ф. 711, оп. 3, спр. 2576, арк. 13-13а.

духовної семінарії 1881 р. російський стипендіат Христо Големінов (митрополит Авксентій), який очолював спочатку Велесську, а потім Пелагонійську митрополії[430]. Випускником Київської семінарії був й болгарський митрополит Максим, керівник Велесської митрополії. Вихованцями Московської духовної семінарії були болгарські митрополити Антим Тирновський, Григорій Охридський та Бітольський, інші[431].

Досліджуючи питання духовної підготовки болгарських богословів у Російській імперії, необхідно зазначити, що кількість болгар у Київській духовній академії (КДА) була більшою, ніж у академіях Москви, Казані та Санкт-Петербургу. Причиною такого явища були кліматичні умови. Підтвердженням цьому постав лист-звернення болгарина Петко Цвєтінова студента Санкт-Петербурзької духовної академії від 23 жовтня 1908 року. В листі П. Цвєтінов просив дозволу перевести його до КДА, а головною причиною такого прохання називає несприятливі кліматичні умови Санкт-Петербургу, які негативно впливали на його здоров'я[432].

Станом на 1883 рік у КДА навчалося 6 іноземних студентів: 4 болгарина, 1 чорногорець та 1 грек. У 1887 році кількість іноземців у навчальному закладі збільшується до 25 чоловік: 11 сербів, 7 болгар, 6 румунів та 1 японець. У 1897 р. – 43 іноземця (10 греків, 11 болгар, 13 сербів,5 румунів, 2 чорногорця та 2 сирійця)[433]. Як бачимо, кількість болгар була досить солідною для загального числа іноземних студентів академії.

У 1884 р. у Російські імперії був затверджений новий статут духовних академій. До цього часу в академіях діяло три відділення: богословське, церковно-історичне та церковно-практичне. У зв'язку із прийняттям нового статуту від 1884 р. зазначені відділення скасовувалися, відмінялися й відкриті

---

[430] Любенова Л. Последните български владици в македония. – София, Издателство «Изток-Запад», 2012. – С. 15.

[431] Танчев И. Болгарское присутствие в иностранных духовных (восточно-православных) учебных заведениях (1878-1912). // Bulgarian Historical Review. – 2000. – № 1-2. – С. 113.

[432] ЦДІАК України, ф. 711, оп. 3, спр. 3142, арк. 1.

[433] ЦДІАК України, ф. 711, оп. 3, спр. 3712, арк. 3.

захисти дисертацій. Відповідно до статуту 1884 року академії надавали вчені звання кандидата, магістра та доктора богословських наук. До академій зараховували особи всіх соціальних станів, які сповідували православ'я. До випробувальних іспитів допускали лише тих абітурієнтів, котрі надавали атестат про закінчення курсу наук в духовній семінарії або класичній гімназії[434].

У червні 1882 року випускником КДА став болгарин Е. Крестєв. Напередодні російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр. він навчався у Московській духовній академії, проте не закінчив її. Після успішного завершення війни відновив навчання у КДА, де перебував на правах дійсного студента. По завершенню навчання склав «на задовільно» іспити з богослов'я та історії філософії[435].

У 1884 році вступні іспити до Академії склали Константин Руссевич, Іоаким Бакалов та Недєв Никифор. До навчання у КДА болгарські абітурієнти К. Руссевич та І. Бакалов початкову духовну освіту отримали на батьківщині, закінчивши у тому ж році Петропавлівську духовну семінарію у Тирново й вступили до КДА як стипендіати від Князівства Болгарія[436]. У 1888 році Константин Руссевич завершив Київську духовну академію зі званням дійсного студента з правом отримання степені кандидата, Іоаким Бакалов – зі званням кандидата богослов'я, а Недєв Никифор був випускником зі званням дійсного студента. Після повернення на батьківщину кандидат богослов'я І. Бакалов активно займався викладацькою діяльністю, а протягом 1903 – 1904 рр. був ректором Самоковської духовної семінарії[437].

---

[434] Устав православных духовных академий, Высочайше утвержденный 20 апреля 1884 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т. IV. – Санкт-Петербург, 1884. – С. 232, С. 240.
[435] ЦДІАК України, ф. 711, оп. 3, спр. 1543, арк. 1-2.
[436] ЦДІАК України, ф. 711, оп. 3, спр. 1623, арк. 7-8.
[437] Шишиев Д. Първият ректор – Иоаким Бакалов. – [Електронний ресурс] / Д. Шишиев. – Режим доступу: http://synpress-classic.dveri.bg/20-2003/bakalov.htm. – Дата звернення: 10.04.2016.

Одним із провідних діячів болгарської церкви був випускник КДА Григорій Шивачев. З 1894 року він навчався в духовному закладі Києва як стипендіат від Міністерства народної просвіти Князівства Болгарія[438]. У 1898 році Г. Шивачев захистив в Академії дисертацію та отримав звання кандидата богослов'я[439]. Після повернення до Болгарії Г. Шивачев деякий час викладав гомілетику та церковну проповідь в Самоковському богословському училищі. Проте, вже у 1900 р. Г. Шивачов прийняв чернечий постриг та отримав ім'я Климент. У 1904 р. вже архімандрит Климент був призначений ректором Софійської духовної семінарії, на якій перебував до 1906 р. Через деякий час єпископ Климент був обраний митрополитом Врачанським. Крім церковної справи митрополит Климент самостійно вивчав юриспруденцію, яка необхідна була для роботи у Священному Синоді. Саме ці знання дозволили йому очолити комісію з питань церковного правосуддя під час розробки нового статусу екзархату[440].

Відомий болгарський педагог та громадський діяч Станімір Станіміров у свій час був стипендіатом КДА. Навчаючись в Києві, С. Станіміров отримував стипендію від Священного Синоду у розмірі 200 рублів[441]. Навчання в Академії завершив у 1883 р. та поверувся до Габрово, де протягом року працював вчителем в Априловській гімназії, а через деякий час очолив навчальний заклад. У 1886 році С. Станіміров переїздить до Софії. В столиці Князівства він займався науковою діяльністю на посаді директора Першої Софійської класичної гімназії. Його педагогічна діяльність мала велике значення для подальшого становлення болгарської науки. З його ініціативи у 1888 р. відбулося запровадження нового педагогічного курсу, який викладали у

---

[438] ЦДІАК України, ф. 711, оп. 3, спр. 2444, арк. 2.
[439] ІР НБУВ, ф. 175, оп. 1, спр. 2296, арк. 1.
[440] Шивачев Ст. Митрополит Климент Врачански. – [Електронний ресурс] / Ст. Шивачев // Сите българи заодно. – Режим доступу: http://www.sitebulgarizaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=170:2010-12-20-10-01-57&catid=29:2010-04-24-09-14-13&Itemid=61. – Дата звернення: 14.11.2015.
[441] ЦДІАК України, ф. 711, оп. 3, спр. 1385, арк. 4-5.

Софійській чоловічій гімназії. Вже наступного року, указом від 5 січня 1889 року, запропонований курс сприяв появі болгарського Вищого училища, яке у 1904 р. трансформувалося у Софійський університет святого Климента Охридського[442]. У Вищому училищі богослов С. Станіміров викладав історію стародавніх східних народів та загальну історію.

Значний внесок Станімір Станіміров зробив для розвитку болгарської історичної науки. Саме він став засновником Болгарського історичного товариства та Археологічного інституту, одним із перших досліджував болгарську церковну історію. Крім викладацької діяльності займав ряд посад у сфері культури та освіти. За значний внесок у розвиток педагогічної справи та за громадську діяльність Станімір Станіміров був нагороджений орденом «За державну службу» та орденом «Св. Олександра»[443].

У 1903 році випускниками Академії в Києві стали болгари Христо Вергов[444] та Янко Теодоров[445]. Склавши випускні іспити, завершили духовний навчальний заклад зі званням кандидат богослов'я. В дипломах зазначалося, що болгарські студенти під час навчання мали відмінну поведінку, проте результати іспитів не були такими. Для прикладу можемо назвати оцінки Х. Вергова, який склав на «задовільно» курс богословських наук, святе письмо, догматичне богослов'я, французьку мову та на «4» – церковне право, загальну церковну історію та історію російської церкви. Щодо питання фінансового забезпечення, варто зазначити, що Христо Вергов навчався за власні кошти, а Теодоров Янко отримував стипендію від Синоду[446].

Процес навчання болгарських студентів чітко контролювався не лише з російської, але й з болгарської сторони. Особливому контролю підлягали ті студенти, які отримували фінансову допомогу від болгарського Синоду. Саме

---

[442] Софийски университет «Св. Климент Охридски». – Режим доступу: http://www.sofia.bg/history.asp?lines=1586&nxt=1&update=all. – Дата звернення: 14.11.2015.
[443] Там само.
[444] ІР НБУВ, ф. 175, оп. 1, спр. 249, арк. 41.
[445] ЦДІАК України, ф. 711, оп. 3, спр. 2752, арк. 6.
[446] ЦДІАК України, ф. 711, оп. 3, спр. 2744, арк. 8-10.

тому, наприкінці кожного навчального року Академія надсилала до болгарського Синоду виписки, у яких була інформація про оцінки та поведінку студентів[447]. До особливого контролю підлягали й ті студенти, котрі отримували грошову допомогу від болгарських світських або ж духовних осіб. Яскравим прикладом контролю над процесом навчання болгарських студентів у КДА є прохання ректора болгарської семінарії Странімірова та болгарського екзарха від 25 січня 1895 року[448], де мова йшла про збільшення вимог по відношенню до болгарських студентів Академії в Києві.

Зустрічались випадки, коли болгарські студенти не встигали вчасно скласти кандидатські іспити. Так, у 1893 р. студенти четвертого курсу КДА О. Кара-Стоянов та С. Ганчев просили керівництво навчального закладу відкласти на деякий час подачу кандидатського твору через хворобу[449]. Обидва студенти отримували стипендію від Святішого Синоду. Після складання випускних іспитів отримали звання кандидатів богослов'я й повернулися до Князівства[450].

Майбутній болгарський митрополит Григорій Арабаджиєв (Іларіон Сливенський) та відомий богослов Іван Златєв з 1894 р. навчалися в Київській духовній академії як стипендіати від болгарського Міністерства народної освіти[451]. Їхні кандидатури були рекомендовані духовними училищами в Тирново та Самокові, а потім затвердженні Синодом та офіційно рекомендовані Міністерством закордонних справ та віросповідання. В академії вони вивчали історичну групу наук та по завершенню навчання отримали науковий ступінь кандидата богослов'я без права духовно-навчальної служби в межах Російської імперії. Після повернення на батьківщину випускники Академії включались до

---

[447] Танчев И. Българската държава и учението на българи в чужбина. / И. Танчев. – София: «Марин Дринов», 1994. – С. 119.
[448] ЦДІАК України, ф. 711, оп. 3, спр. 2237, арк. 1.
[449] ЦДІАК України, ф. 711, оп. 3, спр. 2149, арк. 1-2.
[450] ЦДІАК України, ф. 711, оп. 3, спр. 2161, арк. 12.
[451] Ваташки Румен. Митрополит Иларион Сливенски (1922-1939) като защитник на православието. [Електронний ресурс] / Р. Ваташки – Режим доступу https://draganbachev.wordpress.com/2012/03/05. – Дата звернення: 20.02.2016.

роботи у різних структурах. Кандидат богослов'я Г. Арабаджиєв до 1903 р. працював вчителем у педагогічному училищі у місті Казанлик[452].

Досить поширеними були випадки, коли болгарські студенти спочатку навчалися у Київській духовній семінарії, а після її закінчення відразу вступали до Академії. Так, Преслав Савов Доброплодни у 1881 році завершив Київську духовну семінарію, а у 1886 р. – Київську академію. Під час навчання в Академії двічі отримував грошову допомогу від Князівства Болгарія: у 1883 р. – 200 левів, а у 1884 р. – 240 левів[453]. По завершенню навчання в Академії П. Доброплодни продовжував здобувати вищу освіту на історико-філологічному факультеті Київського університету. Отримавши звання кандидата філософських наук, С. Доброплодни повернувся до Болгарії, де очолив педагогічне училище у місті Казанлик.

Процес підготовки болгарських богословів у Київській духовній академії не припинявся й на передодні балканських війн. Станом на 1911 рік в КДА навчалося 11 болгар: Тегуров, В. Імєв, Харитонов, І. Георгив, Яристов, М. Пєлов, І. Снєгоров, Стефанов, Ст. Аргиров, А. Димитров, Седоронів. Варто зазначити, що серед іноземних студентів болгари становили більшість. Так, у 1911 році в академії навчалось 4 серба, 3 грека та 2 сирійця[454]. У тому ж році за клопотанням екзарха Болгарії на навчання до Академії в Києві відправили двох випускників Болгарської духовної семінарії – П. Райкова та Б. Симова[455]. На утримання зазначених студентів Болгарський екзархат виділяв кошти.

Випускником Київської академії був й відомий болгарський церковний діяч, історик та архівіст академік Іван Йончев Снєгаров. Навчальний заклад Києва він закінчив у 1912 році, захистив дисертацію та отримав ступінь

---

[452] Колева Елена, Двама изявени висши български духовници и Сливенски митрополити – Гервасий и Иларион, са свързани с Габровско, 100 вести – Християни, 24 октомври 2013 г. http://www.stovesti.info/Arhiv_2010/1382550621 - С. 3-4.

[453] Танчев И. Българската държава и учението на българи в чужбина. / И. Танчев. – София: Марин Дринов, 1994. – С. 156.

[454] ЦДІАК України, ф. 711, оп. 3, спр. 3432, арк. 6.

[455] ЦДІАК України, ф. 711, оп. 3, спр. 3437, арк. 13-13а.

кандидата богослов'я[456]. Після повернення на батьківщину І. Снєгаров активно займався викладацькою діяльністю, а також працював у напрямку створення унії у вигляді Національного союзу. Протягом тривалого часу очолював провідні структури при Болгарській академії наук – Інститут болгарської історії та архівний відділ.

У 1915 р. випускником Акадумії в Києі став болгарський богослов Стойко Недєлков Чавдаров. До навчання в КДА, у 1911 р., успішно завершив курс навчання в Києвсіькій духовній семінарії. За сприяння болгарського екзарха Йосифа у 1912 р. був зарахований до Академії. Під час навчання отримував екзархійську стипендію[457].

Варто зазначити, що успішність болгарських студентів у КДА була кращою у порівнянні з іншими іноземцями. Яскравим прикладом є успішність студентів І курсу Академії за 1913 – 1914 навчальний рік у питаннях вивчення єврейської та латинської мов (таблиця 4.1)[458].

Таблиця 4.1.

Успішність болгарських студентів КДА за 1913-1914 навчальний рік

	Прізвище, ім'я	Єврейська мова	Латинська мова
		Оцінка за іспит	Оцінка за іспит
1	Даніїл Мілутіч (серб)	4	4
2	Матей Хрістов (болгарин)	3	5
3	Микола Стефанов (болгарин)	4	4+
4	Петр Стоїлов (болгарин)	4	4+
5	Ілья Попов (болгарин)	3	4-
6	Микола Інгізілов (болгарин)	3+	4+

[456] Выпускники Киевской духовной академии 1823-1869, 1885-1915 гг. – Електронний ресурс. –
Режим доступу: http://www.petergen.com/bovkalo/duhov/kievda.html. – Дата звернення: 14.11.2015.
[457] ІН НБУВ, ф. 175, оп. 1, спр. 2135, арк. 1.
[458] ЦДІАК України, ф. 711, оп. 3, спр. 3732, арк. 81-82.

Значна кількість болгарських студентів здобувала богословську освіту в Одеській духовній семінарії. У 80-х роках XIX століття серед випускників навчального закладу були болгари Іларіон Пенчев, Анфим Вербанов, Феодор Васильєв, Іван Дацев. Останній отримував стипендію від російського Синоду. Болгарський богослов Тодор Василов до 1884 р. навчався в Одеській духовній семінарії й отримував одноразову грошову допомогу від Міністерства народної просвіти Князівства Болгарія. На початку XX століття в Одеській духовній семінарії здобував богословську освіту російський стипендіат Йордан Велінов, котрий завершив навчання у 1902 році[459].

В Казанській духовній академії (КазДА) болгарські студенти зустрічаються з кінця XIX століття. Так, у 1897 році Велко Катраджиєв, завершивши Одеську духовну семінарію, продовжив здобувати богословську освіту в Казанської академії. Навчальний курс в КазДА В. Катраджиєв завершив у 1901 р., отримавши звання кандидата богословських наук[460]. Того ж року Казанську академію у званні кандидата богослов'я з правом викладання в семінарії закінчили Атанас Ковачев, Роман Бакарджиєв, Лазар Цунєв, Никодим Атанасов та Дмитро Пенков. Відомо, що А. Ковачев у 1896 році закінчив Київську духовну семінарію, а у КазДА отримував щорічну грошову допомогу від російського Синоду. Після повернення на батьківщину А. Ковачев ввійшов до складу ВМОРО. Того ж року серед випускників Академії були болгарські богослови Христо Тошев, Велко Катранджиєв, Дмитро Стратьєв. Всі вони, крім Х. Бурова закінчили навчальний заклад зі степенем кандидата богослов'я. Христо Буров завершив навчання у звані дійсного студента[461].

---

[459] Выпускники Одесской духовной семинарии 1882-1886, 1888, 1890, 1898, 1902, 1907-1913, 1916 гг. – . [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.petergen.com/bovkalo/duhov/odessasem.html. – Дата звернення: 20.02.2016.

[460] Танчев И. Болгарское присутствие в иностранных духовных (восточно-православных) учебных заведениях (1878-1912). / И. Танчев // Bulgarian Historical Review. – 2000. – № 1-2. – С. 130.

[461] Выпускники Казанской духовной академии 1846-1920 гг. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.petergen.com/bovkalo/duhov/kazda.html. - Дата звернення: 19.02.2016.

У 1903 році випускником Академії в Казані став Диню Ів. Божков, який вступив до навчального закладу у 1898 р. Відомо, що під час навчання в Російській імперії Диню Ів. Божков отримував щомісячну грошову допомогу від Святішого Синоду. Костянтин Кавалджиєв та ієродиякон Пантейлемон Шалєв у тому ж році отримали звання кандидатів богослов'я з правом викладацької діяльності в духовних семінаріях[462]. Щодо студента П. Шалєва, варто зазначити, що спочатку він навчався у Київській академії. Проте у 1900 році студент П. Шалєв звернувся до ректора КазДА з проханням зарахувати його до студентського складу Академії. У таких випадках керівництво навчального закладу, куди поступали відповідні заяви, обов'язково перевіряли успішність та поведінку студентів на попередньому місці навчання. У випадку з П. Шалєвим ректор КазДА отримав позитивні відгуки про болгарського студента, що й сприяло його успішному зарахуванню до Академії[463].

Наступного року випускником Казанської академії став стипендіат Синоду російської православної церкви болгарин Стефан Христов Абаджиєв. Завершив навчання зі званням кандидата богослов'я та отримав право викладати в духовній семінарії[464].

У 1909 році болгарський ієродиякон Інокентій Софійський закінчив навчання у духовному закладі Казані без права викладання в російських духовних-навчальних закладах, а питання про надання йому ступеня кандидата богослов'я повинно було розглядатися Святішим Синодом. Того ж року до Академії був зарахований болгарський ієродиякон Антим Димов. Під час навчання отримував стипендію від Урядового Синоду. Завершив академію в 1914 р. у званні кандидата богослов'я з правом викладання в семінарії. Після

---

[462] Выпускники Казанской духовной академии 1846-1920 гг. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.petergen.com/bovkalo/duhov/kazda.html. - Дата звернення: 19.02.2016.

[463] ЦДІАК України, ф. 711, оп. 3, спр. 2548, арк. 4.

[464] Выпускники Казанской духовной академии 1846-1920 гг. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.petergen.com/bovkalo/duhov/kazda.html. - Дата звернення: 19.02.2016.

повернення до Болгарії був обраний ректором Духовної чернечої школи при Рилському монастирі.

У 1913 році випускником Казанської академії став стипендіат російського Синоду Веніамін Салабашев, який вступив до академії у 1909 р. Відомо, що до навчання в Академії В. Салабашев закінчив Волинську духовну семінарію. Цікавим є той факт, що крім стипендії від російського Синоду студент В. Салабашев отримував грошову допомогу й від болгарського Синоду. По завершенню навчання отримав звання кандидата богослов'я. Крім того, йому було дозволено скласти іспити для здобуття магістра богослов'я, але без права викладання в духовно-навчальних закладах Російської імперії[465].

Напередодні Першої світової війни Академію в Казані закінчили Стоян Васєв та Димитр Андрєєв. У 1915 році вони отримали звання кандидата богослов'я та мали можливість здобути магістра богослов'я в результаті складання нових усних іспитів з тих предметів, за якими вони попередньо отримали бал нижче чотирьох[466].

Болгарські студенти в Московській духовній академії (МДА) зустрічаються з другої половини XIX ст. Відомий болгарський політик, публіцист та науковий діяч Спиридон (Спіро) Константинов Гулабчев з 1878 року навчався в Московській духовній семінарії. Протягом 1879-1880 навчального року отримував стипендію від Міністерства народної освіти Князівства Болгарія. Духовну семінарію у Москві С. Гулабчев не закінчив. У 1880 році він залишив богословське навчання, перебуваючи на четвертому році. Проте, він не повернувся до Болгарії, а продовив навчання спочатку на юридичному факультеті Московського університету, а потім на історико-філологічному в Київському університеті святого Володимира[467].

---

[465] Танчев И. Болгарское присутствие в иностранных духовных (восточно-православных) учебных заведениях (1878-1912). / И. Танчев // Bulgarian Historical Review. – 2000. – № 1-2. – С. 130.

[466] Выпускники Казанской духовной академии 1846-1920 гг. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.petergen.com/bovkalo/duhov/kazda.html. (Дата звернення: 19.02.2016).

[467] Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 469, спр. 295, арк. 49.

Протягом 1881 – 1887 років в Академії за власний рахунок навчався болгарин Атанас Георгієв. Випускником Московської духовної семінарії був болгарин Петро Ненков, який завершив начальний заклад у 1884 році. Під час навчання у Москві отримував грошову допомогу від Князівства Болгарія – у 1883 році йому було надано 250 левів[468]. Після повернення на батьківщину деякий час очолював одне з місцевих духовних училищ. У 1892 році до лав Академії був зарахований Кузьма Атанасов Гаєв. Під час навчання в МДА отримував стипендію від російського Синоду, а також одноразову фінансову допомогу від Міністерства народної освіти та болгарської Екзархії. Професійну богословську освіту здобував до 1896 року. До випуску 1896 р. увійшов Панайот Станков Мутавчієв, отримавши кандидата богослов'я[469].

Майбутній митрополит Охридський Григорій (Христо Зафіров) протягом 1885 – 1889 років як стипендіат болгарської церкви навчався у духовній обраний почесним членом Російського археологічного інституту в Константинополі[470]. А на початку XX ст. випускниками духовної академії в Москві стали І. Пампулов, Х. Попов, І. Сапунаров[471].

Одним із центрів богословської підготовки болгарських студентів виступала й Санкт-Петербурзька духовна академія. У 1896 році завершив Санкт-Петербурзьку духовну академію зі званням дійсного студента стипендіат болгарської православної церкви Стоїл Димчев. Наступного року випускником Академії став Іван Спасов, отримавши звання кандидата богослов'я[472].

---

[468] Танчев И. Българската държава и учението на българи в чужбина. / И. Танчев. – София: Марин Дринов, 1994. – С. 167.

[469] Выпускники Московской духовной академии 1818-1916, 1918-1919 гг. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.petergen.com/bovkalo/duhov/mda.html (Дата звернення: 23.02.2016).

[470] Личный состав Русского Археологического Института в Константинополе. // Известия Русскаго Археологическаго Института в Константинополе. – Т. VII. – София, Държавна печатница, 1901. – с. 247.

[471] Танчев И. Болгарское присутствие в иностранных духовных (восточно-православных) учебных заведениях (1878-1912). / И. Танчев // Bulgarian Historical Review. – 2000. – № 1-2. – С. 134-137.

[472] Выпускники Санк-Петербургской духовной академии (с 1914 Петроградской) 1814-1894, 1896-1918 гг. [Електронний ресурс] – Режим

Санкт-Петербурзьку духовну академію у 1899 р. закінчив і майбутній митрополит Охридський Борис (Костянтин Георгієв). До Академії він вступив у 1895 році, під час навчання отримував стипендію від російського Синоду та від болгарської Екзархії. Після повернення на батьківщину працював вчителем у духовному училищі в Самокові та займався просвітницькою діяльністю, сприяв розвиткові освіти у Фракії та Македонії[473].

До випуску 1899 року вийшли й болгарські богослови Микола Петров, Стефан Гунчев та Ташо Райков, котрі завершили Академію з науковим званням кандидата богословських наук. Необхідно зазначити, що Стефан Гунчев під час навчання отримував одноразову фінансову допомогу від Міністерства народної освіти Князівства Болгарія[474].

Навчання болгар в Санкт-Петербурзькій духовній академії відбувалося як за рахунок фінансування з боку російського Синоду, так і за кошти болгарської держави. Серед випуску 1900 року зустрічаємо болгарських студентів Лазара Генова, Б. Томева та М. Георгієва, котрі отримував фінансову допомогу від Святішого Синоду та по закінченню навчання отримали звання кандидатів боголсов'я[475].

У 1903 році до керівництва Санкт-Петербурзької духовної академії поступили прохання від студентів болгар КДА Федора Волкова та Даніїла Ласкова про зарахування до студентського складу Академії. Ф. Волков, перебуваючи на ІІІ курсі КДА, склав всі необхідні іспити та написав семестрові

доступу: http://www.petergen.com/bovkalo/duhov/spbda.html (Дата звернення: 23.02.2016).

[473] Маджаров П. Да положиш душата си за народа. Български свещеносл ужители, участници в освободителното движение на Одринско (1895-1913) / П. Маджаров. – София: Ваньо Недков, 2007. – С. 38.

[474]Выпускники Санк-Петербургской духовной академии (с 1914 Петроградской) 1814-1894, 1896-1918 гг. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.petergen.com/bovkalo/duhov/spbda.html (Дата звернення: 23.02.2016).

[475] Танчев И. Болгарское присутствие в иностранных духовных (восточно-православных) учебных заведениях (1878-1912). / И. Танчев // Исторически преглед. – С. 127, С. 137.

твори[476]. Д. Ласков закінчивши II курс Академії в Києві, був успішно зарахований на III курс Санкт-Петербурзької духовної академії у серпні 1900 року[477].

Відомий болгарський просвітник, революціонер та діяч Внутрішньої македонсько-одринської революційної організації Христо Шалдєв у 1903 році закінчив навчання в духовній Академії Санкт-Петербургу. З 1895 року він одночасно був членом ВМОРО та одним із довірених осіб екзарха Йосифа. Під час навчання в академії Х. Шалдєв брав активну участь у створенні комітетів Таємного македонсько-одринського студентського товариства у Києві, Санкт-Петербурзі, Казані та Одесі, а у 1902 році залучився до створення Слов'янсько-македонського науково-літературного товариства[478]. Після повернення на батьківщину Христо Шалдєв займався викладацькою діяльністю, очолював училища в Прилепі.

Протягом 1900 – 1905 рр. в Академії Санкт-Петербургу навчався болгарин Георгі Чизмаров, випускник Київської духовної семінарії. В санкт-петербурзькому духовному закладі студент Г. Чизмаров перебував як стипендіат князя Фердинанда. Закінчив Академію зі званням кандидата богословських наук, а також отримав членство у Санкт-Петербурзькому імператорському археологічному інституті[479].

У 1905 році помітно зменшується кількість болгарських студентів в духовних академіях Російської імперії. Справа в тому, що з цього року набирають сили внесені російським урядом зміни щодо прийому на навчання до духовних академій іноземних студентів за рахунок Росії. Проте такий крок

---

[476] ЦДІАК України, ф. 711, оп. 3, спр. 2548, арк. 2.
[477] ЦДІАК України, ф. 711, оп. 3, спр. 2548, арк. 3.
[478] Лабаури Д. О. Мемуары Христо Шалдева как источник по истории болгарских студенческих объединений в России в начале XX в. / Д. О. Лабаури // Россия – Болгария: векторы взаимопонимания. XVIII – XXI вв.: Российско-болгарские научные дискуссии. – М.: Институт славяноведения РАН, 2010. – С. 165-166.
[479] Танчев И. Болгарское присутствие в иностранных духовных (восточно-православных) учебных заведениях (1878-1912). / И. Танчев // Исторически преглед. – С. 127.

російського уряду не призвів до повної відсутності болгар серед студентів духовних навчальних закладів імперії. Відтепер збільшується фінансова допомога від болгарського уряду та Екзархії. Напередодні Першої світової війни з лав Санкт-Петербурзької духовної академії вийшли болгари М. Іванов та І. Ілієв, котрі отримали звання кандидатів богословських наук та повернулися до Царства Болгарія[480].

Підсумовуючи, можемо сказати, що протягом 1878 – 1915 років підготовка професійних богословів для болгарської православної церкви, а в деяких випадках й для інших сфер відновленої держави в основному відбувалася за межами Болгарії. В нашому випадку духовні навчальні заклади Російської імперії стали одним із основних напрямків професійної підготовки болгарських богословів, оскільки духовна семінарія в Софії відкрилася лише у 1903 році.

Можемо говорити, що більша частина болгарських богословів отримали духовну освіту в російських навчальних закладах – головним чином в Київській, в меншій мірі в Московській, Казанській та Санкт-Петербурзькій академіях. При цьому, більшість болгарських студентів перебували на фінансовому утриманні російської сторони. Справа в тому, що болгарський уряд виділяв мінімальну фінансову допомогу для богословської підготовки, а церква ще не мала достатнього фінансового підґрунтя для виділення необхідних коштів. Такий стан речей можна пояснити тим, що церква у відновленій Болгарській державі не мала достатнього авторитету.

Повертаючись на батьківщину, випускники духовних навчальних закладів Росії працювали в адміністративному апараті церкви, перебували на посадах викладачів богословських чи світських навчальних закладів, а також включалися до роботи в державних структурах.

---

[480] Выпускники Санк-Петербургской духовной академии (с 1914 Петроградской) 1814-1894, 1896-1918 гг. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.petergen.com/bovkalo/duhov/spbda.html (Дата звернення: 23.02.2016).

4. 3. Фахова підготовка інженерно-технічних кадрів

Після звільнення Болгарії у 1878 році перші інженерно-технічні служби в Князівстві займали іноземці. Проте поступово серед перших окружних інженерів з'являються болгарські імена. Таким чином, досить швидко у відновленій болгарській державі починає формуватися технічна інтелігенція. Постає потреба у будівництві залізничного сполучення, доріг, телефонного зв'язку, промислових підприємств, адміністративних будівель та ін. Відповідно для реалізації поставлених завдань необхідно було й сформувати професійно підготовлених спеціалістів. Однією із важливих передумов підготовки технічних кадрів є модернізація в болгарському сільському господарстві та гірничій галузі. У 80 – 90-х роках XIX ст. відкриваються нові промислові підприємства в текстильній, харчовій та гірничій промисловості. Такі трансформаційні процеси демонстрували підвищені економічні можливості відновленої болгарської держави та потребували відповідних професійних кадрів.

Поставала й гостра необхідність у забезпечені інженерно-технічними кадрами державних структур. Відповідно до статті 161 Тирновської конституції у Князівстві Болгарія функціонувало 6 міністерств[481], серед них і Міністерство внутрішніх справ та Військове міністерство, до складу яких повинні були входити відповідні інженерно-технічні кадри. У 1896 році, за підрахунками Й. Колєва, на болгарській державній службі перебувало 30 інженерів. У зв'язку з економічними змінами ця кількість, і не лише інженерів, а й інших технічних професій, з кожним роком лише зростала. У 1898 році Болгарія була поділена на 22 технічні райони, які співпадали з тодішнім адміністративним поділом країни[482]. Відповідно необхідно було забезпечити кожний район професійними інженерами, архітекторами, землемірами, техніками.

---

[481] ЦДА, ф. 173К, оп. 6, а. е. 3116, л. 16.

[482] Колев Й. Българската интелигенция 1879-1912 /Й. Колев. – София: Св. Климент Охридски, 1992. – С. 213.

Після звільнення болгарської держави процес архітектурного відновлення випав на долю іноземних будівельників та архітекторів, котрих запрошували до Князівства Болгарія на певний період або ж для виконання того чи іншого проекту. Справа в тому, що професійна спільнота власне болгарських архітекторів розпочав своє діяльність з кінця XIX – початку XX століття.

Трансформаційні процеси у відновленій болгарській державі сприяли соціально-політичному розвиткові, що, в свою чергу, призвело до утворення нових економічних міністерств. Станом на 1912 рік в Царстві Болгарія таких міністерств було вже чотири[483]:

1. Міністерство торгівлі, промисловості та праці;
2. Міністерство сільського господарства та державного майна;
3. Міністерство громадських будівель, доріг та благоустрою;
4. Міністерство шляхів сполучення, пошти та телеграфу.

Оскільки у відновленій болгарській державі були відсутні необхідні технічні навчальні заклади, болгарська молодь відправлялася здобувати професійну інженерно-технічну освіту за кордон. У порівнянні з іншими спеціальностями інженерно-технічні науки болгарські студенти вивчали переважно у Західній Європі, а не в Російській імперії. Протягом 1898 – 1910 рр. вищу освіту у Західній Європі здобуло 14 болгар. З них 4 інженери-електрики навчались у Німеччині, Франції, Бельгії, 5 мінних інженерів – у Франції, Німеччині та Швейцарії, 5 інженерів – у Чехії та Німеччині[484]. Для порівняння можемо сказати, що в зазначений період у Москві здобув вищу освіту лише один інженер, а в Санкт-Петербурзі – один мінний інженер та один технолог[485]. У Російській імперії основними центрами підготовки болгарських

---

[483] Стоянов Л. Българските конституции и изпълнителната власт. // 120 години изпълнителна власт в България. – Научна конференция, София, 6-7 юлю 1999 година. – София: Тутенберг, 1999.– С. 17.

[484] Петрушкова Д. Формиране на инженерната общност в България (1878 г. – 1944 г.) Построяване на водопровод «Рила – София». / Д. Петрушкова. – София: Нике – Нт – 89, 2004. – С. 55.

[485] Манафова Р. В. Интелигенция с европейски измерения (1878-1912) / Р. В. Манафова. – София, 1994. – С. 57.

інженерно-технічних кадрів були профільні навчальні заклади Санкт-Петербургу, Харкова, Москви. Професійну підготовку болгарські інженерно-технічні кадри у Росії починають здобувати після завершення російсько-турецької війни 1877 – 1878 років. Слід зазначити, що у становленні та розвитку болгарської інженерно-технічної думки чітко помітні поєднання західноєвропейських та російських тенденцій, котрі активно пропагували випускники відповідних профільних навчальних закладів.

В перших болгарських інженерних проектах були помітні впливи російської інженерної школи. Помітні напрямки в болгарській інженерній думці взяті у російських інженерів Кубасова та князя Хілкова, які брали участь у будівництві одного із болгарських водопроводів. Справа в тому, що князь Хілков брав участь і у будівництві залізниці сполученням Софія – Кюстенділ – Гюєшево. Саме за його рекомендаціями було створено спеціальну Технічну комісію для розробки плану будівництва залізничного сполучення[486]. Помітні професійні риси перебрав від російських колег болгарський інженер Георгі Бєлов, котрий здобував професійну освіту в Санкт-Петербурзі та деякий час працював у Головному управлінні при Міністерстві громадських будівель, доріг та благоустрою[487].

Варто підкреслити, що професійні інженерно-технічні кадри, котрі мали вищу освіту, отримували високу зарплату. Наприкінці XIX століття найбільш оплачуваними в болгарському економічному середовищі були професії інженерів та архітекторів. Для прикладу можемо навести наступні дані. У 1884 році головний інженер при Міністерстві суспільних будівель, сільського господарства та торгівлі отримував річну зарплату у розмірі 9 600 левів,

---

[486] Ж. Станев. Забравените стратези на българските железници. // Геополитика. – Четвъртък, 13 Септември. 2012. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: – http://geopolitica.eu/2005/1267. – Дата звернення: 19.04.2016.

[487] Петрушкова Д. Формиране на инженерната общност в България (1878 г. – 1944 г.) Построяване на водопровод «Рила – София». / Д. Петрушкова. – София: Нике – Нт – 89, 2004. – С. 95.

інженер-інспектор – 8640 левів, а головний архітектор – 8640[488]. У порівнянні із зарплатами вищих посадових осіб, наприклад у юридичній сфері, це не мало великої різниці. Голова Касаційного суду у тому ж році отримував 8040 левів на рік, а його секретар мав лише 2100 левів[489].

В «Правилах прийому в російські навчальні заклади студентів іноземців з Балкан» від 24 вересня 1901 року (були розроблені 1897 р.) було зазначено, що до технічних навчальних закладів на території Російської імперії вихідці з Балкан, в тому числі й болгари, мали можливість навчатися в наступних профільних закладах: Харківському ветеринарному інституті, сільськогосподарських училищах, електротехнічній, лісовій, комерційній та технічній артилерійській школі в Санкт-Петербурзі, в Технічному морському училищі в Кронштадті, Артилерійському училищі, а також в санкт-петербурзьких мореходних класах[490].

В Болгарській державі питання підготовки інженерно-технічного потенціалу розглядали на державному рівні. У 1883 році Міністерство народної освіти пропонувало виділити стипендії для підготовки у закордонних навчальних закладах для одного архітектора, одного мінного інженера та одного механіка-інженера[491]. Як відомо, найбільша сума коштів від болгарського уряду виділялася на стипендії для здобуття юридичної освіти. Поряд з цим, у 1880-х роках, особлива увага приділяється для надання грошової підтримки студентам, котрі навчаються в інженерних, хіміко-технологічних та політехнічних вузах. Така ситуація була викликана потребою у кваліфікаційних кадрах інженерно-технічного спрямування, адже у державі активно розвивалась будівельна справа, розпочинали роботу нові підприємства та розширювався державно-управлінський апарат.

---

[488] Колев Й. Българската интелигенция 1879-1912. / Й. Колев. – София: Св. Климент Охридски, 1992. – С. 223

[489] Там само. – С. 202.

[490] ЦДІАК України, ф. 711, оп. 3, спр. 2852, арк. 2-3.

[491] Петрушкова Д. Формиране на инженерната общност в България (1878 г. – 1944 г.) Построяване на водопровод «Рила – София». / Д. Петрушкова. – София: Нике – Нт – 89, 2004. – С. 47.

Наприкінці XIX – на початку XX століття Міністерство народної освіти Болгарської держави продовжувало виділяти кошти на вивчення технічних та інженерних наук. Одним із стипендіатів від Міністерства народної освіти був Іван Х. Владіміров, котрий здобував інженерну освіту в Москві[492]. Під час навчання в Російській імперії він у 1885 році отримав річну стипендію у розмірі 1600 левів, а у 1889 р. – 1608 левів[493].

Болгарське Міністерство народної освіти у 1884 – 1885 навчальному році виділило 12 стипендій. З них дві на медицину, дві – землеробство та лісництво, дві – мінну інженерію, одну – інженерство доріг та мостів, одну – технологічна інженерія,одну – архітектура та інші[494]. Протягом 1883 – 1900 рр. болгарський уряд виділив 73 державних стипендії для болгарських студентів, котрі здобували інженерну та архітектурну освіту за кордоном[495]. Серед зазначених стипендій деяка частина припадала й на отримання професійної освіти в межах Російської імперії.

Стипендіатами від Міністерства народної освіти Князівства Болгарія, котрі здобували професійну освіту в Москві були Димитр Берберов та Іван Саранов. Вивчаючи землеробство Д. Берберов у 1884 та 1889 роках отримував стипендію у розмірі 1800 левів. Студент І. Саранов, котрий вивчав лісництво, у 1883 році отримував річну стипендію у сумі 2000 левів, у а 1887 році – це було 1800 левів. Професійну освіту в Москві здобував й стипендіат від болгарського Міністерства народної освіти Георгі Айноков, котрий вивчав ливарну справу. Під час навчання його стипендія становила 600 левів на рік[496].

---

[492] Манафова Р. В. Интелигенция с европейски измерения (1878-1912) / Р. В. Манафова. – София, 1994. – С. 56.

[493] Танчев И. Българската държава и учението на българи в чужбина. / И. Танчев. – София: Марин Дринов, 1994. – С. 114.

[494] Петрушкова Д. Формиране на инженерната общност в България (1878 г. – 1944 г.) Построяване на водопровод «Рила – София». / Д. Петрушкова. – София: Нике – Нт – 89, 2004. – С. 49.

[495] 100 неща, които трябва да знаем за техническия прогрес на България. Развитие и постижения. – София: Световна библиотека, 2008. – С. 58.

[496] Танчев И. Българската държава и учението на българи в чужбина. / И. Танчев. – София: Марин Дринов, 1994. – С. 111, С. 112, С. 126.

Провідний болгарський хімік Георгі Колушки протягом 1884 – 1887 рр. та 1889 – 1891 рр. здобував професійну освіту в санкт-Петербурзькому Технологічному інституті, вивчаючи індустріальну хімію[497]. Навчальний заклад закінчив зі званням інженера-хіміка у червні 1891 року[498]. Протягом навчання отримував стипендію від Міністерства народної освіти Князівства Болгарія. У 1884 році його річна стипендія була у розмірі 1600 левів, а у 1891 р. становила вже 2040 левів[499].

Після повернення до Болгарії Г. Колушки створив кафедру «Хімічної технології та землеробської хімії» у софійському Вищому училищі, де працював з 1899 року[500]. Наукова робота професора Георгі Колушки мала професійний успіх. Про це свідчить його робота на посаді декана фізико-математичного факультету в Софійському університеті, де він працював з 1905 року. Вже через три роки Г. Колушки увійшов до складу Індустріальної ради при Міністерстві торгівлі, промисловості та праці Царства Болгарія. Маючи інженерну освіту, професор Г. Колушки у своїх публікаціях висвітлював становище окремих галузей болгарської промисловості, акцентував увагу на проблемах у становищі цукрової промисловості.

У Технологічному інституті в Санкт-Петербурзі протягом 1883 – 1888 років стипендіатами від болгарського Міністерства народної освіти були Йордан Георгов та Іван Георгієв. Протягом навчання в Санкт-Петербурзі Й. Георгов у 1888 році отримав річну стипендію у розмірі 350 левів. На відміну від нього, студент І. Георгієв отримував різні суми. Так, у 1883 р. його річна

---

[497] ЦДА, ф. 173К, оп. 1, а. е. 1, л. 7.

[498] Георги Колушки. // Именити преподаватели. Софийски университет «Св. Климент Охрисдки» – [Електронний ресурс] – Режим доступу: – https://www.uni-sofia.bg/index.php/bul/universitet_t/fakulteti/fakultet_po_himiya_i_farmaciya/predstavyane/imeniti_prepodavateli. – Дата звернення: 17.04.2016.

[499] Танчев И. Българската държава и учението на българи в чужбина. / И. Танчев. – София: Марин Дринов, 1994. – С. 120.

[500] Тодоровски Д. 120 години университетско химическо образование в България / Д. Тодоровски // Химия и индустрия. – Т. 81. – брой 1. – юни 2010. – С. 9.

стипендія становила 300 левів, у 1884 р. – 200 левів, 1886 р. – 500 левів, а у 1888 р. – це було знову 300 левів[501].

Наприкінці XIX ст. відомі випадки здобуття болгарами вищої професійної освіти в Інституті цивільних інженерів у Санкт-Петербурзі, який на той час був визнаним центром інженерно-архітектурної підготовки. Саме в ньому здобував професійну освіту майбутній болгарський інженер Георгі Петков Ненов, який став першим конструктором сталевих мостів в Болгарії. До навчання в Російській імперії він успішно закінчив Априловську гімназію в Габрово, в результаті чого отримав можливість здобути вищу освіту за кордоном. У 1885 році він був зарахований до студентського складу Інституту цивільних інженерів як стипендіат від болгарського Міністерства народної освіти. Розмір його річної стипендії у 1885 р. складав 1600 левів[502]. Слід сказати, що навчальний заклад в Росії Г. Ненов не закінчив, а продовжив здобувати професійну освіту в Бельгії. Проте, російська інженерна школа залишила свій слід на творчому майбутньому майстра.

У 1891 році Георгі Петков як професійний інженер був призначений у Департамент сільського господарства, торгівлі та загальних будівель як архітектор у справах регулювання та будівництва поселень в Болгарії[503]. Працюючи на цій посаді, Георгі Ненов велику увагу приділяє запровадженню нових тенденцій у болгарське архітектурне середовище[504]. Крім роботи в

---

[501] Танчев И. Българската държава и учението на българи в чужбина. / И. Танчев. – София: Марин Дринов, 1994. – С. 153.

[502] Танчев И. Българската държава и учението на българи в чужбина / И. Танчев. – София: Марин Дринов, 1994. – С. 123.

[503] Желева-Мартинс Д. Виана. Основателят на БИАД, първият градостроител инженер-архитект Георги Ненов. 150 години от рождението на инженер-архитект Герги Ненов / Добрина Желева-Мартинс. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://zheleva-martins.com/преподавателска-дейност/georgi-nenov/. – Дата звернення: 18.04.2016.

[504] Иванова Бл. Многообразие в единството: личности и фирми в строителството на храма «Св. Стефан» на Златния Рог / Бл. Иванова // Многообразие в единството. История и съвременност. Съюз на учените в България. – Секция «История», «Филологически науки», «Философски науки». – Т. 2, 2011 – С. 423.

Департаменті, Г Ненов брав участь у створенні Болгарського інженерно-архітектурного товариства (БАІТ) у 1893 р., в якому деякий час головував та працював на посаді секретаря.

Говорячи про Болгарське інженерно-архітектурне товариство, варто сказати, що перше технічне товариство було створене у Русе 26 березня 1885 року, головою якого був інженер Симеон Вєнков[505]. У перше десятиліття після звільнення Болгарії Русе залишалося найбільш економічно та технічно розвиненим містом, де функціонувала значна кількість промислових підприємств.

Початок формування БАІТ розпочалося у 1892 році. Саме тоді було створено спеціальну комісію з розробки головного документу організації та обрано тимчасовим головою інженера Ніколова. Остаточне формування товариства відбулося у лютому 1893 року, коли Установчі збори підписали устав організації та обрали головою інженера Михайла Момчилова[506]. Основними завданнями БІАТ проголошувало сприяння розвитку і популяризації технічних наук та мистецтва, запроваджувати болгарську видавничу справу у технічній галузі, а також залучати зарубіжний досвід для власного становлення.

У 1897 році Національні збори Князівства Болгарія в якості Закону про благоустрій поселень затверджують розроблені інженером Г. Неновим нові правила щодо розбудови населених пунктів. Це був перший болгарський закон у цій галузі і діяв він аж до 1941 року[507], що свідчить про його професіоналізм та затребуваність як для відбудови відновленої болгарської держави, так і для подальшого архітектурного збагачення. Оскільки діяльність Г. Ненова припала

---

[505] Енев Д. Ще станат ли инженерите монархісти? / Д. Енев // СЕГА. – 14 Април 2001 – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.segabg.com/article.php?id=177348. – Дата звернення: 19.04.2016.

[506] Двайсет години камара на строителите в България. // Строител. – 31.12.2010. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://vestnikstroitel.bg/ksb/13080__двайсет-години-камара-на-строителите/. – Дата звернення: 19.04.2016.

[507] Ковачев А. Градоустройство. – Част 1. Основи на теорията и практиката на градоустройство / А. Ковачов. – София – Москва: PENSOFT, 2003 – С. 404.

на становлення болгарської інженерно-архітектурної думки, то досить вагоме значення для її утвердження відіграли науково-публіцистичні роботи самого архітектора. Свої роздуми Георгі Петков висвітлював на сторінках офіційного видавничого органу БІАТ – «Журналі Болгарського інженерно-архітектурного товариства».

Ще одним студентом Інституту цивільних інженерів у Санкт-Петербурзі був пловдивський архітектор Христо Пеєв. Проте завершив отримувати вищу професійну освіту в Німеччині. Повернувшись на батьківщину архітектор Пеєв присвятив свою професійну діяльність місту Пловдив. Протягом тривало часу він активно досліджував архітектурну спадщину старого міста[508].

Відомий болгарський архітектор та художник Нікола Канов, отримавши початкову освіту на батьківщині, з 1888 року навчався на архітектурному відділі Імператорської художньої академії в Санкт-Петербурзі. Під час навчання в академії отримував одноразову грошову допомогу від Міністерства народної освіти Князівства Болгарія. Так, у 1889 році студент Канов отримав таку фінансову допомогу у розмірі 300 левів[509]. Після навчання в Росії Н. Канов продовжив здобувати професійну освіту в Мюнхені, а потім повернувся на батьківщину, де працював вчителем мистецтв у Габрово, Русе та рідному місті Лом[510].

У 1898 році у Князівстві Болгарія провідні науковці, в тому числі й випускники російських навчальних закладів, створили Фізико-математичне

---

[508] Паулина Ал. Вход към таен тунел в къщата на легендарния архитект и изследовател Христо Пеев. / Ал. Паулина. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.kapana.bg/index.php/zabraveniyat-grad/item/654-vhod-kam-taen-tunel-v-kashtata-na-legendarniya-arhitekt-i-izsledovatel-hristo-peev/654-vhod-kam-taen-tunel-v-kashtata-na-legendarniya-arhitekt-i-izsledovatel-hristo-peev. – Дата звернення: 19.04.2016.

[509] Танчев И. Българската държава и учението на българи в чужбина. / И. Танчев. – София, Академично издателство «Марин Дринов», 1994. –С. 160.

[510] Никола Канов // Республика България. Община Лом. Официален интернет сайт. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://oalom.acstre.com/section-14-belezhiti_lomchani.html. – Дата звернення: 17.04.2016.

товариство[511]. Цікавим аспектом діяльності нової організації був той факт, що у його межах об'єдналися болгарські інженери та архітектори. В межах товариства провідні інженери на архітектори працювали над питаннями розбудови болгарської інженерно-технічної галузі. Успішні медичні інженери запроваджували нові тенденції інженерної справи, що позитивно впливало на становлення болгарської інженерії.

На початку XX століття інженерну освіту в Санкт-Петербурзі здобував провідний болгарський будівельний інженер Любен Іванов Божков. Проте, як і деякі його колеги, вищу освіту завершив у Відні. Повернувшись до Болгарії інженер Любен Іванов керував будівництвом порту у Варні. По завершенню Першої світової війни за ініціативи Любена Божкова у Болгарії було створено «Фонд для будівництва нових залізниць та портів»[512].

Одним із центрів підготовки технічних болгарських кадрів були навчальні заклади Харкова. У технологічному вузі міста навчалися як стипендіати від болгарського Міністерства народної освіти, так і студенти, котрі навчалися за власний рахунок.

Провідний болгарський вчений, політик та дослідник Македонії[513] Васил Іванов Кинчов вищу освіту здобував у Харківському технологічному університеті, де з 1885 року вивчав хімічну технологію та інженерію. У 1880-х роках в Харкові викладав Марин Дринов, тому В. Кинчов був особисто знайомим з болгарським науковцем. Як стипендіат від Міністерства народної освіти Князівства Болгарія у 1885 році тримав річну стипендію у розмірі 1600

---

[511] Попиц Р., Тодоров В. Българско дружество по биомедицинска физика и инженерство / Р. Попиц, В. Тодоров – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.iaea.org/inis/collection/NCLCollectionStore/_Public/44/028/44028933.pdf?r=1. – Дата звернення: 19.04.2016.

[512] Гогев Ив. Любен Божков – геополитикът на българските железници. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: https://infobalkani.wordpress.com/2013/07/12/любен-божков-геополитикът-на-българ/. – Дата звернення: 19.04.2016.

[513] Василева М. Македония в книжовното наследство на Васил Кънчов. / Маргарита Василева. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: – http://www.promacedonia.org/mpr/kanchov.html. – Дата звернення: 17.04.2016.

левів[514]. Проте навчання в Харківському університеті В. Кинчов залишив через початок сербсько-болгарської війни, де брав участь на добровольчих засадах. Після завершення війни В. Кинчов деякий час працював учителем в залізничному училищі Софії. У 1898 р. увійшов до складу Болгарського літературного товариства, а на початку XX ст. Васил Кинчов очолив Міністерство народної освіти Князівства Болгарія[515].

Напередодні Першої світової війни болгарські студенти зустрічаються в Катеринославському гірничому інституті. У 1913 році в навчальному закладі здобував професійну освіту болгарин Петр Флорин. До навчального закладу тогочасної України він вступив на правах вільного слухача у 1908 році. До навчання в Російській імперії П. Флорин спочатку закінчив на батьківщині Разградську гімназію[516].

Однією із особливостей розвитку болгарської інженерно-технічної думки є поєднання одночасно російської та західноєвропейської шкіл, оскільки значна частина студентів спочатку навчалась у Російській імперії, а потім – в Західні Європі. Очевидно, що такий хід подій в деякій мірі міг залежати від особистих настроїв самих студентів. Оскільки, як нам відомо, під час розриву дипломатичних відносин з російською державою у 1886 – 1894 рр. процес підготовки болгарської молоді в навчальних закладах імперії не припинявся[517].

Підсумовуючи, можемо впевнено сказати, що потреба у технічних та інженерних кадрах для болгарської держави постала після визвольного 1878 року, який став відправним пунктом у відновленні нової країни. Оскільки до

---

[514] Банкова П. Васил Кънчов: съдба, творчество, идеал. // Известия на Старозагорския исторически музей. – Т. IV. Личността в историята. – Сборник с доклади и съобщения от Националната научна конференция, посветена на 200 г. от рождението на Александър Екзарх, Захарий Княжески и Атанас Иванов. Конференцията е проведена на 22 – 23 април 2010 г. – Стара Загора, 2010. – С. 54.

[515] Ташев, Ташо. Министрите на България 1879-1999. / Т. В. Ташев. – София: Проф. Марин Дринов, 1999. – С. 256-257.

[516] ЦДІАК України, ф. 1597, оп. І, спр. 392, арк. 28-29.

[517] Кожухаров А., Емелин А. Дебютът на обучението на българи в Морското училище в Санкт Петербург (1882-1889). / А. Кожухаров, А. Емелин // Исторически преглед. – 2010. – Кн. 3-4. – С. 136.

Першої світової війни у Болгарії так і не було створено навчального закладу з можливістю отримати вищу технічну освіту, то єдиним варіантом здобуття відповідних знань була професійна підготовка болгарської молоді за кордоном.

Важливим аспектом у формуванні професійної технічної групи була підтримка з боку держави. Адже саме за рахунок фінансової допомоги, значна частина болгарської молоді отримала можливість здобути вищу технічну освіту за кордоном, в тому числі й у Російській імперії.

ВИСНОВКИ

З моменту закінчення російсько-турецької війни 1877 – 1878 років в болгарській історії розпочався найбільш відповідальний період становлення власної державності. У дисертаційному дослідженні здійснено наукове завдання, котре полягає у ґрунтовному висвітлені особливостей, виявлені тенденцій та результатів процесу підготовки професійних кадрів для Болгарської держави у навчальних закладах Російській імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. Основні результати проведеного дослідження наступні.

Аналіз історіографії та джерельної бази дослідження свідчить, що обрана проблематика досі не була окремим предметом історичного дослідження. Серед історичної літератури, котра висвітлює розвиток Болгарської держави відповідного хронологічного періоду, значна увага зосереджена на самому процесі російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр., на діяльності Тимчасового російського управління, на допомозі Російської імперії у процесі відновлення Болгарії, але не на проблемі професійної підготовки болгарських професійних кадрів. В цьому контексті варто зазначити, що процес навчання болгарської молоді в тогочасних російських навчальних закладах згадується у вітчизняній історіографії у контексті болгарсько-російських або ж болгарсько-українських культурно-наукових зв’язків.

Беручи до уваги загальний обсяг наявної історіографічної бази, доцільно було б поділити її на три періоди, котрі відповідають основним історичним змінам, що відбувалися в болгарській історії: перший 1878 – 1944 рр.; другий 1944 – 1990 рр.; третій з 1990 р. – до сьогодення. До першого періоду належать праці загально-оглядового вмісту, котрі характеризують процес звільнення болгарського народу з-під влади Османської імперії та розкривають діяльність ТРУ. Для другого періоду в історіографічних дослідженнях характерні певні зміни, які зумовлені встановленням в Болгарії марксистської ідеології в результаті вересневих подій 1944 року. В результаті таких політичних перемін більшість досліджень були зосередженні на питаннях соціально-економічного

розвитку країни, революційних подіях чи «класовій боротьбі». При цьому російський вплив на культурний розвиток болгарської держави історики особливо пов'язували з впливом революційно-демократичних ідей. Особливу увагу як болгарські, так і радянські дослідники приділяли діяльності провідних болгарських революціонерів, котрі здобули професійну освіту на території Російської імперії. Початок якісно нового періоду у дослідженні професійної підготовки болгарської молоді у навчальних закладах Російської імперії припадає на другу половину XX ст. В останнє десятиліття XX ст. та на початку XXI ст. в історіографічній базі з'являються дослідження, котрі розкривають деякі загальні аспекти проблеми професійної підготовки болгарської молоді у російських навчальних закладах.

Джерельна база дослідження представлена архівними матеріалами, матеріалами особистого походження, офіційними виданнями, розпорядженнями, збірниками опублікованих документів та матеріалами періодичних видань. Доступні джерела дозволяють скласти досить повне уявлення про становлення болгарської державності по завершенню російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр. та прослідкувати процес професійної підготовки болгарських професійних кадрів у навчальних закладах Російської імперії протягом 1878 – 1915 рр., а критичний аналіз документів та їх комплексне використання дозволили науково проаналізувати основні проблеми обраної тематики.

Встановлено, що процес становлення болгарської державності після завершення російсько-турецької війни 1877 – 1878 рр. являв собою один із складних історичних процесів, що відбувалися на території Балканського півострова наприкінці XIX – на початку XX ст. Вирішенням нагальних болгарських проблем займалося Тимчасове російське управління, котре діяло на території Болгарії до липня 1879 року.

Російські комісари князь Володимир Черкаський та Олександр Дондуков-Корсаков наприкінці XIX ст. заклали ґрунтовну основу для подальшого функціонування болгарської державно-управлінської системи. Говорячи про

роль та вплив Російської імперії у процесі відновлення Болгарської держави, варто зазначити, що це були, перш за все, політичні настанови. Хоча російське керівництво й бачило в цьому процесі основним завданням збереження власного політичного впливу на Балканах, діяльність ТРУ все ж таки була необхідною для болгарського державотворення. Процес реформування у Болгарській державі, започаткований керівництвом російської адміністрації, передбачав й підготовку болгарських кадрів, які поступово залучалися до державної сфери управління, адміністративної діяльності, галузі освіти, суду та до військової організації краю.

Саме під час діяльності харківського професора Марина Дринова налагоджується процес відправлення болгарської молоді до навчальних закладів Російської імперії та починає працювати система надання стипендій для отримання професійної освіти за межами Князівства. Всі ці кроки в майбутньому мали позитивний результат для Болгарської держави, адже після отримання освіти в Росії, болгари поверталися на батьківщину й починали працювати на благо власної держави.

На особливу увагу заслуговує процес формування болгарського національного війська. Так склалося, що значну частину свого історичного розвитку болгарський народ провів під гнітом Османської імперії. Тому, коли настав час відбудови власної держави, одним із основних завдань постало формування війська, котре могло б стати на захист національних кордонів.

Зазначено, що процес формування болгарського війська та підготовка професійних кадрів було одним із напрямків загальноприйнятого імперського курсу у рамках діяльності ТРУ, оскільки створення окремої військової структури передбачалося умовами Сан-Стефанського прелімінарного мирного договору та підтвердилося рішеннями Берлінського конгресу. Ще у 1877 р. було закладено організаційну основу болгарському національному війську, коли напередодні російсько-турецької війни в Кишиневі відбулося формування перших дружин Болгарського ополчення. Вже 25 квітня 1878 року були розроблені та затверджені відповідні «Тимчасові правила для утворення

Земського війська князівства Болгарського» та спеціальна «Інструкція для навчання ратників Земського війська». Отже, як бачимо, в результаті діяльності ТРУ загони Болгарського ополчення були трансформовані в національне болгарське Земське військо. Остаточне оформлення болгарської військової структури сприяло процесові направлення болгар здобувати професійну освіту до провідних військових навчальних закладів імперії.

Підготовка національних професійних кадрів для болгарської армії проходила як в самій Болгарії, так і в Російській імперії. Станом на 1878 р. в столиці Князівства функціонувало військове училище, випускники якого зобов'язувалися відбути службу у болгарському війську по року за кожний рік навчання. Перші ж випадки вступу болгарської молоді до російських військово-морських закладів пов'язані з ініціативою начальника князівської флотилії капітан-лейтенанта О. Конкевича. Як бачимо, саме російські офіцери, котрі перебували на службі в Болгарії, сприяли процесові направлення болгарської молоді до військових навчальних закладів Російської імперії.

Порядок прийому болгарських студентів до військових навчальних закладів імперії був чітко визначений у відповідних документах – «Правила прийому в російські навчальні заклади студентів-іноземців з Балкан» від 1901 року та «Правилах прийому підданих південнослов'янських держав в російські військово-навчальні заклади» від 1910 року. До прийняття цих правил, болгарські студенти зараховувалися до військових закладів Росії на основі вступних вимог, котрі визначало керівництво того чи іншого закладу. Вище зазначені правила не тільки регламентували процедуру прийому іноземців, але й показували, як даний процес контролювався з болгарської та російської сторін.

Зазначено, що рівень підготовки болгарських військових у Російській імперії був досить високим. Про це свідчить той факт, що на початок оголошення всезагальної мобілізації у зв'язку оголошенням Балканської війни у 1912 р. 20 % офіцерського складу болгарського флоту були випускниками російських навчальних закладів. Серед провідних військових та політичних

діячів значна частина була вихованцями вищих російських навчальних закладів. Такі болгарські військові міністри як К. Н. Попконстантінов, О. С. Панов, Р. П. Стоянов, І. Н. Іванов, Г. М. Вазов були випускниками Михайлівської артилерійської академії, Миколаївської академії Генерального штабу та Миколаївської військово-інженерної академії Санкт-Петербургу. Взагалі, протягом 1878 – 1915 рр. військову підготовку в Росії здобуло понад 400 болгар.

Розглядаючи процес підготовки болгарської молоді в російських університетах, варто підсумувати, що відразу після завершення діяльності ТРУ понад 30 болгарських державних стипендіатів було відправлено на навчання до Росії. Процес відправлення своїх студентів за кордон пояснювався й тим, що до 1888 р. Князівстві Болгарія не було вищих навчальних закладів. Крім того, російський уряд також сприяв залученю болгарських студентів до навчальних закладів імперії. Протягом 1878 – 1915 рр. більшість відомих болгарських політиків та державних діячів навчалися на медичних та юридичних факультетах російських університетів. Дещо менше болгарських студентів здобували професійну освіту на фізико-математичному та історично-філологічному факультетах. Така тенденція пояснюється тим, що професії юридичного характеру були найбільш престижними в тогочасному болгарському соціумі.

Отримавши вищу професійну освіту в університетах Російської імперії, болгарські випускники юридичних факультетів працювали не лише адвокатами, суддями чи прокурорами, вони були очільниками вищих державних установ, наприклад, очолювали провідні міністерства Болгарської держави.

Визначено, що навчання болгар в духовних навчальних закладах Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст. було продовженням вже існуючої традиції. Професійна підготовка болгар в богословських навчальних закладах Російської імперії регламентувалася «Правилами вибору та рекомендації слов’янських уродженців до російських навчальних закладів» від

24 квітня 1897 року, а питання надання стипендій від російського уряду вирішувалося в спеціальній комісії при Міністерстві закордонних справ.

Досліджуючи питання духовної підготовки болгарських богословів у Російській імперії, прослідковано, що кількість болгар у Київській духовній академії була більшою, ніж у академіях Москви, Казані чи Санкт-Петербургу. Протягом досліджуваного періоду випускниками КДА було понад 50 болгар. Однією із особливостей богословської підготовки болгарської молоді на території імперії був той факт, що більшість болгарських студентів перебували на фінансовому утриманні російської сторони. Справа в тому, що болгарський уряд виділяв мінімальну фінансову допомогу для богословської підготовки, а церква ще не мала достатнього фінансового підґрунтя для виділення необхідних коштів. Отримавши вищу духовну освіту болгарські богослови поверталися на батьківщину, де залучалися до керівництва не лише церковними справами, але й займалися науково-освітніми та політичними справами.

У ході дослідження визначено, що одним із напрямків професійної підготовки болгарської молоді після 1878 р. була інженерно-технічна освіта. У порівнянні з іншими спеціальностями інженерно-технічні науки болгарські студенти вивчали в Російській імперії у дещо меншій мірі. Досить частими були випадки, коли болгари спочатку навчалися на технічних спеціальностях у Росії, а потім продовжували навчання у Західній Європі. Саме тому, для болгарської інженерно-технічної думки кінця XIX – початку XX ст. притаманний певний симбіоз російських та західноєвропейських впливів.

У Російській імперії основними центрами підготовки болгарських інженерно-технічних кадрів були профільні навчальні заклади Санкт-Петербургу, Харкова, Москви. Із лав технічних інститутів випустилися П. Флорин, З. Павлов, Хр. Пеєв, Л. Божков, котрі заклали основі для подальшого формування власне болгарської інженерно-технічної справи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

Центральний державний історичний архів м. Києва

Фонд 304. Харківське охоронне відділення

Оп. 1.

1. Спр. 35. Переписка с высшими учебными заведениями города Харькова о представлении в охранное отделение списков студентов за 1903-1904 учебный год. 1 декабря 1903 г. – 14 августа 1904 г., 36 арк.
2. Спр. 50. Дело о студенческом движении в городе Харькове. Списки студентов. 25 октября 1904 г. – 19 апреля 1905 г., 168 арк.
3. Спр. 62. Переписка с высшими учебными заведениями города Харькова о представлении в охранное отделение списков студентов за 1904-1905 учебный год. 16 сентября 1904 г. – 2 марта 1905 г., 43 арк.

Фонд 442. Канцелярія київського, подільського і волинського генерал-губернатора (1796-1916 рр.)

Оп. 831.

4. Спр. 379. Списки студентов Киевского университета и слушательниц Высших женских курсов в г. Киеве с указанием причин и сведений об отчислении из учебных заведений за 1881-1882 и 1883-1884 учебные года. 26 декабря 1881 г. – 27 апреля 1884 г., 274 арк.

Оп. 837.

5. Спр. 3. Списки студентов Киевского университета и слушательниц Высших женских курсов в г. Киеве за 1886-1887 учебный год. 8-25 января 1887 г., 207 арк.

Оп. 839.

6. Спр. 32. Список студентов Киевского университета за 1889-1890 учебный год. 6 ноября 1889 г., 204 арк.

Фонд 707. Управління київського навчального округу.

Оп. 87.

7. Спр. 6542. Переписка с Киевским университетом и директорами учебных заведений о защите диссертаций, о допущении к сдаче экзаменов, об организации педагогических собраний при Киевской гимназии, изъятии у учеников Нимировской гимназии книг Шевченко Т. Г., Гоголя Н. В., Добролюбова Н., Писарева, признанных педагогическим советом не имеющими воспитательного и научного значения, и по другим вопросам. 5 января 1883 г. – 21 января 1885 г., 16 арк.

Оп. 189.

8. Спр. 213. Дело управления Киевского Учебного округа по ходатайству студента Университета Св. Владимира, болгарского уроженца, Спиридонова о назначении ему стипендии из первого (Азиатского) Департамента Министерства Иностранных Дел. 1903 г., 5 арк.

Фонд 711. Київська духовна академія

Оп. 3.

9. Спр. 1385. Прошение учителя Одесского реального училища Родова И. и магистра Дахманова С. о присвоении им ученых степеней. Ведомость об иностранных студентах академии и другие документы. 1880 г. 5 июля 1880 г., 7 арк.
10. Спр. 1405. Прошение студента I курса болгарина Кондиларова Г. о переводе его из Московской академии в Киевскую. 1880 г., 5 арк.
11. Спр. 1543. Дело о сдаче действительным студентом академии болгарином архимандритом Евфимием экзамена на звание учителя по истории философии. 1 мая – 9 мая 1883 г., 3 арк.
12. Спр. 1623. Дело о прием студентов иностранцев на I курс академии. 12 января – 29 декабря 1884 г., 14 арк.

13. Спр. 1756. Дело о прием студентов иностранцев в академию. 5 августа – 8 ноября 1886 г., 27 арк.
14. Спр. 1981. Уведомление Синода о переводе студента академии болгарина Петрова на казенное содержание. 20 декабря 1890 г. 2 арк.
15. Спр. 1984. Дело о сдаче дополнительного экзамена на звание действительного студента сербом Евтичем М. и сдаче экзаменов на степень кандидата богословия болгарином Руссовичем К. и румыном Николеско Д. 17 августа – 5 сентября 1890 г., 14 арк.
16. Спр. 2094. Сведения о выпускниках академии, представленные Синоду киевским митрополитом Платоном. Отпуск. 1892 г., 6 арк.
17. Спр. 2149. Прошение студентов академии болгар Кара-Стоянова А. и Ганчева С. об отсрочке подачи ими кандидатских сочинений. 4 мая 1893 г., 2 арк.
18. Спр. 2161. Представление Синоду сведений о выпускниках академии. 1883 г. 30 октября 1893 г., 5 арк.
19. Спр. 2212. Сведения представленные Синоду киевским митрополитом о выпускниках академии 1894 г. Копии. 22 ноября – 27 ноября 1894 г., 10 арк.
20. Спр. 2237. Предписание Синоду о представлении сведений об успеваемости и поведении студентов-болгар. 2 февраля 1895 г., 4 арк.
21. Спр. 2254. Представление Синоду сведений о выпускниках академии. 1885 г., 12 арк.
22. Спр. 2444. Представление Синоду ведомостей об успеваемости и поведении студентов академии болгар. 21 апреля 1898 г., 5 арк.
23. Спр. 2445. Представление сведений в Учебный комитет Синода о выпускниках академии 1898 года. Копии. 1898 г., 15 арк.
24. Спр. 2494. Представление Учебному комитету Синода ведомостей об успеваемости и поведении студентов академии болгар. 1899 г., 15 арк.
25. Спр. 2551. Представление сведений в Учебный комитет Синода о выпускниках академии 1900 года. Копии. 1900 г., 10 арк.

26. Спр. 2548. Отношение Петербургской, Казанской духовных академий, Петербургского университета и других учебных заведений о присылке характеристики бывших студентов академии, поступивших к ним для продолжения образования. 1900 год, 23 арк.
27. Спр. 2576. Правила приема в русские учебные заведения студентов иностранцев с Балкан. 24 сентября 1901 г., 10 арк.
28. Спр. 2607. Представление сведений в Учебный комитет Синода о выпускниках академии 1901 года. Список студентов. Июнь – сентябрь 1901 г., 7 арк.
29. Спр. 2608. Представление ведомостей в Учебный комитет Синода об успеваемости и поведении студентов болгар. 1901 г., 2 арк.
30. Спр. 2744. Представление Синоду ведомостей о выпускниках академии. 1903 г. Копии. 1903 г., 5 арк.
31. Спр. 2747. Дело о представлении выпускников академии 1903 года на службу. 25 мая – 13 декабря 1903 г., 13 арк.
32. Спр. 2752. Дипломы и аттестаты выпускников академии 1903 г. Копии. 1903 г., 45 арк.
33. Спр. 2809. Представление сведений в Синод о выпускниках академии 1904 года. Копии. 15 апреля – 9 августа 1904 г., 15 арк.
34. Спр. 3331. Представление Киевскому губернатору сведений о количестве учебных заведений и учащихся в Киевской епархии. 28.01. – 22.02.1910 г., 12 арк.
35. Спр. 3142. Дело о переводе студентов Московской и Петербургской духовных академий Кудряжинского А., Воронцова Н. и болгарина Цветинова П. в Киевскую. 3 февраля – 27 декабря 1908 г., 4 арк.
36. Спр. 3144. Представление Синоду ведомостей об успеваемости и поведении студентов академии болгар за 1906-1907 и 1907-1908 учебные года. 10 января 1908 г., 12 арк.
37. Спр. 3432. Ведомости о лекциях, пропущенных преподавателями академии, о количестве учебных заведений и учащихся в Киевской

губернии. Отношение Синода о высылке статистических данных о количестве студентов по национальности. 20 января – 4 мая 1911 г., 3 арк.

38. Спр. 3437. Дело о приеме в академию студентов иностранцев. 16 апреля – 15 октября 1911 года, 5 арк.
39. Спр. 3587. Ведомость об учебных успехах и поведении обучающихся в Киевской духовной академии болгарских уроженцев за 1911-1912 учебный год, 3 акр.
40. Спр. 3815. Прошение кандидата богословия болгарина Димитрова А. о выдаче дубликата диплома. Копия диплома. 20 мая 1915 г., 4 арк.

Фонд 1597. Катеринославське охоронне відділення

Оп. I.

41. Спр. 392. Список студентов Екатеринославского горного института. 7 февраля 1913 года, 18 арк.

Державний архів м. Києва

Фонд 16. Київський університет Св. Володимира.

Оп. 319.

42. Спр. 150. О приеме студентов в университет Св. Владимира в 1879 году, 26 арк.

Оп. 321.

43. Спр. 2. Дело Канцелярии Инспектора студентов Императорского Университета Св. Владимира. О выдаче документов и дипломов бывшим посторонним слушателям. 1898 г., 356 арк.
44. Спр. 2. Дело Канцелярии Инспектора студентов Императорского Университета Св. Владимира. О выдаче документов и дипломов бывшим посторонним слушателям. 1898 г., 300 арк.
45. Спр. 6. О выдаче документов посторонним слушателям Университета Св. Владимира 1891 г., 156 арк.

46. Спр. 29. Дело канцелярии Проректора Императорского Университета Св. Владимира. О приеме в студенты Университета Св. Владимира молодых людей, окончивших гимназии и другие средние учебные заведения, 36 арк.
47. Спр. 31. Дело о приеме во 2-й половине 1881 г. посторонних слушателей.
48. Спр. 132. Об окончательном испытании студентов юридического факультета. 21 мая 1882 года, 205 арк.
49. Спр. 136. О приеме в университет лиц поступающих в студенты. 1882 г., 100 арк.

Оп. 336.

50. Спр. 75. Дело совета Императорского Университета Св. Владимира о приеме в студенты Университета лиц православного исповедания и других исповеданий. 1897 г., 65 арк.
51. Спр. 167. О выдаче студентам юридического факультета свидетельств о зачете 8 полугодий. 1897 г., 213 арк.

Оп. 369.

52. Спр. 2. О выдаче документов и дипломов бывшим посторонним слушателям. 1898 г., 262 арк.
53. Спр. 2. О выдаче документов и дипломов бывшим посторонним слушателям. 1899 г., 124 арк.
54. Спр. 4. О выдаче выпускных свидетельств окончившим курс в Университете Св. Владимира. 1896 г., 86 арк.
55. Спр. 6. О выдаче документов бывшим посторонним слушателям Университета Св. Владимира 1887 г., 97 арк.
56. Спр. 6. О выдаче документов бывшим посторонним слушателям Университета Св. Владимира 1891 г., 113 арк.
57. Спр. 6. О выдаче документов посторонним слушателям Университета Св. Владимира 1894 г., 87 арк.
58. Спр. 24. О приеме в первой половине 1882 г. посторонних слушателей. 1882 год, 24 арк.

59. Спр. 24. О приеме в первой половине 1885 г. посторонних слушателей, 47 арк.
60. Спр. 25. О приеме во второй половине 1885 г. посторонних слушателей. 1885 год, 36 арк.
61. Спр. 25. О приеме в посторонние слушатели во второй половине 1886 года, 28 арк.
62. Спр. 25. О принятии в посторонние слушатели Университета Св. Владимира во второй половине 1887 года, 27 арк.
63. Спр. 25. О принятии в посторонние слушатели Университета Св. Владимира во второй половине 1891 года, 35 арк.
64. Спр. 29. О приеме в Университет Св. Владимира молодых людей, окончивших гимназии и другие средние учебные заведения. 1883 г., 27 арк.
65. Спр. 29. О приеме в Университет Св. Владимира молодых людей, окончивших гимназии и другие средние учебные заведения. 1889 г., 32 арк.
66. Спр. 31. Дело о приеме во второй половине 1881 г. посторонних слушателей, 63 арк.
67. Спр. 45. Со списками лиц принятых в число студентов Университета Св. Владимира в начале 1899-1900 учебного года, 132 арк.

Оп. 465.

68. Спр. 5446. Списки вольнослушателей медицинского факультета сдававших экзамены в 1892 году, 34 арк.
69. Спр. 6024. Копии свидетельств студентов об окончании медицинского факультета в 1912 году, 267 арк.
70. Спр. 6066. Копии выпускных свидетельств студентов математического факультета за 1914 год, 300 арк.

Оп. 469.

71. Спр. 295. Список студентов, окончивших университет в 1882-1892 гг., 256 арк.

Фонд 112. Київський Володимирський кадетський корпус.

Оп. 3.

72. Спр. 41. Списки и сведения обучащихся кадетского корпуса 1915-1916 гг., 35 арк.

Державний архів Одеської області

Фонд 45. Новоросійський університет.

Оп. 4.

73. Спр. 1918. Список лиц получивших зачет 8-ми семестров и получающих казенные стипендии. 1902 г., 27 арк.
74. Спр. 1936. О правилах приема студентов в Университет и о допущении к испытаниям. 27.V.1908 – 9.XII.1910 г., 4 арк.
75. Спр. 2612. Переписка декана историко-филологического факультета по учебным вопросам. Список студентов пользующихся казенными стипендиями. 1904-1905 гг. Список студентов и посторонних слушателей Императорского Новороссийского университета в весеннем полугодии. 25.VI.1904 – 1905 г., 6 арк.
76. Спр. 3051. О приеме и выбытии посторонних слушателей Новороссийского университета. 1882 г., 35 арк.

Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського

Фонд 175. Архив Киевской духовной академии

Оп. 1.

77. Спр. 1154. Бакарджиев Стефан Петрович, 4 арк.
78. Спр. 1340. Георгиев Стоян (архимандрит Стефан), 6 арк.
79. Спр. 1535. Каролев Райчо Михайлович, 14 арк.
80. Спр. 1858. Пашев Ганчо Стефанович, 13 арк.
81. Спр. 1933. Попов Христо Иванович, 4 арк.
82. Спр. 2135. Стойко Неделков Чавдаров (иеродиякон Сафроний), 1 арк.
83. Спр. 2296. Шивачев Григорий Иванович (Климент, архимандрит), 2 арк.

Централен държавен архив на Республика България

Фонд 173К. Народно събрание. 1856-1948.

Оп. 6.

84. А. е. 3116. Конституция на Княжество България. 16 апр. 1879 г., 22 л.

Фонд 379К. Временно руско управление в България 1878-1879 г.

Оп. 1.

85. А. е. 4. Письма между руския императорски комисар в България, главния военнополеви ковчежние и военнополеви ковчежничества на действащата руска армия по отриване на граждански ковчежничества в Свищовския, Русенския, Софийския и Филипополския (Пловдивские) санджак и за предаване на сумите, събрани от действощата руска армия в тах. Свищов. Русе. София и др. март – авг. 1878 г., 25 л.

86. А. е. 8. Сборник със заповеди, надедби, правилници и др. на княз Н. Николаевич, княз Владимир Черкаски и княз Владимир Александрович за създаване гражданска власт и осигуряване обществения ред в освободенате български земли. Свищов. Търново. Адрианопол (Одрин).1877-1878 г., 48 л.

Научен архив на Българската академия на науките

Фонд 1К. Колушки Герги Николов.

Оп. 2.

87. А. е. 8. Трудове и рецензии. Письма за трудовете на Н. Н. Бацаров, С. С. Бобчев, Ив. Вазов, Т. Васильов, С. Гълъбов, М. Дринов, Д. Кава-Балишев, Р. Каролев, митр. Климент, Н. Ковачев, Н. Козлев, Н. Михайловски, Н. Нейденов, Б. Обретенов, П. Пешев, Н. Попов, П. Р. Славейков, И. Стойокв, Ил. Христович, А. И. Цонев. 1882 май 15 – 1882 дек. 13, 43 л.

88. А. е. 998. Животописни дани, списък на трудовате му, диплома за действителен член и др. 1900 г. – 1924 г. март 26, 12 л.

89. А. е. 1042. Пешев Петър Иванов. Портрет, автобиографични дани, некролог и др. 1911 дек. 28 – 1934 май 10, 8 л.

Фонд 5К. Димитър Моллов.

Оп. 1.

90. А. е. 2. За присъдена докторска титла на Димитър Моллов от Московския университет, 1 л.

Фонд 51К. Петър Абрашев.

Оп. 1.

91. А. е. 9. Петър Абрашев. Спомени – южнославянския пансион на Т. М. Минков в Николаев. – 1909 г. София, 113 л.

Фонд 173К. Георги Николов Колушки. 1880-1954 г.

Оп. 1.

92. А. е. 1. Свидетелства на Г. Н. Колушки във връзка с образованието му в м. Кюстендил и Габрово, диплом от Практически технологически институт в гр. Петербург завършено образование по химия. 28 янв. 1880 г. – 18 юни 1891 г., 7 л.

ОПУБЛІКОВАНІ ДЖЕРЕЛА

93. 100 години от Руско-турската освободителна война 1877-1878. – Книга първа. Руско-турската освободителна война: документален сборник с подобрани материали от архивите и бъогарския възрожденски печат 1876-1878. – София, 1979. – 456 с.

94. Александър Батенберг. Дневник. – София, Издателство «Христо Ботев», 1992. – 144 с.

95. Биографический словарь выпускников Киевской духовной академии: 1819–1920-е гг. : Материалы из собрания проф. протоиерея Ф. И. Титова и архива КДА: в 4 т. / [сост. В. И. Ульяновский] — К. : Издательский

отдел Украинской Православной Церкви, 2014. Т.1: А-Й; Т. 2: К-П. – 2014, 2015. – 576 с.; 618 с.

96. Бобчев С. Сборникъ на българските юридически обичаи. – Част втора. Държавно право. – София, Печатница на П. М. Бжзайтов, 1908. – 324 с.
97. Болгария и Россия. Сборник трудов Б. Н. Билунова. / Сост. Р. И. Билунова, Л. И. Жила, А. В. Карасев. – М.: Институт славяноведения и балканистики РАН, 1996. – 493 с.
98. Възкресението на България. Търновската конституция и закони на Българското Княжество 1879-1882. – София: Университетско издателство «Св. Климент Охридски», 2003. – 676 с.
99. Върховен касационен съд на на Република България. Председатели. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.vks.bg/vks_p01_05.htm. – Дата звернення: 01.04.2016.
100. Външната политика на България. Документа и материали. – Т. 1. 1879-1886 гг. – София: Наука и изкуство, 1978. – 856 с.
101. Документи за историята на българското книжовно дружество. – Т. II. 1878-1911. – София: Българската академия на наките, 1956.
102. Държавен вестник. – № 1. – Юлий. – 1878. – С. 1-4.
103. Из архива на Константин Иречек. / Петър Миятев. – Т. II. – София: Българската академия на науките, 1959. – 381 с.
104. История на българите в документи 1878-1944. / Съст. В. Георгиев, С. Трифонов. Т. 1: 1878-1912. Ч. 1. Възстановяне и развитие на българската държава. – София: Просвета, 1994. – 632 с.
105. Заповед № 14 по Военното управление на Българската земска войска. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.nvu.bg/node/18. – Дата звернення: 28.08.2016.
106. Личный состав Русского Археологического Института в Константинополе // Известия Русскаго Археологическаго Института в Константинополе. – Т. VII. – София: Държавна печатница, 1901. – С. 250-255.

107. Матвеев П. А. Болгария после Берлинского конгресса: исторический очерк / П. А. Матвеев. – Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашева, 1887. – 328 с.

108. Муратов А. Документи за дейността на русите по уредбата на гражданското управление на България от 1877-1879. / А. Муратов. – София: М-во на Народното просвещение, 1905. – 404 с.

109. Общий устав Императорских российских университетов 1884 года. – Харьков: Университетская типография, 1911. – 44 с.

110. Овсяный Н. Р. Русское управление в Болгарии в 1877-78-79 гг. / Н. Р. Овсяный – Т.1. Заведывавший гражданскими делами при Главнокомандовавшем Действующей армии д. с. с. князь В. А. Черкасский. – Санкт-Петербург: Издание Военно-Исторической Комиссии Главного Штаба, 1906. – 340 с.

111. Овсяный Н. Р. Русское управление в Болгарии в 1877-78-79 гг. – Т.II. Российский императорский Комисар в Болгарии, генерал-адъютант князь А. М. Дондуков-Корсаков / Н. Р. Овсяный. – Санкт-Петербург: Издание Военно-Исторической Комиссии Главного Штаба, 1906. – 291 с.

112. Освобождение Болгарии турецкого ига. Документы в трех томах. – Т. 3. – М.: Наука, 1964.

113. Плеве П. А. Военно-статистический обзор княжества Болгарского и стратегическое его значение в случае войны с Турцией и Австрией. – Санкт-Петербург: Типография Штаба войск гвардии и Петербургского военного округа, 1881. – 167 с.

114. Подбрани извори за българската история. В 4 т. – Т. 4, Кн. 1. – Българската държава и българите (1878-1946). – София: Тангра ТанНакРа ИК, 2009. – 506 с.

115. Правила приема подданных южнославянсих государств в русские военно-учебные заведения с объяснительной запиской и предложениями. Выработаны особым совещанием под председательством Якубовского. – Санкт-Петербург, 1910. – 26 с.

116.Правила приема подданных южно-славянсих государств в русские общия и специальныя военно-учебные заведения и офицерские школы, находящияся в ведении военнаго и морского министрств. – Санкт-Петербург, 1912. – 17 с.

117.Приказы императорского Российского комиссара в Болгарии Генерал-адъютанта князя Дондукова-Корсакова. 11 мая 1879 – 27 июня 1879 гг. – София: университетское издательство им. Св. Климента Охридского, 2013.

118. Протоколите на Учредителното българското народно събрание в Търново. – Пловдив – София – Русчук, 1879.

119. Сборник договоров России с другими государствами 1856-1917. – М.: Гос. изд-во политической литературы, 1952. – 464 с.

120. Сборник материалов по гражданскому управлению и оккупации в Болгарии в 1877-78-79 гг. / Под ред. Генерал-майора Н. Р. Овсяного. – Выпуск. 1-2. – Санкт-Петербург: Издание Военно-исторической коммисии Главнаго Штаба, 1903. – 362 с.; 513 с.

121. Списки студентов и посторонних слушателей Императорскаго Новороссийскаго университета в осеннем полугодии 1902-1903 учебнаго года. По историко-филологическому факультету. – Одесса: Экономическая» типография 1902. – 77 с.

122. Списки студентов и посторонних слушателей Императорскаго Новороссийскаго университета в осеннем полугодии 1902-1903 учебнаго года. По юридическому факультету. – Одесса: Экономическая типография, 1902. – 135 с.

123. Списки студентов и посторонних слушателей Императорскаго Новороссийскаго университета в осеннем полугодии 1902-1903 учебнаго года. По медицинскому факультету. – Одесса: Экономическая типография, 1902. – 77 с.

124. Съчинения на М. С.Дринова. Под ред. на проф. В. Н. Златарски. Т. III. – София: Държавна Печатница, 1915. – 541 с.

125. Тодор Бурмов. Дневник. Спомените ми. Автобиография. / Т. Бурмов. – София: Любомъдрие, 1994. – 392 с.

126. Устав православных духовных академий, Высочайше утвержденный 20 апреля 1884 г. // Полное собрание законов Российской империи. – Т. IV. – Санкт-Петербург, 1884. – С. 232-243.

ЛІТЕРАТУРА

127. 100 неща, които трябва да знаем за техническия прогрес на България. Развитие и постижения / Д-р Е. Цекова – София: Световна библиотека, 2008. – 80 с.

128. Абакумов А. И. Помощь России в воссоздании болгарской государственности / А. И. Абакумов // Вопросы новой и новейшей истории. – Новосибирск, 1956. – С. 96-116.

129. Александрович С. Реформы русского гражданского управления в Болгарии (январь-май 1878 г.) / С. Александрович // Працы гістарычнага факультэта БДУ: навук. зб. – Вып. 5. – Мінск: БДУ, 2010. – С. 157-164.

130. Анучин Д. Г. Князь В. А. Черкаский и гражданское управление в Болгарии 1877-1878 гг. / Д. Г. Анучин // Русская старина. – Февраль. – Т. 83. – Санкт-Петербург: Общественная польза, 1895. – С. 14-45.

131. Банкова П. Васил Кънчов: съдба, творчество, идеал / П. Банкова // Известия на Старозагорския исторически музей. – Т. IV. Личността в историята. – Сборник с доклади и съобщения от Националната научна конференция, посветена на 200 г. от рождението на Александър Екзарх, Захарий Княжески и Атанас Иванов. Конференцията е проведена на 22 – 23 април 2010 г. – Стара Загора, 2010. – С. 54.

132. Божилова К. Документи на българската здравна администрация, съхранявани в БИА на НБКМ и в ЦДА за нуждите на обучението по «Архивистика и документалистика». – [Електронний ресурс] /

К. Божилова – Режим доступу: http://www.clio.uni-sofia.bg/bg/varna/Ki10_KB.pdf. – Дата звернення: 23.06.2015.

133. Болгарская православная церковь: исторический очерк. / К. Бойкикева. – София: Любомъдрие, 2005. – 255 с.

134. Българската възрожденска интелигенция: учители, свещеници, монаси, висши духовници, аптекари, писатели, издатели, книжари, търговци, военни...: Енциклопедия / Р. Аврамова, В. Василева, Д. Давчева и др. Съст. Н. Генчев, К. Даскалова. – София: Петър Берон, 1988. – 739 с.

135. Българските държавни институции 1879-1986. Енциклопедичен справочник. – София, 2008. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://electronic-library.org/books/Book%200009.html. – Дата звернення: 25.07.2016.

136. Българските политически водители 1879-1994: албум-справочник. / Съст. О. Андонова и М. Куманов. – София: Хераклит А&Н, 1995. – 255 с.

137. Василева М. Македония в книжовното наследство на Васил Кънчов – [Електронний ресурс] / Маргарита Василева – Режим доступу: – http://www.promacedonia.org/mpr/kanchov.html. – Дата звернення: 17.04.2016.

138. Ваташки Р. Митрополит Иларион Сливенски (1922-1939) като защитник на православието. – [Електронний ресурс] / Р. Ваташки – Режим доступу https://draganbachev.wordpress.com/2012/03/05. – Дата звернення: 20.02.2016.

139. Веселин Я. Армия, обществен ред и вътрешна сигурност. Български опит 1878-1912 / Янчев Веселин. – В. Търново: ИФ-94, 2006. – 308 с.

140. Виноградов В. И. Создание болгарской национальной армии / В. И. Виноградов // Из цикла «Помощь России в государственном строительстве Болгарии» – [Електронний ресурс] – Режим доступа: http://xn--80aa2bkafhg.xn--p1ai/article.php?nid=4305.

141. Виноградов В. И. Русско-турецкая война 1877-1878 гг. и освобождение Болгарии / В. И. Виноградов. – М.: Мысль, 1978. – 296 с.

142. Владикин Л. История на Търновската конституция / Л. Владикин. – София: Народна култура, 2012. – 283 с.

143. Вълков Г. Българското опълчение. Формиране, бойно използване и историческа съдба / Г. Вълков – София: Военно издателство, 1983. – 445 с.

144. Гандев Хр. Руската помощ за изграждането на българската държава през 1877-1879 г. / Хр. Гандев // Освобождението на България от турско иго. 1878-1958. Сборник стати. – София: Българската комунистическа партия, 1958. – С. 308-340.

145. Генчев Н. Българо-руски културни общувания през Възраждането. / Н. Генчев. – София: ЛИК, 2002. – 308 с.

146. Георги Колушки – [Електронний ресурс] // Именити преподаватели. Софийски университет «Св. Климент Охрисдки»– Режим доступу: – https://www.uni-sofia.bg/index.php/bul/universitet_t/fakulteti/fakultet_po_himiya_i_farmaciya/predstavyane/imeniti_prepodavateli. – Дата звернення: 17.04.2016.

147. Гогев Ив. Любен Божков – геополитикът на българските железници. – [Електронний ресурс] / Ив. Гогев – Режим доступу: https://infobalkani.wordpress.com/2013/07/12/любен-божков-геополитикът-на-българ/. – Дата звернення: 19.04.2016.

148. Горина Л. В. Марин Дринов – историк и общественный деятель. / Л. В. Горина – М.: Изд-во МГУ, 1986. – 208 с.

149. Гочев Я. Пропиляната българска победа при Криволак през 1913 г. – [Електронний ресурс] / Я. Гочев – Режим доступу: http://www.sitebulgarizaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=563:19&catid=29:2010-04-24-09-14-13&Itemid=61

150. Григораш И. Россия и становление болгарской государственности (1878- 1908 годы) / И. Григораш // Новая и новейшая история – 2005. – № 6. – С. 78-91.

151. Гришина Р. П. Лики модернизации в Болгарии в конце XIX – начале XX векав (бег трусцой по пересечнной местности). Серия «Человек на Балканах» / Р. П. Гришина – М.: Институт славяноведения РАН, 2008. – 256 с.

152. Данова Н. Българо-руски медицински връзки и освободителната руско-турска война (1877-1878 г.) / Н. Данова // Освобождението на България и първи стъпки в изграждането на общественото здравеопазване. Доклади от Национална научна конференция с международно участие. – София, 23. XI. 2007. – С. 44-52.

153. Даскалов Р. Българското общество 1878-1939. – Том 1. Население. Общество. Култура / Р. Даскалов – София: Гутенберг, 2005. – 471 с.

154. Двайсет години камара на строителите в България // Строител. – 31.12.2010. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://vestnikstroitel.bg/ksb/13080__двайсет-години-камара-на-строителите/. – Дата звернення: 19.04.2016.

155. Дунчев Л. Българо-руски културни взаимоотношения (1878-1944). / Любен Дунчев. – София: Отечествен фронт, 1985. – 255 с.

156. Евдокимова А. В. Российская политика в Болгарии в конце 70-х гг. XIX в. / А. В. Евдокимова // Научные труды Северо-Западной академии государственной службы. – Т. 2. – Выпуск 2. – Спб., 2011. – С. 57-66.

157. Евдокимова А. В., Полохало Ю. Н. Российская гражданская администрация в становлении системы управления в Болгарии в конце 1870 гг. / А. В. Евдокимова, Ю. Н. Полохало // Управленческое консультирование. – № 3. – Спб., 2010. – С. 198-203.

158. Енев Д. Ще станат ли инженерите монархісти? // СЕГА. – 14 Април 2001. – [Електронний ресурс] / Д. Енев – Режим доступу: http://www.segabg.com/article.php?id=177348. – Дата звернення: 19.04.2016.

159. Енциклопедия «България» / Българска акад. на науките. Гл. ред. В. Георгиев. Т. 1. – София: Изд. на БАН, 1978. – 671 с.

160. Станев Ж. Забравените стратези на българските железници. // Геополитика. – Четвъртък, 13 Септември. 2012. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: – http://geopolitica.eu/2005/1267. – Дата звернення: 19.04.2016.

161. Желева-Мартинс Д. Виана. Основателят на БИАД, първият градостроител инженер-архитект Георги Ненов. 150 години от рождението на инженер-архитект Герги Ненов – [Електронний ресурс] / Добрина Желева-Мартинс – Режим доступу: http://zheleva-martins.com/преподавателска-дейност/georgi-nenov/. – Дата звернення: 18.04.2016.

162. Забунова М. Штрихи към портрета на Георги Калинков. – [Електронний ресурс] / М. Забунова – Режим доступу: http://www.tvarditsa.com/2008/05/tvarditsa-people-george-kalinkov.html. – Дата звернення: 01.04.2016.

163. Иванова Бл. Многообразие в единството: личности и фирми в строителството на храма «Св. Стефан» на Златния Рог. / Бл. Иванова // Многообразие в единството. История и съвременност. Съюз на учените в България. – Секция «История», «Филологически науки», «Философски науки». – Т. 2. – 2011. – с. 419-424.

164. Иванов И. С. Болгарское ополчение и его сформирование в 1875-1879 гг. Заметки и воспоминания. / И. С. Иванов. – Санкт-Петербург: Типография В. С. Балашова, 1889. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://adjudant.ru/bulg/ivanov.htm. – Дата звернення: 23.05.2015.

165. История на България в четиринадесет тома. – Т. VII . Възстановяване и утвърждаване на българската държава. Национално-освободителни борби / 1878 – 1903 /. – София: Българската академия на науките, 1991. – 559 с.

166. Киняпина Н. Киняпина Н. Внешняя политика России второй половины XIX века / Н. Киняпина – М.: «Высшая школа», 1974. – 280 с.

167. Киняпина Н. С. Балканы и проливы во внешней политике России в конце XIX века (1878-1898). / Н. С. Киняпина. – М.: Изд-во Моск. ун-та,

1994. – 208 с.; Внешняя политика России второй половины XX века. – М.: Высшая школа, 1974. – 280 с.

168. Ковачев А. Градоустройство. – Част 1. Основи на теорията и практиката на градоустройство / А. Ковачов. – София – Москва: PENSOFT, 2003. – 600 с.

169. Кожухаров А. Н. Главный центр повышения квалификации болгарских офицеров. Кронштадт. Минные классы. 1901- 1904 гг. / А. Н. Кожухаров // Военно-исторический журнал. – 2012. – № 10. – С. 38-42.

170. Кожухаров А. Н. Болгарские капитаны дальнего плавания, воспитанники мореходных классов Российской империи / А. Н. Кожухаров // Новая и новейшая история. – 2013.

171. Кожухаров А. Н. Болгарские слушатели артиллерийского офицерского класса (1901-1914 гг.). / А. Н. Кожухаров. // Новая и новейшая история. – № 1. – 2013. – С. 216-220.

172. Кожухаров А. Н. Воспитанники русских мореходных классов в военном флоте Болгарии в начале XX в. / А. Н. Кожухаров. // Вопросы истории. – 2011. – № 2. – С. 121-144.

173. Кожухаров А. Български стипендианти в Морския копус – Санкт Петербург (1899-1914 г.): обучение и образователни аспекти на кариета им. /А. Н. Кожухаров // Педагогика. – Т.1. – 2011. – С. 128-144.

174. Кожухаров А. Н. Обучението на българските морски офицери зад граница (1882 - 1944). / А. Н. Кожухаров. – Варна: Тера Балканика, 2015. – 258 с.

175. Кожухаров А. Н., Наймушин И. Н. Обучение болгар в кронштадтском Техническом училище Морского ведомства (1885-1893). / А. Н. Кожухаров, И. Н. Наймушин. // Кортик. Флот. История. Люди. – № 12 . – 2011. – С. 36-46.

176. Кожухаров А. Н., Емелин А. Дебютът на обучението на българи в Морското училище в Санкт Петербург (1882-1889). / А. Н. Кожухаров, А. Емелин // Исторически преглед. – Кн. 3-4 . – 2010. – С. 136-143.

177. Кожухаров А. Н. Болгарские офицеры – воспитанники Морского инженерного училища императора Николая I. / А. Н. Кожухаров // Военно-исторический журнал. – 2009. – № 3. – С. 31-34.

178. Козьменко И. В. Первоначальные проекты Тырновской конституции / И. В. Козьменко. // Освобождение Болгарии от турецкого ига: сборник статей – М.: Изд-во АН СССР, 1953. – С. 222-264.

179. Колев Й. Българската интелигенция 1879-1912. / Й. Колев. – София: Св. Климент Охридски, 1992. – 314 с.

180. Колева Е. Двама изявени висши български духовници и Сливенски митрополити – Гервасий и Иларион, са свързани с Габровско, 100 вести – Християни, 24 октомври 2013 г. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.stovesti.info/Arhiv_2010/1382550621. – Дата звернення: 23.05.2016.

181. Командването на българската войска през войните за национално обединение 1885, 1912, 1913, 1915, 1918./ Съставител Светлозар Недев. – София: Св. Георги Победоносец, 1993. – 201 с.

182. Конев Ил. Българското Възраждане и Просвещението. – Т. 3. – София: Марин Дринов, 1998. – 431 с.

183. Конобеев В. Бойната дружба между руси и българи през Освободителната война 1877-1878 г. / В. Конобеев. – София: МОН, 1957. – 92 с.

184. Конобеев В. Д. Борьба болгарского народа за национальную независимость в период русско-турецкой войны 1877—1878 гг. и против решений Берлинского конгресса / В. Д. Конобеев // Освобождение Болгарии от турецкого ига: сборник статей – М.: АН СССР, 1953. – С. 71-138.

185. Коротких М. Г. История создания Тырновской конституции 1879 г.: к 100-летию первой Болгарской конституции. / М. Г. Коротких. // Известия вузов. – Правоведение. – № 2. – 1979. – С. 55-61.

186. Коротких М. Г. Россия и конституционное строительство в Болгарии (1878-1879). / М. Г. Коротких. – Воронеж: Воронежский Университет, 1982. – 126 с.

187. Косев К., Дойнов С. Освобождението (1877-1878) / К. Косев, С. Дойнов. – София: Марин Дринов, 2003. – 229 с.

188. Косик В. И. Балканы: «Порвалась цепь великая…» (середина XIX – начало XX вв.). / В. И. Косик. – М.: Институт славяноведения РАН, 2014. – 272 с.

189. Косик В. И. Размышления о судьбах Болгарии, Стефана Стамболова, государственности. / В. И. Косик. // Человек на Балканах. Государство и его институты: гримасы политической модернизации (последняя четверть XIX – начало XX вв.) – Санкт-Петербург: АЛЕТЕЙЯ, 2006. – С. 117-124.

190. Косик В. И. Софии русский уголок. / В. И. Косик. – М.: ПРОБЕЛ-2000, 2008. – 250 с.

191. Костов Е. Генерал Рачо Петров и строителство на железопътната линия Радомир – Кюстендил – турската граница. / Е. Костов. // Исторически преглед. – 1999. – № 10. – С. 95-113.

192. Куцаров П. О некоторых аспектах влияния России в Болгарии в период 1879-1886 гг. / П. О. Куцаров. // Болгария и Россия. К 125-летию русско-турецкой войны 1877-1878 гг. – М.: Институт славяноведения, РАН, 2006. – С. 157-164.

193. Лабаури Д. О. Мемуары Христо Шалдева как источник по истории болгарских студенческих объединений в России в начале XX в. / Д. О. Лабаури // Россия – Болгария: векторы взаимопонимания. XVIII – XXI вв.: Российско-болгарские научные дискуссии. – М.: Институт славяноведения РАН, 2010. – С. 165-184.

194. Лазар Драганов // ВИМПЕЛ. Командващи Българския военен флот. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://vimpel.boinaslava.net/index.php?module=bg_komandvashti. – Дата звернення: 16.06.2016.

195. Лебедев С. В., Линицкая Т. В. Русский геополитик XIX века Ростислав Фадеев. – [Електронний ресурс] – Режим доступа: http://ruskline.ru/analitika/2010/01/13/russkij_geopolitik_xix_veka_rostislav_fadeev/. – Дата звернення: 14.06.2016.

196. Летопис на Просветното министерство 1879-2001 / В. Колев, Д. Димитров, Л. Коспарова – София: Св. Климент Охридски, 2001. – 112 с.

197. Любенова Л. Последните български владици в Македония. / Л. Любенова. – София: Изток-Запад, 2012. – 528 с.

198. Маджаров М. Източна Румелия (Исторически преглед). – София: Печатница С. М. Стойков, 1925. – 365 с.

199. Маджаров П. Да положиш душата си за народа. Български свещенослужители, участници в освободителното движение на Одринско (1895-1913) / П. Маджаров – София: Ваньо Недков, 2007. – 176 с.

200. Манафова Р. В. Интелигенция с европейски измерения (1878-1912) / Р. В. Манафова. – София: Св. Климент Охридски,1994. – 317 с.

201. Манафова Р. В. Култура и политика. България в надвечерието на балканската война / Р. В. Манафова. – София: Наука и изкуство, 1987. – 271 с.

202. Манафова Р. В. Културна и просветната политика на изпълнителната власт // 120 години изпълнителна власт в България. – Научна конференция, София, 6-7 юлю 1999 година. – София: Тутенберг, 1999. – С. 77-90.

203. Манафова Р. В. Културното развитие на България при временното руско управление (1877-1879) / Р. В. Манафова // Известия на Института за история. – 1986. – 1986. – С. 101-136.

204. Манева М. Славейковият род. / Марияна Манева. – Варна: Славена, 2011. – 23 с.

205. Метев Л. Видни български правници 1879-1944. / Лалю Метев. – София: Атлас, 2013. – 139 с.

206. Минчев Д. Болгарское ополчение во время русско-турецкой освободительной войны 1877-1878 гг. / Д. Минчев. // Генерал М. Д. Скобелев и его время (к 170-летию со дня рождения). Материалы международной научно-практической конференции «М. Д. Скобелев: история и современность». Рязань, 27-28 сентября, 2013 г. – Рязань: РИАМЗ, 2014. – С 152-157.

207. Митев Т. Генерал Георги Вазов. / Трендфил Митев. – София: Военно издатество, 1983. – 200 с.

208. Муртузалиев С. И., Магомедова М. А. Дипломатическая и административная деятельность России в Болгарии (1850-е – 1885 годы): (К 130-летию Освобождения Болгарии). / С. И. Муртузалиев, М. А. Магомедова. – Махачкала: [б. и.], 2009. – 206 с.

209. Наумова С. Теоретичните възгледи и емпиричните изследвания на проф. Стефан Бобчев – принос в европейската правно-социологическа мисъл. / С. Наумова. // Научни трудове на Русенския университет. – 2013. – Т. 52. – Серия 7. – 89 с.

210. Никитин С. Русское гражданское управление в Болгарии. / С. Никитин. // Освобождението на България 1878-1968. Доклади от юбилейната научна сесия в София. – София: Българската Акадимия на науките, 1970. – С. 27-40.

211. Ников П. Възраждане на българския народ. Църковно-национални бърби и постижения / П. Ников. – София: АИ Марин Дринов, 2008. – 403 с.

212. Никола Канов // Република България. Община Лом. Официален интернет сайт. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://oalom.acstre.com/section-14-belezhiti_lomchani.html. – Дата звернення: 17.04.2016.

213. Николов Б. Й. Вътрешна македоно-одринска революционна организация. Войводы и ръководители. Библиографично-библиографски справочник. / Николов Б. Й. – София: Звезди, 2001. – 316 с.

214. Образ России на Балканах: мифологемы, идеологемы, религиозные, исторические и культурные связи. Доклады российских ученых к научному коллоквиуму Международной ассоциации по изучению стран Юго-Восточной Европы. (Варшава, 7-9 ноября 2011 г.) – М.: Институт славяноведения РАН, 2011. – 152 с.

215. Овсяный Н. Р. Болгарское ополчение и земское войско. – Санкт-Петербург, 1904. [Електронний ресурс] – Режим доступа: http://adjudant.ru/bulg/07.htm. – Дата звернення: 17.05.2016.

216. Павлов В. В. Развитие на българския военноморски флот 1897-1913. / В. В. Павлов. – София: ДВИ, 1970. – 90 с.

217. Паулина Ал. Вход към таен тунел в къщата на легендарния архитект и изследовател Христо Пеев. / Ал. Паулина. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.kapana.bg/index.php/zabraveniyat-grad/item/654-vhod-kam-taen-tunel-v-kashtata-na-legendarniya-arhitekt-i-izsledovatel-hristo-peev/654-vhod-kam-taen-tunel-v-kashtata-na-legendarniya-arhitekt-i-izsledovatel-hristo-peev. – Дата звернення: 19.04.2016.

218. Пеев Г. Изграждането на българското образование в началото на Третата българската държава. – [Електронний ресурс] / Г. Пеев – Режим доступу: http://www.researchgate.net/publication/266266214_____._%28Building_of_the_Bulgarian_education_at_the_beginning_of_the_Third_Bulgarian_State%29. – Дата звернення: 01.04.2016.

219. Петрушкова Д. Формироване на инженерната общност в България (1878 г. – 1944 г.) Построяване на водопровод «Рила – София». / Д. М. Петрушкова. – София: Нике – Нт – 89, 2004. – 248 с.

220. Плотникова А. В. Специфика взаимодействия российских и болгарских политических элит в процессе воссоздания государственности Болгарии в конце XX в. / А. В. Плотникова // Управленческое консультирование – № 5. – 2013. – С. 136-142.

221. Поглубко К. Весна освобождения 1878-1978. / К. Поглубко. – Кишинев: Картя Молдовеняскэ, 1978. – 200 с.

222. Под флагом России: история зарождения морского торгового флота / Авторский коллектив: В. П. Пузырёв, В. Д. Скугарев, А. В. Басов, Н. Ю. Березовский, В. Г. Реданский. – М.: Согласие, 1995. – 568 с.

223. Пожарский А. М. Подводное плавание в России 1834 – 1918 гг. / А. М. Пожарский. – Санкт-Петербург: Русско-балтийский информационный центр, 2011. – 1024 с.

224. Попиц Р., Тодоров В. Българско дружество по биомедицинска физика и инженерство. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.iaea.org/inis/collection/NCLCollectionStore/_Public/44/028/44028933.pdf?r=1. – Дата звернення: 19.04.2016.

225. Попруженко М. Г. М. С. Дринов. Очерк изъ истории возрождения болгарскаго народа. / М. Г. Попруженко. – Харьков: Печатное дело, 1908. – 21 с.

226. Първанов П. Марин Дринов и Стефан Савов Бобчев. / П. Първанов. // Дриновський збірник. – Т. 6. – 2013. – С. 199-202.

227. Радев С. Т. Строителите на съвременна България. / С. Т. Радев. – Т. 1-2. – София: Български писател, 1990. – 840 с.; 694 с.

228. Россия – Болгария: векторы взаимопонимания. XVIII – XXI вв.: Российско-болгарские научные дискуссии. – М.: Институт славяноведения РАН, 2010. – 636 с.

229. Руменин Р. Офицерският корпус в България 1878-1944 г. – Том първи. Том втори. А – З. / Р. Руменин. – София: Св. Георги Победоносец, 1996. – 326 с.

230. Руменин Р. Офицерският корпус в България 1878-1944 г. – Том трети. Том четвърти. И – О. / Р. Руменин. – София: Св. Георги Победоносец, 1996. – 357 с.

231. Саган Г. Навчання югослов'ян *у* Київській духовній академії (1900-1918 рр.) / Г. Саган. // Українське релігієзнавство. – 2008. – № 45. – С. 115-127.

232. Сохань П. С. Очерки истории украинско-болгарских связей. / П. С. Сохань. – К.: Наукова думка, 1984. – 288 с.

233. Станев Н. История на нова България. 1878-1941. / Никола Станев. – София: Ив. Вазов, 1992. – 413 с.

234. Стателова Е. Източна Румелия (1879-1885). Икономика, политика, култура / Е. Стателова. – София: Отечествен фронт, 1983. – 376 с.

235. Степанова Л. Вклад России в подготовку болгарской интеллигенции в 50 – 70-е гг. / Л. И. Степанова. – Кишинев: Штиинца, 1981. – 214 с.

236. Стоилова Т. Болгарские земли как стратегическое направление внешней политики России в XVIII в. / Т. Стоилова // Россия – Болгария: векторы взаимопонимания. XVIII – XXI вв. – М.: Институт славяноведения РАН, 2010. – С. 356.

237. Стоянов Л. Българските конституции и изпълнителната власт. // 120 години изпълнителна власт в България. – Научна конференция, София, 6-7 юлю 1999 година. – София: Тутенберг, 1999. – С. 17-32.

238. Танчев И. Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878-1912). / И. Танчев. – София: Гутенберг, 2009. – 259 с.

239. Танчев И. Българската държава и подготовката на специалисти с европейско образование (1879-1885) / И. Танчев // Исторически преглед - № 10. – 1991. – С. 70-87.

240. Танчев И. Българската държава и учението на българи в чужбина / И. Танчев. – София: Марин Дринов, 1994. – 217 с.;

241. Танчев И. Болгарское присутствие в иностранных духовных (восточно-православных) учебных заведениях (1878-1912). / И. Танчев. // Bulgarian Historical Review. – 2000. – № 1-2. – С. 104-138.

242. Танчев И. Българи в европейски военноучебни заведения (1878-1912) / И. Танчев // Историчсеки преглед. – 2000. – № 5-6. – С. 193-204.

243. Ташев Т. Министрите на България 1879-1999. / Т. Ташев. – София: Марин Дринов, 1999. – 682 с.

244. Тодоров Г. Временното руско управление в България през 1877-1879 гг. / Г. Тодоров. – София, БКП, 1958. – 459 с.

245. Тодоров Г. Д. Общественно-политическата дейност на проф. М. Дринов по време освобождението на България от турско робство. / Г. Д. Тодоров // Изследвания в чест на Марин С. Дринов. – София: Българската академия на науките, 1960. – С. 51-74.

246. Улунян А. А. Россия и освобождение Болгарии от турецкого ига: 1877-1878 гг. / А. А. Улунян. – М.: РАН, Институт славяноведения и балканистики, 1994. – 241 с.

247. Фролова М. М. К вопросу об участии болгар в русско-турецких войнах XIX в. / М. М. Фролова. // Генерал М. Д. Скобелев и его время (к 170-летию со дня рождения). Материалы международной научно-практической конференции «М. Д. Скобелев: история и современность». Рязань, 27-28 сентября, 2013 г. – Рязань: РИАМЗ, 2014. – С. 136-151.

248. Ценова Р. Избирателни процедури и изборно законодателство в Княжество България (1878-1880 г.) – политически стереотипи и съвременен дискурс. / Р. Ценова // Икономически алтернативи. – Брой 6. – 2008. – С. 121-138.

249. Цураков А. Енциклопедия Правителствата на България. Хронология на политическия живот 1879 - 2005. / Ангел Цураков. – София: Петр Берон, 2005. – 484 с.

250. Цураков А. Правителствата на България. Част втора 1913-1944. /Ангел Цураков. – София: Гея-Либрис, 1996. – 143 с.

251. Цураков А. Правителствата на България. Част първа 1879-1913. /Ангел Цураков. – София: Гея-Либрис, 1996. – 143 с.

252. Человек на Балканах. Социокультурные измерения процесса модернизации на Балканах (середина XX – середина XX в.). – Санкт-Петербург: Алетейя, 2007. – 376 с.

253. Черкасский В. А. Национальная реформа / Составление, предисловие и комментарии А. К. Голикова / Отв. ред. О. А. Платонов. – М.: Институт русской цивилизации, 2010. – 592 с.

254. Шивачев Ст. Митрополит Климент Врачански.– [Електронний ресурс] / Ст. Шивачев // Сите българи заодно. – Режим доступу: http://www.sitebulgarizaedno.com/index.php?option=com_content&view=article&id=170:2010-12-20-10-01-57&catid=29:2010-04-24-09-14-13&Itemid=61. – Дата звернення: 14.11.2015.

255. Шишиев Д. Първият ректор – Иоаким Бакалов/ Д. Шишиев. – [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://synpress-classic.dveri.bg/20-2003/bakalov.htm. – Дата звернення: 10.04.2016.

ДОДАТКИ

Додаток А

Кількість болгарських студентів у військових навчальних закладах Російської імперії[518]

№	Назва навчального закладу	Місце розташування навчального закладу	Кількість болгарських випускників
1.	Миколаївська академія Генерального штабу	Санкт-Петербург	22
2.	Михайлівська артилерійська академія	Санкт-Петербург	30
3.	Олександрівська військово-юридична академія	Санкт-Петербург	30
4.	Імператорська військово-медична академія	Санкт-Петербург	36
5.	Миколаївська інженерна академія	Санкт-Петербург	21
6.	Миколаївська морська академія	Москва	1
7.	Костянтинівське військове училище	Санкт-Петербург	5
8.	Павловське військове училище	Санкт-Петербург	6
9.	Олександрівське військове училище	Москва	7
10.	Кавалерійське юнкерське училище	Єлисаветград	46
11.	Піхотне юнкерське училище	Одеса	39
12.	Піхотне юнкерське училище	Київ	12
13.	Морський кадетський корпус	Санкт-Петербург	15
14.	Морське інженерне училище	Кронштадт	9
15.	Інтендантські курси	Санкт-Петербург	15

[518] Танчев И. Българи в чуждестранни военноучебни заведения (1878-1912). / И. Танчев. – София: Гутенберг, 2009. – С. 21-24; Він же. Танчев И. Българи в европейски военноучебни заведения (1878-1912) / И. Танчев // Историчсеки преглед. – 2000. – № 5-6. – С. 193-204.

16.	Військово-педагогічні курси	Санкт-Петербург	17
17.	Офіцерська піхотна стрілецька школа	Оранієнбаум	23
18.	Офіцерська кавалерійська школа	Москва	22
19.	Офіцерська артилерійська школа	Царське село	51
20.	Всього		407

Додаток Б

Стипендіати Болгарської держави в навчальних закладах Російської імперії (1879 – вересень 1892 р.)[519]

№	Ім'я	Місце навчання	Навчальний заклад	Факультет	Роки навчання	Розмір стипендії
1	Абрашев Петро Пенчов	Миколаїв	Класична гімназія		1879, 1881	500
2	Анойков Георгі	Москва	Університет	Медичний	1885-1886	600
3	Бакалов Йоаким Г.	Київ	Духовна академія		1884-1888	
4	Башев Наум Гр.	Москва	Університет	Медичний	1888	1608
5	Берберов Димитр І.	Москва	Інститут	Землеробство	1884, 1889	1800
6	Благоєв Димитр (Д. Б. Ніколов)	Одеса	Реальне училище		1879, 1880	900
7	Бобчев Йордан Савов	Москва	Університет	Юридичний	1879, 1883	1200
8	Бичеваров Марин Іванов	Миколаїв	Реальне училище		1879, 1880	900
9		Москва	Університет	Фізико-математичний	1880, 1884	1200
10	Ванков Лука Іванов	Москва	Університет	медичний	1879, 1881	1200
11	Велков Іван	Москва	Університет	Фізико-математичний	1883, 1885	2000, 1800

[519] Танчев И. Българската държава и учението на българи в чужина / И. Танчев. – София, Академично издателство «Марин Дринов», 1994. – с. 110-129; ЦДІАК України, ф. 711, оп. 3, спр. спр. 2576, арк. 2-3, 13-13а; оп. 3, спр. 2852, арк. 2; оп. 3, спр. 1981, арк. 1; оп. 3, спр. 2237, арк. 1; ДАК ф. 16, оп. 369, спр. 2, арк. 6, 33, 162, 187-189.

12	Вітанов Теодосі (Досю, Доси)	Київ	Університет	медичний	1884, 1890	1500, 1608
13	Владимиров Іван Х.	Москва	Інститут	Землеробство	1885, 1889	1600, 1608
14	Влайков Тодор Генчов	Москва	Університет	Філологія	1885, 1888	1600
15	Георгієв Стайчо Г.	Київ	Університет	Медичний	1883	1600
16	Герджиков Іван Я.	Москва	Університет	Медичний	1888	1608
17	Гулабчев Спіро Константинов	Київ	Університет	Філологія	1886	1600
18	Димитров Благой	Одеса	Університет	Фізико-математичний	1886, 1888	1600, 1608
19	Димооглу Антон	Одеса	Університет	Юридичний	1881, 1884	1500
20	Драндаров А. Г.	Москва	Університет	Медичний	1879	1200
21	Друмев Друме (Друми)	Москва, Київ	Університет	Медицина	1883, 1889	2000, 1600
22	Заїмов Стоян Стоянов	Москва	Університет	Педагогіка	1879, 1882	1200
23	Згурєв Георгі	Київ, Москва	Університет	Юридичний	1879, 1883	1200
24	Златаров Захарій	Москва	Університет	Філологія	1888,	1608
25	Іванов Павло	Санкт-Петер-бург	Університет	Медичний	1884, 1889	1608, 2160
26	Ікомонов Асен Д.	Миколаїв	Реальне училище		1882, 1883	900
		Одеса	Університет	Юридичний	1884, 1887	1200, 1800
27	Кабакчієв Петро	Одеса	Реальне училище		1879, 1883	900
		Київ	Університет	Фізико-математичний	1884, 1888	1200
28	Казалмишев	Москва	Університет	Медицина	1888	1608

	Калофер					
29	Калінков Петро Ів.	Москва	Університет	Юридичний	1881, 1884	1800
30	Карагьозов Симеон	Київ	Університет	Юридичний	1882, 1885	1200
31	Карастоянов Харалампі Ніколов	Москва	Університет	Фармація	1882	1800
32	Кіров Атанас Ів.	Одеса	Університет	Юридичний	1886	1600
33	Кірчев Нікола С.	Київ	Університет	Медичний	1889	1608
34	Кісімов Володимир	Санкт-Петер-бург	Училище	Мореплавство	1884, 1885	960
35	Колушки Георгі Ніколов	Санкт-Петер-бург	Інститут	Технічна хімія	1884, 1891	1600, 2040
36	Костов Спиридон П.	Москва	Духовна академія		1879, 1880	600
37	Костов Юрдан	Санкт-Петер-бург, Київ	Університет	Юридичний	1886	1600
38	Кушев Георгі	Москва	Університет	Медичний	1889,1891	1608
39	Кинчов Васил Іванов	Харків	Інститут	Хімічна технологія	1885	1600
40	Маринов Васил В.	Одеса	Університет	Юридичний	1879, 1882	1200
41	Марков Недялко Г.	Москва	Університет	Природничі науки	1885, 1889	1600
42	Монастирлі Харалампі	Санкт-Петер-бург	Університет	Фізико-математичний	1880, 1884	1200
43	Никифоров Христо	Москва	Університет	Медичний	1885, 1887	1600
44	Ніколов Ламбі В.	Одеса	Університет	Історія та філологія	1884, 1886	1880
45	Пешев Петро Іванов	Москва	Університет	Юридичний	1881, 1884	1500
46	Попович Олександр	Одеса	Університет	Юридичний	1883, 1884	1800
47	Райнов Кирил	Москва	Університет	Фізико-математичн	1883, 1887	2000

				ий		
48	Русевіч Константин К.	Київ	Духовна академія		1885, 1888	1600
49	Садиков Кинчо Ц.	Санкт-Петер-бург	Інститут	інженер	1884, 1889	1880
50	Саранов Іван	Москва	Інститут	Лісництво	1883, 1887	1800
51	Славейков Христо П.	Миколаїв	Реальна гімназія		1882, 1884	900
52	Славчев Методій Димитров	Москва	Університет	Медичний	1886, 1891	1600, 1608
53	Філіпов Христо А.	Одеса	Університет	Юридичний	1883, 1886	1800
54	Чивчиєв Іван	Москва	Університет	Медичний	1881, 1882	1470

Додаток В

Випускники Київської духовної академії (1885 – 1915 рр.)[520]

№	ПІБ	Рік випуску	
1.	Бакалов Іоаким	1888 р.	Кандидат богослов’я
2.	Нєдєв Никифор	1888 р.	Звання дійсного студента
3.	Руссевич Константин	1888 р.	Звання дійсного студента з правом на отримання степені кандидата
4.	Болерський Василій	1889 р.	Звання дійсного студента
5.	Веніамінов Володимир	1890 р.	Звання дійсного студента
6.	Попов Христо	1892 р.	Кандидат богослов’я
7.	Ганчев Стефан	1893 р.	Звання дійсного студента
8.	Кара-Стоянов Олександр	1893 р.	Звання дійсного студента
9.	Рильський Кирил	1895 р.	Кандидат богослов’я
10.	Шивачев Григорий	1898 р.	Кандидат богослов’я
11.	Николов Спас	1898 р.	Кандидат богослов’я
12.	Арабаджиєв Григорій	1898 р.	Кандидат богослов’я
13.	Златєв Іван	1898 р.	Кандидат богослов’я
14.	Пенчев Філіп	1898 р.	Звання дійсного студента
15.	Ботєв Димитрій	1900 р.	Свідоцтво про слухання повного академічного курсу
16.	Попов Іван	1901 р.	Звання дійсного студента
17.	Бакарджиєв Стефан	1901 р.	Звання дійсного студента
18.	Іванов Бончо	1908 р.	Кандидат богослов’я
19	Пашов Ганчо	1910 р.	Кандидат богослов’я
20.	Ташев Димитрій	1910 р.	Кандидат богослов’я

[520] ЦДІАК України, ф. 711, оп. 3, спр. 1385, спр. 2237, спр. 2334, спр. 2576.

21.	Войнов Іван	1910 р.	Кандидат богослов’я
22.	Янакієв Володимир	1910 р.	Кандидат богослов’я
23.	Димитров Афанасій	1911 р.	Кандидат богослов’я
24.	Софронієв Борис Маринов	1911 р.	Кандидат богослов’я
25.	Аргіров Станіслав	1911 р.	Кандидат богослов’я
26.	Снєгаров Іван	1912 р.	Кандидат богослов’я
27.	Стефков Іриней	1912 р.	Кандидат богослов’я
28.	Георгієв Іван	1912 р.	Кандидат богослов’я
29.	Пелов Максим	1912 р.	Кандидат богослов’я
30.	Аджамов Харитон	1913 р	Кандидат богослов’я II розряду
31.	Гяуров Христо Николов	1915 р.	Кандидат богослов’я II розряду
32.	Ілієв Володимир	1915 р.	Кандидат богослов’я

Додаток Г

Болгарські урядовці – випускники навчальних закладів Російської імперії (1878 – 1915)[521]

№	ПІБ	Місце навчання	Посада в уряді
1	Бобчев Стефан Савов	Вивчав право в Москві (1880)	Міністр народної освіти
2	Вазов Георгі Мінчов	Завершив піхотно-інженерне училище в Росії.	Військовий міністр
3	Іванов Нікола Іванов	Миколаївська військова академія Генерального штабу в Петербурзі (1885)	Військовий міністр
4	Кинчов Васил Іванов	Вивчав хімію та хімічні технології в Харкові (1880-ті рр.)	Міністр народної освіти
5	Ковачов Стиліян	Миколаївська військово-інженерна академія (1882-1883)	Військовий міністр
6	Людсканов Олександр Кочов	Навчався в Новоросійському університеті в Одесі	Міністр торгівлі та сільського господарства
7	Малинов Олександр Петров	Завершив юридичний факультет в Києві (1888)	Прем'єр-міністр, міністр закордонних справ та віросповідання
8	Никифоров Никифор Петров	Офіцерська школа в Оранієнбаумі (1884)	Військовий міністр
9	Панов Олімпій Спиридонов	Академія Генерального штабу в Петербурзі (1880-1883)	Військовий міністр
10	Паприков Стефан Георгієв	Миколаївська військова академія Генерального штабу в Петербурзі (1884)	Військовий міністр, міністр закордонних справ та віросповідання
11	Пешев Петр Іванов	Завершив право в Московському	Міністр правосуддя

[521] Держархів м. Києва, ф. 16, оп. 319, спр. 2; спр. 132; оп. 469, спр. 295; ЦДІАК України, ф. 711, оп. 7, спр. 2094; спр. 2161; спр. 2551; спр. 2744; Держархів Одеської обл., ф. 45, оп. 4, спр. 2612; Ташев Т. Министрите на България 1879-1999. / Т. Ташев. – София: Марин Дринов, 1999; Цураков А. Правителствата на България. Част първа 1879-1913. /А. Цураков. – София: Гея-Либрис, 1996; Він же. Правителствата на България. Част втора 1913-1944. /А. Цураков. – София: Гея-Либрис, 1996.

		університеті (1884)	
12	Савов Михаїл Попов	Миколаївська військова академія Генерального штабу в Петербурзі (1883)	Військовий міністр
13	Славейков Христо Петков	Стипендіат в Південнослов'янському пансіоні в Миколаєві (1880)	Міністр правосуддя
14	Стоянов Рачо Петров	Миколаївська військова академія Генерального штабу в Петербурзі (1883)	Військовий міністр
15	Теодоров Теодор Іванов	Здобув правову освіту в Одесі та Парижі.	Міністр фінансів, міністр правосуддя
16	Тончев Димитр Стоянов	Юридичний факультет Новоросійського університету (1875-1882)	Міністр правосуддя